

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК
ІМЕНІ ГЕТЬМАНА ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМЕНІ ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Туранський Микола Олександрович

УДК 94(477.75):[352.02:327(470)] “2014”

ДИСЕРТАЦІЯ

ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОПЕРАЦІЇ
З АНЕКСІЇ КРИМУ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ:
ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРАКТИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ

шифр і назва спеціальності: 032 – історія та археологія

Галузь науки: гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ М.О. Туранський

Наукові керівники: Харук Андрій Іванович, доктор історичних наук,
професор

Куцька Олеся Миколаївна, доктор історичних наук, доцент

АНОТАЦІЯ

Туранський М. О. Інформаційно-психологічне забезпечення операції з анексії Криму Російською Федерацією: історичні передумови та практична реалізація. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія». Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України. Львів, 2020.

У дисертації з позицій комплексного підходу здійснено дослідження історичних передумов вторгнення Росії в Автономну Республіку Крим у 2014 році та практичне забезпечення інформаційно-психологічної операції з анексії півострова.

На підставі сучасних наукових поглядів уточнені дефініції понять «гібридна війна», «інформаційна війна», «інформаційно-психологічна операція». У науковий обіг введено матеріали, які засвідчували російську військово-політичну експансію проти української держави.

У хронологічному вимірі показана пропагандистська боротьба радянської влади, а після руйнації СРСР – російських керівних кіл за встановлення свого контролю над Кримом. Широкомасштабна культурна експансія Росії була невід'ємною складовою у підготовці до анексії Кримського півострова, де під гаслами підтримки співвітчизників російський уряд реалізовував маніпулятивну політику формування у кримчан антиукраїнської світоглядної позиції. Завдяки інформаційному впливові у населення півострова були створені відповідні стереотипи мислення, що орієнтувало людей у потрібному для російської верхівки напрямку.

З'ясовано, що великим недоліком політики київської влади в АРК було нерозуміння того, що світоглядне протистояння змістилось у сферу культури, яка тривалий час залишалася на другому плані. Україна зі значним запізненням почала протидіяти російській пропагандистській системі.

Доведено, що підготовка анексії півострова була частиною реалізації геополітичної доктрини Кремля, про що свідчить завчасна підготовка декількох сценаріїв вторгнення на нашу територію. Анексований український Крим був фактично перетворений в полігон для тестування і перевірки нових концепцій інформаційних та спеціальних операцій. Пропагандистська складова стала ключовою в російській окупації Криму, будучи не доповненням до збройної агресії, а самостійним елементом гібридної війни проти України.

Інформаційно-психологічна операція в Автономній Республіці Крим була підготовленою за цілями, технологіями, заходами акцією. Її цільовими аудиторіями були, крім кримчан, населення Росії; російськомовні громадяни України; військовослужбовці Збройних Сил України, частини яких були дислоковані на території автономії; міжнародна спільнота.

Запропоновано періодизацію інформаційної експансії Росії в Криму - від латентної фази, через ескалацію до постанексійного зниження інформаційної напруги довкола інкорпорації півострова. З'ясовано, що латентна фаза включала у себе окремі ПсО, які здійснювалися за чотирма етапами. Потужний інформаційно-психологічний тиск на цільові групи був спрямований у русло ревізії історичних подій, перегляду кордонів України, дискредитації її політичного курсу, формування негативної думки про вище українське керівництво, повсюдне впровадження російських наративів.

Показано, що інформаційні методи боротьби стали вирішальними в ході анексії АРК і забезпечили розгортання сил спеціальних операцій в автономії та швидке захоплення важливих об'єктів інфраструктури. Висвітлено технології та методи пропаганди, що були застосовані під час проведення кримської ПсО. Встановлено, що події на півострові у 2014 р. незаперечно можна кваліфікувати як злочинну агресію РФ проти України у вигляді незаконної окупації й анексії української території.

Після анексії інформаційна політика РФ була спрямована на підкріплення ідеологеми про історичну приналежність півострова Росії, визнання законності кримського «референдуму», легітимізацію окупаційної влади, інтеграцію Криму в російський правовий, політичний, інформаційний простір та

цілеспрямовану дезінформацію світової громадськості стосовно реального стану речей в окупованій автономії.

Доведено, що протидія російським інформаційно-психологічним впливам вимагає створення стратегічного історичного нарративу, посилення української самоідентифікації, а також поглибленого аналізу й прогнозування інформаційних небезпек з боку Російської Федерації.

Ключові слова: анексія, Автономна Республіка Крим, інформаційно-психологічна операція, окупація, Російська Федерація, інформаційно-психологічний вплив, пропаганда, дезінформація, маніпуляції.

SUMMARY

Turanskyi M. O. Information and psychological support of the operation for the annexation of Crimea by the Russian Federation: historical background and practical implementation. – Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

Thesis for a doctor of philosophy. Specialty 032 – History and Archaeology. National Academy of the land forces named after Hetman Petro Sagaidachnyi. Ivan Krypnyakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv, 2020.

In the dissertation with a complex view were studied historical preconditions of the Russian invasion into the Autonomous Republic of Crimea in 2014 and practical studies of the information-psychological operation with the annexation of the peninsula.

On the basis of modern scientific approaches the definitions of the concepts «hybrid war», «information war», «information-psychological operation» are specified. Materials attesting to Russia's military-political expansion against the Ukrainian have been put into scientific circulation.

The chronological dimension shows the propaganda struggle of the Soviet government, and after the collapse of the USSR – of the Russian ruling circles for the establishment of their control over the Crimea. Russia's large-scale cultural expansion

was an integral part of the preparations for the annexation of the Crimean peninsula, where, under the slogans of supporting its compatriots, the Russian government pursued a manipulative policy of forming an anti-Ukrainian worldview among the Crimean people. Due to the informational influence of the population of the peninsula, appropriate stereotypes of thinking were created, which guided people in the right direction for the Russian leadership.

It turned out that a major shortcoming of the policy of the Kyiv authorities in Crimea was the misunderstanding that the ideological confrontation had shifted to the sphere of culture, which had long remained in the background. Ukraine started to oppose the Russian propaganda system with a significant delay.

It has been proved that the preparation for the annexation of the peninsula was part of the implementation of the Kremlin's geopolitical doctrine, as evidenced by the early preparation of several scenarios of invasion of our territory. The annexed Ukrainian Crimea was effectively turned into a testing ground for testing new concepts of information and special operations. The propaganda component became key in the Russian occupation of Crimea, being not an adjunct to armed aggression, but an independent element of the hybrid war against Ukraine.

Information and psychological operation in the Autonomous Republic of Crimea was prepared by the goals, forms, measures of the action. Its target audiences were, in addition to the Crimean people, the population of Russia; Russian-speaking citizens of Ukraine; servicemen of the Armed Forces of Ukraine, parts of which were stationed on the territory of the autonomy; international community.

It is proposed to periodize the information expansion of Russia in the Crimea from the latent phase, through escalation to post-axial reduction of information tension around the incorporation of the peninsula. It was found that the latent phase included separate IPsO, which were carried out in four stages. Strong informational and psychological pressure on the target groups was directed at the revision of historical events, revision of Ukraine's borders, discrediting its political course, forming a negative opinion of the Ukrainian leadership, widespread implementation of Russian narratives.

It has been shown that information methods of struggle became decisive during the annexation of the Crimea and ensured the deployment of special operations forces in the autonomy and the rapid capture of important infrastructure. Technologies and methods of propaganda used during the Crimean IPSO are highlighted. It is established that the events on the peninsula in 2014 can undoubtedly be qualified as a criminal aggression of the Russian Federation against Ukraine in the form of illegal occupation and annexation of Ukrainian territory.

After the annexation, Russia's information policy was aimed at reinforcing the ideology of Russia's historical affiliation, recognizing the legitimacy of the Crimean «referendum», legitimizing the occupying power, integrating Crimea into Russia's legal, political, information space, and purposefully misinforming the world community about the real situation.

It is proved that counteraction to Russian informational and psychological influences requires the creation of a strategic historical narrative, strengthening of Ukrainian self-identification, as well as analysis and forecasting of informational dangers on the part of the Russian Federation.

Key words: annexation, Autonomous Republic of Crimea, information-psychological operation, occupation, Russian Federation, information-psychological influence, propaganda, misinformation, manipulations.

Список публікацій здобувача

1. Статті, в яких опубліковані основні результати дисертації

Туранський М. О. Тижневик «Военно-промышленный курьер» як джерело маніпулятивно-пропагандистської інформації у латентній фазі підготовки Росії до анексії Криму (2004–2013 рр.). *Військово-науковий вісник*. Львів : НАСВ, 2017. Вип. 28. С. 216–227.

Туранський М. О. Пропагандистська кампанія Росії у підготовці до анексії Кримського півострова. *Військово-історичний меридіан : електронний науковий фаховий журнал*. Київ : Інститут історії України, 2017. Вип. 3 (17). С. 67–81.

Туранський М. О. Культурна експансія Росії в Автономній Республіці Крим наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. *Збірник наукових праць «Гілея : науковий вісник»*. Київ : Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2018. Вип. 129 (№ 2). С. 61–66.

Туранський М. О. Крим крізь призму геополітичних прагнень Росії : маніпуляції суспільною свідомістю. *Військово-науковий вісник*. Львів : НАСВ, 2018. Вип. 30. С. 238–247.

Туранський М. О. Інформаційно-психологічні операції в гібридній війні : історіографічний аспект. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. Черкаси, 2018. № 1. С. 111–121.

Туранський М. О., Харук А. І. Гібридна війна та анексія Криму очима польських дослідників. *Україна – Польща : історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича, 2019. Вип. 12. С. 194–204.

Туранський М. О., Куцька О. М. Роль російських теле- і радіоканалів в інформаційно-пропагандистському забезпеченні окупації Криму. *Воєнно-історичний вісник*. Київ : НУОУ, 2019. Вип. 2 (32). С. 99–112.

Turanskyi M. O. The Impact of Pro-Russian Public Organizations and Parties in the Annexation of the Crimea to the Russian Federation. *UR Journal of Humanities and Social Science*. Rzeszow (Polska), 2018. № 4 (9). S. 69–88.

2. Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

Туранський М. О. Деякі питання удосконалення організації протидії негативному інформаційно-психологічному впливу з боку РФ з урахуванням досвіду АТО. *Застосування Сухопутних військ Збройних Сил України у конфліктах сучасності* : Зб. тез доповідей наук.-практ. конф., 17 листопада 2016 р. Львів : НАСВ, 2016. С. 102.

Куцька О. М., Туранський М. О. Причини «неактивності» військових частин Збройних Сил України в ході анексії Криму Російською Федерацією. *Відродження українського війська : сучасність та історична*

ретроспектива : Зб. матеріалів міжнар. наук. конф. 1–2 грудня 2016 р. Київ : НУОУ, 2016. С. 132–133.

Туранський М. О. Застосування Російською Федерацією органів інформаційно-психологічних операцій в питанні анексії Криму. *Інформаційний вимір гібридної війни : досвід України* : Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11 травня 2017 р. Київ : Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, 2017. С. 95–98.

Туранський М. О. Застосування Російською Федерацією органів інформаційно-психологічних операцій під час анексії Криму. *Українське суспільство в умовах війни : виклики сьогодення та перспективи миротворення* : Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 9 червня 2017 р. Маріуполь : Донецький державний університет управління, 2017. С. 295–296.

Туранський М. О. Російські ЗМІ у підготовці до анексії Криму: маніпулювання стереотипами. *Молодіжна військова наука у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка* : Тези доповідей Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених, ад'юнктів, слухачів, курсантів і студентів, 26 квітня 2018 р. Київ, 2018. С. 242.

Туранський М. О. Анексія Криму – російський виклик міжнародній системі безпеки. *Виклики політики безпеки : історія і сучасність* : Зб. тез доповідей міжнар. наук. конф., 18–19 жовтня 2018 р. Львів : НАСВ, 2018. С. 42–43.

Туранський М. О. Пропагандистські технології Кремля в створенні антиукраїнських настроїв у латентній фазі підготовки до анексії Криму. *Сучасна війна : гуманітарний аспект* : Всеукр. наук.-практ. конф., 1 червня 2018 р. Харків : Нац. університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, 2018. С. 159–163.

Туранський М. О. Підготовка анексії Криму Російською Федерацією у світлі військової антропології. *Людина і техніка у визначних битвах світових воєн ХХ століття* : Зб. тез доповідей міжнар. наук. конф., 25–26 червня 2019 р. Львів : Національна академія Сухопутних військ, 2019. С. 165–167.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	10
ВСТУП	11
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ПОНЯТІЙНИЙ АПАРАТ, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	19
1.1. Історіографія та джерельна база дослідження	19
1.2. Особливості термінологічного апарату і базові терміни	37
1.3. Методологія дослідження	52
РОЗДІЛ 2. ЛАТЕНТНА ФАЗА ІНФОРМАЦІЙНО- ПСИХОЛОГІЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ (1991 – 2013 рр.)	63
2.1. Культурна експансія Росією Автономної Республіки Крим наприкінці ХХ ст.	64
2.2. Пропаганда Росії на внутрішню та українську аудиторію щодо Кримського півострова на початку ХХІ ст.	85
РОЗДІЛ 3. АКТИВНА ФАЗА ІНФОРМАЦІЙНО- ПСИХОЛОГІЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ РОСІЇ (кінець 2013 – початок 2014 рр.)	116
3.1. Хід окупації Автономної Республіки Крим (кінець лютого – березень 2014 р.)	117
3.2. Інформаційний супровід окупації АРК російськими військами	150
РОЗДІЛ 4. ОСОБЛИВОСТІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РФ ЩОДО КРИМУ ПІСЛЯ ЙОГО ІНКОРПОРАЦІЇ	166
4.1. Пропаганда Кремля з метою легітимізації своєї влади у перший постанексійний період (квітень – грудень 2014 р.)	166
4.2. Інформаційне забезпечення присутності РФ на території Кримського півострова (з 2015 р. до 2020 р.)	182
ВИСНОВКИ	190
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	196
ДОДАТКИ	224

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АРК – Автономна Республіка Крим

ВМС – Військово-Морські Сили

ВМФ – Військово-Морський Флот

ВР України – Верховна Рада України

ВПС – Військово-Повітряні Сили

ГВ – гібридна війна

ГО – громадська організація

ГРУ РФ – Головне розвідувальне управління Російської Федерації

ГШ – Генеральний штаб

ЄС – Європейський Союз

ЗМІ – засоби масової інформації

ЗС – збройні сили

ІО – інформаційна операція

ІПВ – інформаційно-психологічний вплив

ІПсО – інформаційно-психологічна операція

КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу

МО – Міністерство оборони

НАТО – Організація Північноатлантичного договору (Північноатлантичний альянс)

НІСД – Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України

ОБСЄ – Організація з безпеки і співробітництва в Європі

ПсО – психологічна операція

РНБО – Рада національної безпеки і оборони

РФ – Російська Федерація

СБУ – Служба безпеки України

СНД – Союз Незалежних Держав

ЧФ – Чорноморський флот

В С Т У П

Обґрунтування вибору теми дослідження. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття одним з основних засобів боротьби між протиборчими сторонами стає інформаційно-психологічне протистояння. З появою «гібридних» війн значно зростає роль інформаційної компоненти у заходах на війська та населення противника. Як доводить аналіз воєнних конфліктів Росії, що відбувалися від початку 2000-х років, маніпулятивно-пропагандистський вплив досить успішно вирішує завдання ослаблення держави, проти якої він спрямований. Відтак, вбачаємо власним науковим завданням з'ясувати роль інформаційно-психологічних чинників і здійснити комплексне дослідження методів і форм їх застосування під час здійснення російської операції з анексії Криму.

Важливість та актуальність даної теми аргументується наступним:

1. Гібридна війна (ГВ) Росії проти України має асиметричний характер і характеризується новим підходом до ведення воєнних кампаній. особливий акцент у ній припадає не на військові, а на пропагандистські дії. Анексія Кримського півострова Російською Федерацією (РФ) у лютому – березні 2014 р. довела, що вторгнення в АРК мало всі ознаки підготовленої та продуманої за цілями, формами, способами, заходами та наслідками інформаційно-психологічної операції (ІПСО), наріжним каменем якої стала психологічна та інформаційна обробка місцевих мешканців, проведення активної прихованої інтервенції із застосуванням нечисленних груп спеціальних сил.

2. Боротьбі Росії за Кримський півострів передувала серйозна світоглядна підготовка населення не тільки в Росії, а й у нашій країні. На відміну від російських кібератак в Естонії (2007 р.) або застосування конвенційних сил у Грузії (2008 р.), основною складовою війни проти нашої держави були інформаційні чинники. Заходи, які РФ використала для здійснення анексії потребують детального аналізу, адже це перша збройна агресія на українській території з часів Другої світової війни. Російська

експансія на теренах півострова довела, що українська держава у 2014 р. не була готова до протидії впливу ворожої сторони. Більше того, владні структури офіційного Києва не звертали уваги навіть на дуже яскраві прояви російської пропаганди та спроби психологічної обробки українських громадян. ІІСО в Криму стала переломним моментом, коли українська влада осягнула важливість інформаційно-психологічного впливу (ІПВ) та потребу в організації контрзаходів.

3. Масштабна кремлівська державна пропаганда в Криму була складовою гібридної війни, в яку втягнули нашу державу. Пізніше події на українському Сході засвідчили російську «повзучу інвазію». Таким чином, на етапах багаторічної підготовки до агресії Росії проти України простежуються декілька інформаційних операцій, які доповнювали одна одну.

При цьому інформаційна зброя Кремля була спрямована за трьома напрямками:

– на громадян власної країни (для забезпечення підтримки існуючих політичних поглядів, здійснення переконання свого народу в тому, що Росія має історичне право на Крим як споконвічну російську землю, колиску російської духовності, на якій українська влада чинить утиски російськомовних громадян);

– на розкол українського суспільства, впровадження російських наративів у свідомість українського населення, створення концепту «Русского мира», переконання мешканців АРК у їхній окремішності від жителів материкової частини, підсилення стереотипів радянського мислення;

– на закордонну аудиторію (з метою нейтралізації можливої протидії претензіям Кремля щодо інкорпорації півострова).

4. Інформаційно-психологічні операції у контексті гібридної війни є багатограним явищем, але в українській історичній науці недостатньо дослідженим. Системні розвідки використання технологій пропаганди як елемента інформаційної агресії в Україні є поодинокими. У ракурсі «боротьби історій» є безумовна потреба дослідити інформаційно-психологічний вплив (ІПВ) на свідомість соціумів та прийняття суспільно значимих рішень.

Практичне значення нашого наукового пошуку обумовлено його комплексним характером, що розкриває основні витки російської пропаганди щодо АРК, надає уявлення про методи і форми інформаційно-психологічного впливу Росії на власне населення, українське суспільство та міжнародну спільноту. Актуальною також є авторська періодизація, яка дозволяє зрозуміти, за якою схемою і часовими показниками готувалась інкорпорація Кримського півострова Російською Федерацією.

Оскільки Україна поки що перебуває у процесі набуття досвіду боротьби з гібридними загрозами, надані часткові практичні рекомендації щодо організації заходів протидії інформаційним атакам з боку агресора.

Об'єктом дослідження є анексія та інкорпорація Російською Федерацією Автономної Республіки Крим у лютому – березні 2014 р.

Предмет дослідження – особливості й заходи реалізації ІПСО у рамках кампанії із захоплення Росією Кримського півострова.

Метою дослідження є комплексний аналіз інформаційно-психологічних заходів з анексії та інкорпорації АРК Російською Федерацією у 2014 р.

Зважаючи на актуальність теми та необхідність її поглибленого дослідження, для досягнення мети були поставлені **завдання**:

- встановити ступінь наукової розробленості проблеми, проаналізувати історіографію та джерела за темою дослідження;
- на підставі сучасних наукових підходів уточнити дефініції понять «гібридна війна», «інформаційна війна», «інформаційно-психологічна операція», «інформаційно-психологічний вплив», «інформаційна зброя» та ін., що використовуватимуться у даному дослідженні;
- проаналізувати історичні витоки військово-політичної експансії РФ у Криму від розпаду СРСР до Революції гідності (1991 – початок 2014 р.);
- дослідити в контексті інформаційного протиборства перебіг російської анексії Криму;
- провести всебічний аналіз методів і форм інформаційно-психологічної кампанії РФ, спрямованої на інкорпорацію АРК;

– розробити періодизацію інформаційно-психологічної окупації Росією території автономії;

– окреслити особливості інформаційної політики Російської Федерації щодо Кримського півострова у постанексійний період.

Методи дослідження були зумовлені метою і завданнями, які ми ставили перед собою. За гносеологічну основу дослідження було взято загальнонаукові, спеціальні наукові методи, перш за все, спеціально-історичні методи, що сприяло цілеспрямованому вивченню та об'єктивному висвітленню історичних процесів в Україні і, зокрема, на Кримському півострові. Події в АРК були висвітлені на підставі комплексного вивчення джерел і наукової літератури. В методологічному підході до матеріалу, який розглядався, були застосовані принципи об'єктивності, комплексності, історизму.

Серед спеціально-історичних методів дослідження були використані: історико-системний, історико-порівняльний, проблемно-хронологічний, методи джерелознавчого аналізу. Крім цього, були застосовані конкретно-емпіричні методи контент- та івент-аналізу.

Хронологічні межі дослідження обумовлені його завданнями і займають період від 1991 року до теперішнього часу (2020 р.). Зазначено, що часові показники операції з анексії півострова не збігаються з часовими показниками фізичної окупації. Вибір нижньої межі визначений часом початку активної боротьби кремлівської військово-політичної верхівки за відокремлення півострова від України та повернення його до сфери російського впливу, верхньої – анексією Кримського півострова РФ та подіями перших років постанексійного періоду. Для висвітлення обставин, які впливали на особливості інформаційно-психологічного забезпечення російської анексії Криму в 2014 р., доцільним було звернення до більш раннього конкретного історичного матеріалу з метою логічного підведення до аналізу основної теми та запобігання фрагментарності у розгляді подій.

Географічні рамки дослідження охоплюють територію Кримського півострова як частини України.

Наукова новизна отриманих результатів обумовлена відсутністю в українській історіографії спеціальних узагальнюючих праць із зазначеної тематики у визначених хронологічних межах. Результати дисертаційної роботи полягають у комплексному дослідженні інформаційно-психологічного супроводу анексії АРК Російською Федерацією, а також введенні у науковий обіг нових документальних свідчень російської агресії.

У рамках виконання поставлених завдань:

уперше:

– шляхом залучення до наукового обігу широкого кола наукових і документальних джерел, періодики комплексно досліджено особливості воєнної кампанії Російської Федерації з анексії Криму в 2014 р. та рівень її пропагандистського забезпечення;

– запропоновано авторську періодизацію інформаційного завоювання Росією мешканців Кримського півострова в ході перебігу від латентної фази ІІсО, через ескалацію до постанексійного зниження напруги довкола цього питання; визначені особливості інформаційної політики Російської Федерації щодо АРК з моменту інкорпорації автономії до теперішнього часу;

– з'ясовано роль «культурної окупації» Росії в АРК як цілеспрямованого впливу на громадян автономії, що здійснювався засобами культури;

уточнено:

– понятійно-категоріальний апарат дослідження, зокрема, на підставі аналізу сучасних наукових поглядів уточнені дефініції існуючих визначень таких понять: «гібридна війна», «інформаційна війна», «інформаційно-психологічна війна», «інформаційно-психологічна операція», сформульована їх відмінність та окреслено вживання цих термінів у даній науковій роботі;

– технології зміни індивідуальної та суспільної свідомості громадян (у нашому випадку – кримчан) під час ІІсО Росії 2014 р.; сутнісні риси російської пропаганди, які агресор застосовував в Україні (зокрема, особливості поширення ідей «Русского мира»);

– загальну схему планування та реалізації російської операції в АРК в ході забезпечення фізичної анексії Кримського півострова;

набули подальшого розвитку:

- вивчення інформаційного супроводу військової присутності російських військ на території АРК;
- підхід до тенденцій пропагандистської стратегії РФ щодо України у постанексійний період (з весни 2014 р. – по 2020 р.);
- рекомендації щодо можливості протидії російській інформаційно-психологічній агресії з урахуванням реальних загроз інформаційно-психологічного характеру.

Апробація матеріалів дисертації. Результати дослідження були обговорені на засіданнях кафедри гуманітарних наук Національної академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Основні положення та висновки праці оприлюднені на наступних наукових заходах: міжнародній науковій конференції «Відродження українського війська: сучасність та історична ретроспектива» (Київ, 1–2 грудня 2016 р.), науково-практичній конференції «Застосування Сухопутних військ Збройних Сил України у конфліктах сучасності» (Львів, 17 листопада 2016 р.), міжнародній науково-практичній конференції «Інформаційний вимір гібридної війни: досвід України» (Київ, 11 травня 2017 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення» (Маріуполь, 9 червня 2017 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції ад'юнктів, слухачів, курсантів і студентів «Молодіжна військова наука у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка» (Київ, 26 квітня 2018 р.); науково-практичній конференції «Сучасна війна: гуманітарний аспект» (Харків, 31 травня–1 червня 2018 р.); міжнародній науковій конференції «Виклики політики безпеки: історія і сучасність» (Львів, 18–19 жовтня 2018 р.); міжнародній науковій конференції «Людина і техніка у визначних битвах світових воєн ХХ століття» (Львів, 25–26 червня 2019 р.)

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи відображені у 16 наукових публікаціях (три – у співавторстві), сім із них

опубліковані у фахових виданнях з історичних наук, затверджених переліком Міністерства освіти і науки України, 1 – внесена до міжнародних наукометричних баз, 1 – опублікована в іноземному виданні, 8 – у збірниках матеріалів конференцій.

Особистий внесок здобувача. У статтях, написаних у співавторстві (Гібридна війна та анексія Криму очима польських дослідників. *Україна – Польща : історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича, 2019. Вип. 12. С. 194–204; Роль російських теле- і радіоканалів в інформаційно-пропагандистському забезпеченні окупації Криму. *Воєнно-історичний вісник*. Київ : НУОУ, 2019. Вип. 2 (32). С. 99–112) автору належить 75 %. У тезах доповіді (Причини «неактивності» військових частин Збройних Сил України в ході анексії Криму Російською Федерацією. *Відродження українського війська : сучасність та історична ретроспектива* : Зб. матеріалів міжнар. наук. конф. 1–2 грудня 2016 р. Київ : НУОУ, 2016. С. 132–133) автору належить 50 %.

Практичне значення дослідження. Наведений у роботі фактичний матеріал і теоретичні положення поглиблюють знання з військової історії і можуть бути використані у документально-методичному забезпеченні, при підготовці узагальнюючих праць зі спеціальних курсів з історії України, всесвітньої та воєнної історії; а також в якості навчальних, навчально-методичних посібників або розділів підручника.

Аналітичні матеріали роботи варто враховувати у підвищенні інформаційної культури спеціалістів з питань контрпропаганди, в ході занять з військово-патріотичного виховання, організації заходів протидії ІПВ противника; при аналізі загроз безпековому простору України.

Практичне значення дисертаційного дослідження, як самостійного внеску в українську історичну науку сприятиме поглибленому вивченню як теоретичних, так і прикладних аспектів інформаційно-психологічної боротьби.

Структура дисертації побудована за проблемно-хронологічним принципом і підпорядкована вирішенню дослідницьких завдань теми. Робота складається з переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів,

висновків, списку використаних джерел та літератури (452 найменування) та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 240 сторінок, з них основного тексту – 194 сторінки, список використаних джерел – 29 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ПОНЯТІЙНИЙ АПАРАТ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія та джерельна база дослідження

За понад шість років анексії Криму вийшло чимало праць, які безпосередньо стосуються теми гібридних, інформаційних, інформаційно-психологічних війн. Ключовими для аналізу були наукові праці провідних вітчизняних та зарубіжних дослідників, що займаються питанням інформаційно-психологічних впливів. Історичні дослідження ІПСО, особливо як чинника російської агресії в Криму, а згодом на Сході України, представлені нечисленними, здебільшого фрагментарними розвідками, в яких переважно розглядається перебіг подій навесні 2014 р. і менше – історія і тактика ведення інформаційних війн та проблеми інформаційної безпеки.

В ході роботи були опрацьовані теоретичні праці, які описують процес планування інформаційно-психологічних операцій, та прикладні розвідки, що висвітлювали реалізацію ІПСО російськими силовими структурами.

Наявна історіографія розглядалася за проблемним принципом і складена за декількома групами матеріалів, які займають наступні тематичні ніші (Додаток Б).

Дослідження гібридних воєн. Оскільки військово-політична агресія РФ проти України має всі ознаки гібридної війни, необхідною умовою стало вивчення праць, що торкаються особливостей саме такого типу протистояння. Технології її розглядалися багатьма закордонними та вітчизняними науковцями – Ф. Хоффманом, Дж. МакКуеном, М. Галеотті, А. Бартошем, Є. Диким, М. Войновським, Р. Клачинським, В. Горбуліним, Д. Веденєєвим, М. Требіним, Є. Магдою, І. Рущенком, В. Телелимом, Ю. Радковцем, О. Литвиненком, Т. Андрієвським, В. Гулаєм, А. Киричком, К. Поповичем та іншими.

Термін «гібридна війна» набув використання з появою праці співробітника Центру стратегічних досліджень при Університеті національної оборони (США) Ф. Хоффмана «Конфлікт у XXI столітті. Поява гібридних війн» (Conflict in the 21 Century : The Rise of Hybrid War) [422], в якій він розглядав конвергенцію різних методів і засобів у воєнних конфліктах нашого часу. Зауважимо, що в аналізі особливостей сучасних воєн характерною стає така риса, як зміна головних учасників війни, а т. зв. «невоєнні» форми боротьби все більше впливають на організацію і бойове застосування збройних сил.

Американець Д. Міллер характеризує гібридну війну як використання традиційних і нетрадиційних шляхів, що означає будь-яку комбінацію державних і недержавних суб'єктів у межах одного театру воєнних дій (ТВД) [267, с. 145].

Багато експертів починають говорити про гібридну війну як таку, що приходить на зміну класичним збройним конфліктам, і неодмінною складовою якої є інформаційний вплив, адже для ГВ характерним є підпорядкування військових завдань політичним та інформаційним цілям. Директор українського Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД) В. Горбулін наводить вже усталені у модерній світовій воєнно-політичній думці визначення цього новітнього типу конфліктних відносин як «неконвенційна війна», «нерегулярна війна», «змішана війна». В них вказується на «розмивання» обрисів воєнного конфлікту та залучення до нього невійськових засобів [146, с. 5]. Д. Веденєєв і А. Слюсаренко акцентують увагу на тому, що гібридні війни є новітньою формою асиметричного протистояння [122, с. 104]. Вищенаведені праці привели нас до думки, що гібридні війни містять властивості, нелінійних, нерегулярних і асиметричних конфліктів у поєднанні з сучасними технологіями інформаційного протистояння. Модель такої війни пропонує російський військовий експерт А. Бартош [105]. Водночас поступово відходять на другий план воєнні операції класичного змісту і спостерігається зменшення чисельності бойового складу учасників цих збройних сутичок.

Українські дослідники розглядають феномен гібридної війни передусім у контексті військової агресії РФ проти України, виокремлюючи такі її суттєві

риси, як відсутність початку і кінця, маскування агресором своєї справжньої ролі у конфлікті, націленість на породження соціального й політичного хаосу, дестабілізацію усталеного порядку. Спільна монографія науковців Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД) «Світова гібридна війна: український фронт» [348] важлива насамперед тим, що показує ГВ як породження російської геополітики, викриваючи її особливості в українському контексті.

Серед праць цієї тематики можна виокремити дослідження, які розглядають еволюцію гібридної війни. Формуванню комплексного підходу до її розуміння сприяють праці Є. Магди [250; 251], вже згаданого В. Горбуліна [146], В. Телелима [368], Є. Дикого [160], Ю. Радковця [328; 329].

Хотілося б підкреслити, що особливостями російської гібридної агресії проти України є зухвале порушення Росією системи базових міжнародно-правових угод. Аналізуючи гібридну війну РФ проти нашої країни, дослідники В. Макарчук [252], О. Задорожній [177], О. Марусяк [260], Н. Севостьянова [349], К. Попович [309] підкреслюють відсутність у міжнародному праві самого поняття такої війни.

Своєю чергою українські науковці Т. Андрієвський [97], О. Левченко [238], С. Полумієнко [308] виділяють цілі російсько-української гібридної війни та розглядають етапи реалізації її завдань, проте їх погляди є досить широкими, стратегічними, і питанню вузькому – захопленню АРК – приділено небагато уваги.

Філософський, соціологічний і культурологічний аналіз гібридної війни в Україні представлено у працях І. Руценка [340], Є. Магди [250], П. Гай-Нижника [132], Я. Верменич [118], Л. Нагорної [270], В. Гулая [152] та ін.

Цивілізаційне середовище гібридної війни з особливим акцентом на дослідженні підривних соціальних технологій, які застосовувала кремлівська влада при підготовці анексії, висвітлює монографія І. Руценка «Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога» [340].

Вивчення цих праць сприяло розумінню того, що російська операція в Криму є надзвичайно показовим прикладом гібридної війни. У розглянутих

дослідженнях виокремлені основні її напрями та методи здійснення, що дозволило зрозуміти, як РФ застосовувала свій комплекс гібридних заходів стосовно нашої держави.

Дослідження з інформаційно-психологічного протиборства. Ще до початку російської інтервенції у Крим українське суспільство пережило одну з найбільш масштабних та інтенсивних кампаній у сфері інформаційних війн. Самий термін «інформаційна війна» з'являється в середині 70-х років ХХ ст. Вважається, що американський експерт Т. Рона запровадив його 1976 р., використавши у доповіді «Системи зброї та інформаційна війна» та сформулювавши основні її причини.

Інформаційна війна у науковому дискурсі представлена концептуальними дослідженнями теоретичних аспектів інформаційного протиборства у роботах Г. Почепцова [311; 312], В. Толубка [372], М. Баранова [103], В. Петрика [298; 299], О. Цуканової [403], Г. Певцова та ін. [296]. Різні аспекти його у локальних війнах та збройних конфліктах висвітлюють В. Крисько [227], О. Литвиненко [245; 246], Я. Жарков [170; 171], А. Караяні [198], О. Шевчук [397], Ю. Горбань [144], К. Бойт [415]. Ця тематика також є предметом зацікавлення польських дослідників А. Лельонека [239], Д. Матерняка [264], І. Дарчевської [417; 418], А. Рогозінської [435], П. Данилюка [416]. Усі вони зазначають відчутний вплив інформаційно-психологічних, пропагандистських чинників, які своєю чергою становлять невід'ємну складову гібридної війни [380]. Погоджуємось із висновками авторів про те, що інформаційно-психологічні операції Росії формують у громадян України відповідні соціальні й політичні настрої, які перша вміло використовує у своїх інтересах.

У Російській Федерації над питаннями інформаційної війни працюють І. Панарін [288; 289; 291; 292], С. Расторгуєв [330], А. Манойло [256; 257; 258], В. Лісичкін та Л. Шелепін [243]. Останні зазначають, що головною метою ІВ є управління психологічними і соціокультурними процесами. Можна припустити, що саме ідеї вищеназваних науковців стали основою стратегії і тактики інформаційної боротьби в гібридних війнах сучасної Росії. Ключові положення інформаційної боротьби сформульовані у статтях С. Комова [204;

205], де простежено взаємозв'язок інформаційної боротьби з видами оперативного забезпечення та військ (сил), розкрито її закономірності, сформульовано особливі принципи її організації та ведення в ході воєнної операції. Теоретичні й практичні питання інформаційних операцій в Інтернет-середовищі досліджені С. Расторгуєвим та М. Литвиненко [331].

Найбільш ґрунтовні характеристики інформаційним операціям у гібридній війні надає український вчений Г. Почепцов. На його думку, вони є вирішальною силою гібридних конфліктів, коли підміна на рівні інформації дає змогу змінювати дійсність і на фізичному рівні [311]. Праці Г. Почепцова стали відправною точкою для розуміння нами еволюції терміну в сучасному його трактуванні. Я. Жарков [171], В. Петрик [298; 299] в аналізі теоретико-методологічних і прикладних аспектів інформаційної боротьби серед ознак гібридної війни виокремлюють потужний інформаційно-психологічний вплив, спрямований на дестабілізацію обстановки всередині держави-противника.

Аналітична доповідь НІСД «Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії» [194] спрямувала увагу на російську ІІСО в Криму, надаючи оцінку використанню інформаційних технологій Росією при підготовці до анексії півострова.

Чимало дослідників висвітлюють інформаційну війну на прикладі російської експансії в український медіа-простір [144; 154; 254; 397; 401].

З позиції політологічного бачення проблеми інформаційну війну розглядає український дослідник О. Марунченко [259]. В його роботі надається тлумачення дефініцій «інформаційна війна» та «інформаційно-психологічна війна», які він пропонує розрізняти, і на котрі ми спиралися в ході усвідомлення термінологічного апарату.

Механізми інформаційно-психологічного впливу (ІПВ) в умовах гібридної війни розглядали Т. Бельська [107], І. Воробйова [130], О. Саєнко [343], Г. Сасин [347]. Здійснення ІПВ на громадян України та основні засади протидії йому досліджені харківськими вченими Н. Марутою, М. Марковою [261].

З аналізу наукових праць, в яких розглядаються ІВ, нами було зроблено висновок, що за допомогою методів інформаційного ведення війни, зокрема

засобами пропаганди, країна-агресор без зайвих зусиль створює сприятливе підґрунтя для дестабілізації ситуації і створення протестних настроїв у потрібному їй регіоні.

Історія проведення ІІСО. Історичні приклади доцільності, правильності та своєчасності тих чи інших пропагандистських заходів слугують основою щодо глибокого розуміння сучасного протиборства, Історичний аспект інформаційно-психологічної боротьби представлено у працях І. Руснака, В. Телелима, Г. Почепцова, М. Волковського, Л. Леонтєвої, О. Куцької, С. Ніконова, О. Салати.

Однією з найбільш ґрунтовних розвідок, в якій представлено наявний досвід інформаційних війн і роль у них ІІСО є книга росіянина М. Волковського «Історія інформаційних війн» (История информационных войн) [128]. Для нас найбільший інтерес становили кінцеві розділи цієї праці, в яких йдеться про керування інформаційним впливом у військових конфліктах сучасності та особливостях інформаційного забезпечення російських військ у локальних війнах другої половини ХХ ст., адже нинішні концепції російських ІВ безпосередньо витікають із власного досвіду інформаційного протиборства.

Перші українські дослідження ІІСО припадають на кінець ХХ ст. – початок ХХІ ст. До історії використання психологічних операцій Німеччиною і Радянським Союзом звертається Л. Леонтєва [240; 241]. У ракурсі дослідження пропагандистського забезпечення бойових дій Червоної Армії на території країн Європи у 1944–1945 рр. побудована монографія О. Куцької [231]. Особливості німецького апарату пропаганди під час Другої світової війни розглядала доктор історичних наук О. Салата [344; 345].

Набув подальшого розвитку військово-історичний напрям із дослідження ІІСО з появою навчально-теоретичних видань. Найбільш повно і комплексно історія інформаційно-психологічних операцій відображена в «Історії інформаційно-психологічного протиборства» Я. Жаркова, В. Петрика, М. Присяжнюка, Л. Компанцевої, В. Остроухова, Є. Скулиша [172]. Стислий огляд історії ІІСО здійснено С. Ніконовим і В. Петрухіним у методичному посібнику «Психологічні операції: Короткий нарис історії» [277]. Досвід ІІСО

військ НАТО в Югославії, Афганістані, Іраку, особливості інформаційного протистояння у російсько-грузинській війні представлено у навчально-методичному посібнику «Основи протидії інформаційно-психологічному впливові в особливий період», виданому в Національній академії Сухопутних військ (НАСВ) [370].

Наукові уявлення про застосування ІІсО у збройних конфліктах знайшли висвітлення у працях таких авторів, як В. Прокоф'єв, М. Дзюба, Г. Певцов, С. Сідченко, К. Хударковський, В. Крисько, В. Горбулін, М. Литвиненко, С. Расторгуєв, П. Данілін, А. Бартош, А. Касюк.

У ХХ ст. уперше погляди на роль інформаційно-психологічних засобів у війні висловив американський політолог Г. Лассуел у книзі «Техніка пропаганди у світовій війні» (*Propaganda technique in the World War, 1927*) [236]. Багато його висновків і донині не втратили своєї актуальності, більше того, можна зазначити, що вони стали підвалинами сучасної інформаційно-психологічної боротьби.

Започатковані Г. Лассуелом погляди на роль пропаганди у війні розвивали й продовжували інші зарубіжні дослідники. В 1954 р. у США була опублікована книга консультанта Міністерства оборони США П. Лайнбарджера «Психологічна війна» (*Psychological Warfare*) [235]. Власне, саме з праці цього експерта з'являється термін «психологічна війна». Для нас вона стала важливою з точки зору усвідомлення поняття «психологічна війна», її функцій, особливостей планування та проведення операцій такого типу (за досвідом двох світових війн).

Методологічні підходи до інформаційно-психологічних операцій в гібридній війні відображені у роботах російських вчених В. Криська [227], А. Касюка [199], А. Караяні [198], В. Лісичкіна, Л. Шелепіна [243], В. Прокоф'єва [324].

Так, В. Крисько пропонує не тільки тлумачення базових понять психологічної війни та операцій, а й надає чимало прикладів їх проведення на світових ТВД – від Афганістану і В'єтнаму до Гаїті та Іраку. Він допоміг нам зрозуміти характер психологічної війни як сукупності різних форм, методів і

засобів впливу на людей з метою змінення їх поглядів, думок, ціннісних орієнтацій, настроїв, установок, стереотипів поведінки.

Сутність інформаційно-психологічного протиборства розкриває А. Караяні, він об'єднує інформаційну й психологічну війну в єдине ціле [198]. Цей автор характеризує радянський досвід інформаційно-психологічного впливу на противника в роки Другої світової війни, роль психологічних операцій, шляхи протидії ІПВ противника.

Дослідження ІПСО на сучасному етапі важко уявити без книги В. Прокоф'єва «Таємна зброя інформаційної війни: атака на підсвідомість» (Тайное оружие информационной войны: атака на подсознание) [324], яка вже стала класикою серед досліджень інформаційно-психологічної боротьби. Автор звертається до проблеми маніпулювання свідомістю людини у підготовці та в ході проведення ІПСО, надає власну класифікацію інформаційної зброї, розглядає використання маніпулятивних технологій. Зазначимо, що ця праця лягла в основу багатьох сучасних російських концепцій ІПСО, а отже, ймовірно, стала корисною у визначенні сучасних технологій їх проведення.

Увага зарубіжних науковців у першу чергу зосереджена на інформаційних компонентах російської ІПСО. Якщо польський автор Т. Касала звертається до психологічних операцій в рамках становлення інформаційно-психологічних структур армії США, детально розглядаючи фази проведення таких операцій [428], то дослідження його співвітчизниці І. Дарчевської [417; 418] дають характеристику російській теорії інформаційних воєн крізь призму кримських подій 2014 р. Розглядаючи парадигму інформаційної війни у світлі геополітичної доктрини Росії [417], дослідниця доводить, що вона побудована на протиставленні західним концепціям війн нової генерації. У контексті кримської операції Дарчевська відзначає насамперед роль пропаганди в ІВ.

У руслі аналізу сучасних російських воєнних операцій побудована монографія нідерландського військовика А. Сельхорста «Страх, слава й вигода: аналіз російських операцій у близькому зарубіжжі (2007–2014)» (Fear, Honor, Interest : An Analysis of Russia's Operations in the Near Abroad (2007–2014) [437]. Особливу увагу він концентрує на п'ятирічному періоді, коли інформаційно-

психологічні та кібератаки були здійснені в Естонії та Грузії. Головною зброєю цих атак, вважає дослідник, була апеляція до почуття великодержавного патріотизму російськомовного населення. Висновок, до якого приходять А. Сельхорст, – вторгнення на територію АРК було відпрацьовано в естонській і грузинській ІІСО, а ґрунтовна підготовка до нього почалась вже з 2010 р. [437, с. 40].

Практичну реалізацію Росією ІІСО в Криму розглядає Р. МакДермотт (Великобританія) в аналітичних статтях [434; 414], виокремлюючи військові аспекти даної операції.

Характерним для багатьох закордонних досліджень російської ІІСО 2014 р. є висновок, про те, що події російсько-грузинської війни, зокрема удосконалення інформаційно-пропагандистського супроводу, лягли в основу проведення кримської операції. Це можна побачити, як у вже згадуваній монографії А. Сельхорста, так і в статті експерта з інформаційних операцій Е. Йасієлло «Удосконалення російських інформаційних операцій: від Грузії до Криму» (Russia's Improved Information Operations: from Georgia to Crimea) [425]. У ній російські ІІСО розглянуті як з інформаційно-технічної, так і з інформаційно-психологічної сторони.

Інформаційно-психологічні операції у локальних війнах і конфліктах кінця ХХ – початку ХХІ ст. висвітлюють вітчизняні дослідники О. Гапєєва [137; 138; 139], А. Шумка [400], А. Підлісний [301], О. Запорожець [178]. Проте їх дослідження здебільшого стосуються ІІСО в кампаніях на території Іраку, Югославії, Грузії.

Завдяки цим розвідкам процес планування та реалізації інформаційно-психологічної операції нами вивчався у комплексі, з огляду на цільові аудиторії. Різноманітність бібліографії дозволила розглянути психологічні операції усіх рівнів, зокрема перехід їх на стратегічний рівень у ранзі державної політики. При цьому, варто зауважити, що сьогодні інформаційно-психологічне протиборство реально перетворилося на самостійний напрям політики розвинених країн.

Російські публікації, що створюють інформаційне підґрунтя для агресивної політики проти України, уходять корінням в радянські часи, коли спеціалісти силових структур створили чимало профільних праць. Насамперед це «Політична робота серед військ і населення противника у роки Великої Вітчизняної війни» (Политическая работа среди войск и населения противника в годы Великой Отечественной войны) М. Бурцева [112] і «Психологічна війна» (Психологическая война) Д. Волкогонова [129], які мають відверто ідеологічно заангажований характер. Для нас було цікавим відстежити, як еволюціонувала сучасна російська маніпуляційна пропаганда і що було її підґрунтям.

У 80–90-х роках минулого століття спостерігається значне посилення уваги дослідників до проблем інформаційно-психологічних операцій. Звернення до ролі інформаційно-пропагандистського супроводу бойових дій спонукала війна в Афганістані, яка виявила багато «білих плям» у веденні спецпропаганди. Безпосередньо ІПСО в ході воєнних дій висвітлює С. Фогель у роботі «Особливості пропаганди СРСР під час воєнної акції в Афганістані (1979–1989 рр.)» (Особенности пропаганды СССР во время военной акции в Афганистане (1979–1989) [391]. Він розглядає інформаційне протистояння СРСР і США в умовах конкретних воєнних дій, роблячи порівняльний аналіз ефективності протиборчих сторін, деталізує організацію і спрямованість пропагандистських акцій, які здійснювались у процесі проведення інформаційних операцій, підкреслюючи, що в основі пропаганди лежить намагання маніпулятивного керування суспільством. Узагальнюючи афганський досвід 1979–1989 рр., до технологій проведення інформаційно-психологічних операцій також звертається колишній політпрацівник М. Піков [304; 305].

Окрему сторінку в історіографії займають погляди представника російської діаспори в Аргентині полковника Генерального штабу царської армії Є. Месснера. У книзі «Всесвітня заколот-війна» (Всемирная мятежевойна) він звертає увагу на використання психології у веденні воєнних дій [266]. Поділяючи думку вищезгаданого Г. Лассуела, що світова війна 1914 р. стала

першою війною пропаганди, Месснер наголошує: «У попередніх війнах важливим вважалося завоювання території. Надалі найважливішим буде вважатись завоювання душ у ворогуючій державі» [266, с. 83].

Вплив радянського ідеологічного тренду визначив характер багатьох сучасних російських досліджень, які вкладаються у реалії сучасної російської геополітичної доктрини [163; 306]. Як зауважує Г. Почепцов, обов'язкове посилання на геополітику є характерною рисою російських праць. Тому, вивчаючи російську історіографію проблеми, неможливо оминати твори відомого російського геополітика О. Дугіна з його концепцією неоевразійства [163; 164, 165]. Ця концепція, перетворившись у відверто шовіністичну, стала основою російської агресії на українській арені. О. Дугін став автором сценаріїв втягнення України в Євразійський союз [163, с. 3].

Найбільш відомим представником російської школи «інформаційних війн» є І. Панарін – політолог і один із провідних ідеологів інформаційної боротьби Росії, який брав безпосередню участь у плануванні й координації кримської інформаційної кампанії [287]. І. Панарін є автором численних праць з інформаційних війн та інформаційної безпеки [288–292]. Еволюцію інформаційного протиборства і пропаганди він розглядає у світлі концепції євразійства [292].

У працях російського дослідника А. Манойла [256; 257; 258], найбільшої уваги, з погляду виконання завдань нашого дослідження, заслуговують ті, які стосуються ознак і принципів інформаційно-психологічної війни, що продемонструвало російське вторгнення у Крим. За А. Манойлом, ці принципи наступні: інформаційна асиметрія, яка полягає в трансформації структури інформаційного простору супротивника з метою створення й маскування у його інформаційних об'єктів нових властивостей, вразливих для асиметричного зброї; прихованість та анонімність керування інформаційно-психологічними впливами; здатність перемикання інформаційних впливів, інтенсивність і тривалість їх реалізації – від інформаційних «ударів», «атак», «блокад» до

латентних, розтягнутих на тривалий час впливів; здатність завдяки мікродозованим впливам отримати значні кінцеві результати тощо.

Дуже симптоматичною з точки зору останніх воєнно-теоретичних поглядів на зміст сучасного протиборства немілітарного характеру є спільна монографія «Еволюція форм, методів та інструментів протиборства у сучасних конфліктах» (Эволюция форм, методов и инструментов противоборства в современных конфликтах) [409], видана під егідою російської Академії воєнних наук та Науково-дослідницького центру проблем національної безпеки. З урахуванням висловлених у ній поглядів, як вважають автори, має будуватися концептуально-доктринальне планування національної безпеки РФ. Лейтмотивом цієї книги є думка президента академії генерала М. Гарєєва, що від ЗС РФ потрібна першочергова готовність до локальних, регіональних і великомасштабних війн [409, с. 7]. Інформаційна складова визначається як наскрізна діяльність на всіх етапах конфлікту.

Загалом, майже в усіх працях, опублікованих напередодні і після анексії, наголошується на зовнішніх загрозах Росії та необхідності формувати загальну військово-політичну стратегію країни у напрямку подальшої мілітаризації. Надзвичайно показовою у цьому сенсі є монографія директора Центру військово-політичних досліджень Московського університету міжнародних відносин О. Подберезкіна [306]. Автор пропонує по-новому поглянути на роль воєнної потуги у світі й аналізувати становище РФ як держави, що має відстоювати своє місце на міжнародній арені серед «ворожих» сусідів.

Вивчення цих робіт дозволило зрозуміти підґрунтя російських ІІсО, які базуються на концепції «зовнішнього ворога», виведеної у ранг державної політики.

Вітчизняні дослідження ІІсО. Значний пласт матеріалів становлять наукові праці, автори яких зверталися до окремих аспектів ІІсО в російській гібридній війні проти України. У порівнянні з російськими, вітчизняні науковці почали розробку проблематики ІІсО дещо пізніше, втім її актуальність для українських дослідників надзвичайно зросла від часу інкорпорації півострова Російською Федерацією.

Передумови, практику та наслідки російської ІІсО розглянуто у колективній монографії «Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики» за загальною науковою редакцією доктора історичних наук П. Гай-Нижника [95]. Його перу належать також статті, які в історичному ракурсі розгортають події російсько-української війни [132; 133].

Основні напрямки російської пропаганди в ході анексії Криму висвітлено науковцями НАСВ О. Куцькою та А. Луньковим у колективній монографії [233]. За висновками авторів, на території АРК була проведена масштабна проросійська інформаційна кампанія із залученням усіх заходів впливу на населення півострова, що дозволило уникнути в ході анексії безпосереднього застосування зброї. Їхня робота допомогла при розгляді основних наративів російської влади у 2014 р. Особливості російської інформаційної експансії щодо Криму, діяльність громадських організацій у формуванні проросійських настроїв, зокрема, у молодіжному середовищі, розглядає О. Гапеева [137; 138]. Нею досліджено маніпулятивно-пропагандистський вплив на кримські громади під час міжнародних навчань «Sea Breeze», виділено основні маніпулятивні твердження російських ЗМІ у подіях навколо острова Тузла.

До проведення інформаційно-психологічних операцій як потужного та ефективного засобу досягнення політичних цілей звертаються західноукраїнські дослідники Ю. Мороз і Ю. Твердохліб. В рамках їхньої статті наведено визначення поняття «інформаційно-психологічна операція» й розглянуті основні етапи планування, організації та реалізації ІІсО [367].

Серед наукових здобутків цієї групи досліджень не можна пройти повз дисертаційну роботу львів'янина О. Гулими [153], яка на сьогодні становить найбільш повну картину військово-політичної експансії Росії у кримському напрямку в історичній ретроспективі. Його попередник Б. Короленко [210] зупинявся тільки на першій інкорпорації Криму Російською імперією наприкінці XVIII ст. Натомість львівський науковець розглядає тривалий період російського панування на півострові від XVIII до XXI ст. та його наслідки для української держави.

Г. Певцов, К. Хударковський, С. Залкін, С. Сідченко визначають основні напрями інформаційного протиборства, які РФ використовує проти України, і проводять аналіз моделей інформаційно-психологічного впливу [295; 296].

Прикладний аспект спецпропаганди як складової гібридної війни РФ проти України досліджено В. Ткачем [369]. У цій статті для нас важливим виявився перелік основних інструментів, які використовує РФ в своїх інформаційно-психологічних акціях.

Об'єктивне дослідження ІІСО вимагає від дослідника урахування різних поглядів на це явище. Тому звернення до цієї групи розвідок допомогло у напрацюванні власних поглядів на події початку 2014 р. на Кримському півострові.

Культурна експансія Росії. Сучасні українські дослідники обґрунтовують думку, що найактивніше сучасна війна включає у свій коловорот саме культуру. В ході інформаційно-психологічних операцій нерідко застосовується здійснення «культурних атак», коли країна-агресор налаштована на поширення своїх «культурних» ідеалів серед населення іншої держави, що загалом веде не тільки до встановлення духовної залежності, але й сприяє руйнуванню усталених культурно-етичних поглядів у суспільстві, деградації національної самосвідомості.

Про усвідомлення ролі культури та національної самоідентифікації колом вітчизняних науковців свідчать роботи Я. Верменич [118], В. Гамалії, Г. Черевичного [136], Г. Загадарчук [176]. В історичній ретроспективі розглядає проблеми культурної галузі Криму С. Зубченко [186].

Наукова оцінка етнокультурної історії півострова та сучасних маніпуляцій Кремля в намаганні обґрунтувати «духовні скрепи» кримчан з російською культурною традицією здійснена в колективній монографії «Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики» [95]. Зміни української ідентичності досліджені у книзі польських авторів, які, зокрема, відзначають, що процес власної ідентифікації українців надалі залишається незавершеним. Отже, не дивно, що міфологеми «Русского мира» знайшли багато прихильників, особливо серед кримчан [440, с. 24]. Натомість у монографії

київського історика Т. Орлової «Росія: вчора, сьогодні, завтра?» [284] розглянуто характерні риси російської цивілізації упродовж її трьох втілень – імперії, Радянського Союзу, Російської Федерації. Авторка аналізує витoki російського експансіонізму, акцентуючи на давньому протистоянні російської цивілізації із західною та підкреслюючи архаїчність російського суспільства. Значна інформативність цієї праці сприяла у розумінні мілітаристських зазіхань РФ щодо України.

До національної моделі культурної політики України звертаються С. Здіорук і В. Яблонський [182]. На їхню думку, глобальним засобом ідеологічного та культурного впливу на свідомість населення Криму став путінський проект «Русского мира». Передумови, причини виникнення і пускові механізми «русскомирской» ідеології викриті в аналітичній доповіді Л. Якубової, В. Головки, Я. Примаченко [413]. Авторами особливо підкреслюється гостра криза української ідентичності, за якої стало можливим маніпулювання радянськими стереотипами, вкоріненими у свідомість багатьох кримчан.

На наративне зіткнення в інформаційній війні Росії і України довкола кримської проблеми вказує професор М. Ожеван. Він констатує, що кремлівська пропаганда щорічно оновлює кримські наративи, змінюючи свої провідні пропагандистські тези з метою виправдання анексії Криму [280].

Аналіз цих наукових праць дав змогу виявити ті основні маніпулятивні технології, які були широко застосовані в латентній фазі кримської ІПсО та в постанексійний період.

Проблеми інформаційно-психологічної безпеки держави. Досить широку групу досліджень становлять праці, які розглядають проблеми інформаційно-психологічної безпеки держави і суспільства [151; 152; 198; 261; 347]. Саме цій темі присвячена лєвова частка досліджень українських науковців [131; 148; 152; 154; 185; 194; 296; 348; 370 та ін.]. Про стратегію деокупації Криму в контексті національної безпеки України говорить П. Гай-Нижник [131]. У площині пропозицій щодо протидії російській інформаційно-психологічній агресії будують свої дослідження О. Зозуля [185], П. Шевчук [397], В. Гурковський

[154], в яких запропоновано конкретні підходи із захисту вітчизняного інформаційного поля. Важливою проблемою у зоні національної безпеки стає національна ідентифікація, на чому наголошує Я. Верменич [118].

У праці Є. Дикого [160] зроблений аналіз тих цілей, які переслідує кремлівська влада, застосовуючи ІІсО на пострадянських територіях. Автором перелічені необхідні заходи, що стануть на заваді російській інформаційній агресії.

У результаті розгляду цих праць було з'ясовано механізм протидії інформаційно-психологічним операціям агресора.

Підстави стверджувати, що від початку набуття Україною незалежності РФ підтримувала антиукраїнські настрої на півострові, її деструктивні заходи щодо дестабілізації суспільно-політичної обстановки знаходимо в матеріалах міжнародних і всеукраїнських наукових конференцій, «круглих столів». Накопиченню знань з історії анексії Криму сприяли матеріали наукових конференцій «Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення» [334], «Інформаційний вимір гібридної війни: досвід України» [195], «Деокупація і реінтеграція інформаційного простору Криму: міжнародно-правові та медіакомунікативні інструменти» [280], «Мілітаризація окупованого Криму як загроза міжнародній безпеці» [101].

Велика кількість інформативного матеріалу з теми дослідження представлена у періодичних виданнях. Завдяки аналізу публікацій кримської періодики [90; 91] було наведені приклади використання інформаційно-психологічного впливу на населення півострова. На підставі контент-аналізу російського видання «Військово-промисловий кур'єр» [88] доведено, що протягом латентної фази підготовки до анексії джерелом маніпулятивно-пропагандистського впливу та інформаційно-психологічної обробки як населення Криму, так і власне російської аудиторії були російські ЗМІ.

Джерельну базу дослідження насамперед представлено документами Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України [1; 2], Державного архіву АР Крим [4–8], статистичними відомостями [12; 13; 21], законодавчими актами радянської влади – указами і постановами

Верховної Ради СРСР. Окремі з них були отримані у вигляді оцифрованих документів. Невелика кількість архівних джерел пояснюється наступним: частина їх виявилась на сьогодні недоступною в силу об'єктивних причин (анексія території, на якій знаходяться архіви), частина містить закриті дані (в основному, це документи щодо планування проведення та реалізації ІІсО у зазначених територіальних і часових рамках).

Набагато більшим джерельним пластом стали нормативно-правові акти і документи вищих державних органів управління, політичного та військового керівництва України [22; 46; 53; 56; 58; 60], які не тільки юридично закріплюють статус РФ як агресора, а й підтверджують факт проведення нею інформаційно-психологічної війни проти суверенної держави. Також до джерел були включені укази президента РФ [75;], постанови уряду Росії (постанови Держдуми) [19; 34; 40; 41; 42] та стратегічні документи – Концепція зовнішньої політики РФ, Воєнна доктрина [24; 11] та ін.

Дисертаційне дослідження ґрунтувалось і на міжнародних актах, зокрема на двосторонніх та багатосторонніх договорах Української держави [17; 18; 27; 46; 63; 71–74]. На підтвердження наведених у роботі положень були використані виступи і промови голів держав та урядів України, РФ, США, країн ЄС.

Важливою джерельною базою були регламентуючі документи (директиви, статuti, настанови), котрі становлять особливу групу інформації. Передусім це документи з організації та ведення ІІсО, розроблені у США та НАТО (FM-3-53 «Доктрина об'єднаних психологічних операцій»; Статут Сухопутних військ США FM-33-1 «Психологічні операції» (Psychological Operations), Статут ВПС США AFM-3-N «Психологічні операції», Статут ЗС США FM 3-05.301 «Психологічні операції: тактики, техніка та процедура реалізації» (FM 3-05.301 Psychological Operation Tactics, Techniques and Procedures), директива «Про принципи планування і ведення психологічних операцій») [78; 80]. Вивчення подібних документів дозволило зрозуміти, як змінювалися воєнно-політичні погляди на проведення ІІсО у часових межах.

Важливими виданнями були збірники опублікованих документів, серед яких найбільша кількість ґрунтовних матеріалів, систематизованих у хронологічному порядку, була в п'ятитомному виданні «Національна безпека України: кримський вектор (1917–2014 рр.)» [28–31]. В аналітичних доповідях [142; 194; 220; 358; 413] були висвітлені питання правового статусу АРК, взаємовідносин між етнічними групами кримського населення, свідчення підготовки до широкомасштабного вторгнення російських сил в Україну. Звіти «Крим після анексії. Біла книга» Українського незалежного центру політичних досліджень [25], «Півострів страху: хроніка окупації і порушення прав людини в Криму» (Полуостров страха: хроника оккупации и нарушения прав человека в Крыму) [47], «Крим без правил. Тематичний огляд ситуації з правами людини в умовах окупації» (Крым без правил. Тематический обзор ситуации с правами человека в условиях оккупации) [26] надали багатий фактографічний матеріал з постанексійного періоду історії Криму.

Під час вивчення історіографії та джерельної бази дослідження нами було використано низку науково-довідкових видань, зокрема праці з історії війн та військових конфліктів [117] та інформаційно-психологічних операцій [444]. Словники, енциклопедичні видання та спеціалізовані довідники допомогли у визначенні та уточненні основних термінів дисертаційної роботи.

Оскільки історичне пізнання в цілому має наративних характер, у дослідженні проблеми вагомими джерелами інформації стають свідчення учасників подій у Криму – це книги М. Мамчака [84], Т. Березовця [82], С. Громенка [276] та ін. Для перевірки фактів нами було застосоване порівняння спогадів учасників. Такі джерела [83; 85; 134; 150; 215] були важливим доповненням до усвідомлення характеру російської ІІсО на території півострова. Значний обсяг матеріалів з досліджуваної теми було знайдено у нетрадиційних носіях інформації – документальних фільмах [181], фотографіях (Додатки Л, М), спогадах учасників подій [83; 85; 113; 175].

В наведених у дослідженні фактів особливу роль відіграли статистичні відомості [12; 13; 21, 190]. Опитування, які проводились «Левада-Центром», допомогли виявити ступінь ІІВ на громадян України та Росії та оцінити

результати російської ІПсО на території АРК. Також значну інформативність містили дані, опубліковані Центром Разумкова [336].

1.2. Особливості термінологічного апарату і базові терміни

Необхідність детального розгляду ключових для дослідження понять викликана їх поліваріантністю, адже чимало термінів досі не мають єдиного визначення. Водночас науковий аналіз подій під час російської операції в АРК вимагає чіткого розуміння та виключення двозначності у понятійному апараті роботи. Базовий категоріальний апарат дослідження включає наступні терміни: гібридна війна, інформаційна війна, психологічна війна, інформаційно-психологічна війна, інформаційно-психологічна операція, інформаційно-психологічний вплив, інформаційно-психологічна акція, інформаційна атака, наратив інформаційно-психологічної операції, пропаганда, маніпуляція. Деякі особливості трактування цих понять вже були нами розглянуті у статті «Інформаційно-психологічні операції в гібридній війні: історіографічний аспект» [378].

Нині як у закордонній, так і вітчизняній науковій літературі існує багато підходів до терміну «гібридна війна», що свідчить про несформованість єдиного розуміння її сутності. В аналізі публікацій, присвячених подіям російсько-української війни, можна побачити, що найчастіше вживаються визначення «гібридна», «комбінована», «змішана», «неконвенційна, нестандартна війна», «кримінально-терористична», «нелінійна, або війна керованого хаосу» [104; 122; 141; 146; 309]. Так, Дж. МакКуен (США) визначав гібридну війну як основний метод дій в асиметричній війні, що ведеться на трьох вибіркових видах поля бою: а) серед населення конфліктної зони; б) тилового населення; в) міжнародного співтовариства [433].

Термін «гібридна війна» був уведений в обіг для відображення багатокомпонентності й комплексності сучасних конфліктів, в яких застосовується величезне розмаїття форм і засобів впливу на противника. На сьогодні у світі накопичено чималий досвід ведення гібридних війн,

проаналізовані різні їх компоненти, інструментарій та етапи проведення, однак дискусії навколо термінологічної бази не вщухають. Майже всі дослідники наголошують на багатовимірності ГВ, адже вона включає власне військовий, політичний, інформаційний, економічний та соціокультурний аспекти.

Кожний елемент такої війни за своєю суттю не є новим і мав прояви у збройних протистояннях минулого, проте саме на сучасному етапі у ній значно зростає роль інформаційного чинника і характерним стає поєднання комплексу заходів військового та невійськового впливу на противника. Таким чином, за своїм змістом гібридна війна – це якісно нове поняття, більш широке, ніж проста сукупність сучасних методів військової боротьби. Виходячи з цього, концептуальна модель ГВ, на думку російського науковця А. Бартоша, відображає наступні виміри: всеохоплюючий характер конфлікту, що ведеться з використанням мілітарних і немілітарних форм впливу з акцентом на ідеологічні засоби і сучасну модель «керованого хаосу»; затяжний, тривалий у часі, перманентний характер; неможливість застосування норм міжнародного права; відсутність понять «фронт» і «тил» [105].

Про гібридні дії у війні говорив ще російський білоемігрант полковник Є. Месснер [266], ідеї якого набули поширення у військових колах сучасної Росії. Запропоноване наприкінці ХХ ст. у США поняття «гібридні засоби війни» (Hybrid warfare) початково вживалося для опису стратегії, що поєднувала в собі різні види війн і трактувалося з іншим підтекстом, ніж той, який використовують сьогодні. Між тим різні науковці керуються для позначення одного й того ж поняття різними поширеними дефініціями [237; 244; 309; 329; 423; 424; 429; 433], не зазначаючи їхнього визначення, що веде до їх змішування або підміни. Ми підтримуємо думку західного теоретика Р. Гленна, який пропонує розрізняти поняття «гібридний конфлікт» і «гібридна війна» [419], та схилиємось до того, що російсько-українська війна, яка ведеться сьогодні, безумовно, є гібридною війною.

До середини літа 2014 р. термін «гібридна війна» в офіційних документах стосовно агресії РФ проти України не вживався. Уперше його неофіційно

застосував генерал Франк ван Каппен (Нідерланди), назвавши у квітні 2014 р. російську військову операцію «гібридною». При цьому він ґрунтувався на суто мілітарних характеристиках її виміру як суміші класичного ведення війни з використанням нерегулярних збройних формувань і підкреслював, що цей термін може мати безліч дефініцій [209]. Тільки в липні 2014 р. керівництво Північноатлантичного альянсу офіційно оголосило, що російське вторгнення в Криму і на сході України є гібридною війною.

У 2015 р. у збірнику «The Military Balance» було надане тлумачення ГВ як «використанню воєнних і невоєнних інструментів в інтегрованій кампанії, спрямованій на досягнення неочікуваності, захоплення ініціативи та отримання психологічних переваг, що застосовують дипломатичні можливості; масштабні й блискавичні інформаційні, електронні та кібероперації; прикриття і приховування військових і розвідувальних дій, у поєднанні з економічним тиском» [450].

Дехто з військових науковців вважає, що дефініція «гібридна війна» (hybrid war) поки що не є операційним поняттям, оскільки відсутнє узгоджене розуміння за основними показниками, які розкривають її конкретику та дозволяють її прогнозувати. У гібридних конфліктах різні форми та методи ведення війни гібридизують традиційні концепції збройної боротьби, забезпечують процес глибокої взаємної інтеграції різних уражаючих факторів і технологій [409, с. 86]. Акцент методів протиборства зміщується у бік широкого застосування політичних, економічних, інформаційних, гуманітарних та інших невійськових заходів, реалізованих у сполученні із протестним потенціалом населення, зростає роль невійськових засобів, які подекуди за своєю ефективністю значно перевершують силу зброї [104]. Проте можна погодитись і з тими вченими, які застерігають від перебільшення новітності гібридної війни.

Зважаючи на наступні характеристики гібридності – суто воєнні дії мають прихований характер, при повному запереченні їх власне агресором, «розмивання» контурів воєнного зіткнення, залучення до нього немілітарних засобів, здійснення інформаційних атак, – академік В. Горбулін робить

висновок, що в Україні йде справжня «російсько-українська гібридна війна» [147]. Цей концепт одними з перших увели в науковий обіг аналітики у сфері національної безпеки з українського Національного інституту стратегічних досліджень. Низка вітчизняних і зарубіжних вчених (П. Гай-Нижник; О. Литвиненко, В. Гулай, Є. Дикий, І. Дарчевська, А. Вільк, А. Лельонек, К. Джайлс, К. Бойт), розглядаючи безпеку України крізь призму гібридних викликів та загроз, також вживають термін «гібридна війна» стосовно дій РФ в нашій державі.

На противагу їх поглядам виступає інша група фахівців, до яких належить М. Кофман, експерт по Росії у Центрі воєнно-морського аналізу в Арлінгтоні (США): «Тепер гібридною війною називають будь-які дії Росії – від пропаганди до конвенційних бойових дій» [430]. Він вважає анексію Криму класичною операцією з підготовки конвенційного вторгнення.

Однак, таку точку зору критикує автор відомих книг про ГВ Є. Магда. На його погляд, класичне визначення війни зазнає змін, а традиційне її бачення є застарілим і не відповідає вимогам часу [250]. З ним погоджуються польські науковці Ю. Гайдук і Т. Стенпєвський, які також вважають, що на теренах України відбувається саме гібридна війна [421, с. 135]. Ще один польський дослідник – М. Войновський підкреслює, що оцінювати російсько-українське протистояння через призму створеної на Заході парадигми гібридної війни видається неповним і необ'єктивним [442, с. 8]. Водночас він додає, що західні експерти говорять про «російську гібридну війну», яка має низку відмінностей від західного розуміння ГВ [442, с. 10].

У цьому контексті важливим є ухвалення у 2018 р. ПАРЄ Резолюції «Правові проблеми, пов'язані з гібридною війною і зобов'язаннями щодо дотримання прав людини» (Resolution 2217 Legal challenges related to hybrid war and human rights obligation 2018), в якій зафіксована дефініція ГВ [81].

Своє закріплення принципи російського варіанту концепції гібридної війни знайшли у «доктрині Герасимова». Російська версія ГВ була сформована в Академії воєнних наук (Москва) і остаточно підтверджена начальником Генштабу ЗС РФ В. Герасимовим. Вона передбачає визнання значної ролі

невійськових засобів у досягненні стратегічних цілей, а перехід до відкритого застосування військової сили відбувається на фінальному етапі протистояння, зазвичай, під виглядом миротворчих операцій [140, с. 2].

Гібридна війна спрямована передусім на населення, а не тільки на владу чи армію. Її інформаційні, соціально-психологічні, політичні та силові стратегії передбачають використання насамперед несилових засобів, які починають застосовувати ще задовго до того, як «жертва» почне усвідомлювати всі наслідки агресії [334, с. 77].

Отже, незважаючи на певну критику терміну «гібридна війна», в контексті військової та інформаційної агресії РФ проти нашої держави, він є абсолютно доречним.

У межах наших дослідницьких завдань найбільш прийнятною вважаємо запропоновану українським ученим Д. Веденєєвим дефініцію поняття гібридна війна як «новітнього військово-політичного явища, типу конфліктів, неоформлених у міжнародно-правовому відношенні, що відбувається із комплексним застосуванням військових та невійськових методів протиборства на основі сучасних технологій деструктивного впливу на суб'єкти державного й суспільного ладу, масову свідомість» [121, с. 10].

В рамках гібридної війни експерти говорять про ведення інформаційного та психологічного протиборства, яке розглядають як особливі форми війни. Російський науковець С. Комов інформаційну боротьбу визначає як комплекс заходів інформаційного забезпечення, інформаційної протидії та інформаційного захисту, що проводяться за єдиним задумом і планом з метою захоплення й утримання інформаційної переваги над противником при підготовці і в ході військових дій [204]. Вітчизняні автори О. Саприкін [346], Н. Семен [350] вважають, що на території України відбулась російська інформаційна експансія, поняття якої є більш широким ніж інформаційна війна, котра й проводиться у межах інформаційної експансії.

Український військовий науковець О. Левченко пропонує термін «інформаційна війна» (ІВ) відносити до загальних концептуальних понять, якими описується сучасна збройна боротьба [237, с. 22].

До визначення терміну «інформаційна війна» сьогодні не існує єдиного підходу. Він був уведений в обіг після операції «Буря в пустелі» 1991 р., коли вперше були застосовані новітні інформаційні технології як засіб ведення воєнних дій. Відтоді його застосовують в офіційних документах МО США, де його трактують як боротьбу сторін за досягнення інформаційної переваги [79].

Зауважимо, що саме у США була розроблена цілісна концепція інформаційної війни, яка розглядається як комплекс інформаційно-технічних та інформаційно-психологічних методів і засобів впливу на противника для досягнення політичних, економічних та військових цілей [178, с. 164]. При цьому американські експерти вважають, що ІВ може бути застосована в усіх сферах суспільного життя. Так, політолог Дж. Стейн її метою вважає вплив на розум політичних та військових високопосадовців, які вирішують доцільність воєнних операцій, окреслюють застосування їх потенціалу та можливості своїх стратегічних структур [439].

Нині значення цього терміну конкретизоване. Американські дослідники пропонують «інформаційною війною» вважати намагання впливати на інформацію та інформаційні системи противника з метою досягнення інформаційної переваги та в інтересах національної стратегії і одночасної відсічі діям противника для захисту власної інформації, а змістовна частина поняття стосовно дій збройних сил змінилась – у керівних документах США і НАТО головним чином використовується термін «інформаційна операція» [80].

Росіяни адаптували це визначення, керуючись власними інтересами та пристосовуючи його до своїх потреб. Російський науковець С. Расторгуєв зводить поняття інформаційної війни до окремих інформаційних заходів і операцій. Досягти перемоги інформаційний агресор може лише підпорядкувавши собі структури управління противника, котрий і є інформаційною мішенню. Тому для С. Расторгуєва інформаційна війна становить війну інформаційних систем [330, с. 60].

І. Панарін розмежовує поняття «інформаційна війна» та «інформаційне протиборство», хоча їх розбіжність дуже незначна. Він кваліфікує ІВ як засіб впливу на інформаційний простір противника для досягнення стратегічних

цілей, в ході якого можливе використання диверсійних та терористичних методів [290].

За твердженням ще одного російського вченого А. Манойло, чії принципи проведення державної інформаційної політики в умовах агресії російське керівництво з успіхом використовувало під час анексії Криму, термін «інформаційна війна» має два значення: 1) вплив на цивільне населення або військовослужбовців іншої країни шляхом поширення певної інформації (у цьому сенсі цей термін стає тотожним визначенню психологічної війни); 2) цілеспрямовані дії для досягнення інформаційної переваги шляхом завдання шкоди інформації, інформаційним процесам та інформаційним системам противника за одночасного захисту власної інформації, інформаційних процесів та інформаційних систем [257, с. 246].

Один з найбільш авторитетних українських фахівців в галузі інформаційних воєн Г. Почепцов визначає ІВ як комунікаційну технологію впливу на масову свідомість з метою зміни когнітивної структури таким чином, щоб впливати на зміни в поведінці людей [311]. Він уперше вводить поняття смислової війни, акцентуючи увагу на тому, що інформаційна і смислова війни мають різну спрямованість: одна націлена на інформаційні потоки, інша – на когнітивні процеси [312, с. 292]. Тому ІВ у чистому вигляді прив'язана до традиційної війни у фізичному вимірі, а смислова війна є більш прихованою і програмує інформаційний простір навколо людини. Говорячи про окупацію РФ Кримського півострова, Г. Почепцов вважає, що там відбулась саме смислова війна [316].

Головна мета інформаційної війни – оволодіння свідомістю населення країни-противника, підрив морально-бойового потенціалу збройних сил. Цю думку поділяють українські вчені В. Богуш та О. Юдин, за поглядами яких, ведення ІВ можливе лише у випадку, коли здійснюється комплексний вплив на інформаційну сферу противника, що створює умови для ведення бойових дій або виступає чинником примусу противника від запланованих політичних та інших цілей [109, с. 85].

Директор Інституту національного та міжнародного права (м. Одеса) Т. Короткий пропонує вбачати в ІВ інформаційно-ідеологічний вплив на населення [212, с. 334].

Для нашого дослідження важливим було розуміння, чи у достатній мірі цей термін характеризує дії РФ в Криму. Найбільш прийнятною вважаємо наступну дефініцію: ІВ – це протиборство в інформаційному просторі, яке ініціюється агресором з метою здійснення комплексного впливу на соціальне, економічне, військове та політичне життя противника задля досягнення своїх стратегічних цілей щодо атакованої держави [348, с. 491].

Тут маємо погодитись із запропонованим О. Марунченко розподілом термінів «інформаційна війна» та «інформаційно-психологічна війна». Порівнюючи ці поняття він вказує, що в інформаційній війні об'єктом впливу стають комп'ютери та інформаційні системи; в інформаційно-психологічній війні до інформаційного напрямку приєднується психологічний, а саме – об'єктом впливу стає індивідуальна і масова свідомість [259, с. 10–11]. Поняття інформаційної війни та інформаційно-психологічної війни не є тотожними, оскільки різними є їх об'єкти. Саме тому в нашому дослідженні доцільно вживати термін «інформаційно-психологічна війна», яку слід розуміти як вплив, що здійснюється з метою цілеспрямованого поширення спеціальної інформації, яка впливає на психіку і поведінку громадян.

Військовий науковець О. Куцька зазначає, що термінологія, яка характеризує вплив на свідомість людей, змінювалася в історичній перспективі, причому її характеристики нарощувалися відповідно до політичних, військових та економічних вимог [232, с. 5]. З плином часу змістовна частина поняття «інформаційна війна» відносно до дій збройних сил змінилась, і галузь застосування цього терміна зміщена у сферу вирішення глобальних протиріч між державами, стратегічного інформаційного протиборства. Сьогодні у керівних документах США і НАТО повсюдно використовується термін «інформаційна операція». Водночас. Польові статuti Сухопутних військ США FM 110-6 «Інформаційні операції» (серпень 1996 р.) згодом FM 3-13 (листопад 2003 р.), розділ «Інформаційна перевага» Польового Статуту FM 3.0

(лютий 2008 р.) [79] та низка інших документів детально розкривають основні принципи планування, підготовки, проведення й оцінки інформаційних операцій. В директивних документах ЗС США від 2011 р. дається наступне визначення інформаційної операції: це «об'єднане застосування основних можливостей електронної війни, операцій у комп'ютерних мережах, операцій з підтримки поінформованості військових, військового обману та операцій з підтримки безпеки, а також застосування додаткових можливостей для впливу на процес прийняття рішень ворожої сторони» [426]. В сучасній літературі побутують два окремі поняття «інформаційні операції» та «інформаційно-психологічні операції». Інформаційну операцію психологічної спрямованості традиційно називають інформаційно-психологічною операцією. Під інформаційними операціями розуміють втручання у внутрішню політику країни з метою поширення вигідних для агресора наративів шляхом використання пропаганди, дезінформації або створення «інформаційного хаосу» [148, с. 104]. В їхній класифікації можна виділити: 1) операції щодо розколу суспільства всередині держави для її ослаблення або приведення до влади власних кандидатів; 2) операції для дискредитації держави у світі; 3) операції з поширення загального інформаційного хаосу для досягнення власних тактичних цілей (148, с. 107).

В. Копчак, директор Південно-Кавказького філіалу Центру досліджень армії конверсії та роззброєння, зупиняється на 10 видах інформаційних операцій в методології російської інформаційної війни [207]. Це, зокрема, інформаційні провокації і дезінформація РФ за участю ЗМІ, які фінансуються з її території; проведення та оприлюднення тенденційних досліджень російськими науковими структурами; залучення до провокацій спеціально підготовлених груп населення; інформаційні впливи на рівні міжнародних організацій; створення різноманітних фейкових рейтингів і т. п.

В рамках поняття «інформаційна війна» застосовують і термін «інформаційна кампанія», котра є сукупністю узгоджених та взаємопов'язаних за метою, завданнями, часом та об'єктами впливу інформаційних операцій, акцій, атак [237, с. 24]. Спираючись на проаналізовані матеріали, схилиємося до

думки, що російська інформаційна кампанія з анексії Криму включала декілька інформаційних операцій, які доповнювали одна одну.

Багатовимірність ІВ дозволяє виокремити в ній два види: інформаційно-технічну та інформаційно-психологічну. Є. Магда пропонує різновидом інформаційної вважати й психологічну (інформаційно-психологічну) війну [250, с. 278], яка дозволяє в колосальних масштабах здійснювати інформаційно-психологічний вплив на противника.

На думку американського вченого М. Лібікі, ІВ не є окремою технікою ведення війни, а становить масштабну концепцію. В інформаційній війні він виокремлює 7 основних форм, однією з яких є психологічна війна. Головною рисою останньої є використання інформації проти людського розуму [431].

До недавнього часу термін «психологічна війна» був широко вживаним у розумінні сукупності інформаційних, дипломатичних, економічних, воєнних, психофізичних, соціально-психологічних та інших заходів, які проводяться у мирний і воєнний час з метою зміни у бажаному напрямку групових норм, суспільної свідомості загалом. Нині він притаманний більше військовій лексиці.

Американський військовий експерт П. Лайнбарджер [235] під цією дефініцією в загальному сенсі розуміє використання основ психології у військовій справі, а у вузькому значенні – використання підривної пропаганди. Водночас він підкреслює, що така війна через особливий характер її методів і завдань розгортається задовго до початку воєнних дій; для її ефективності потрібно, щоб її результати стали невід'ємною частиною повсякденного життя всіх тих, на кого вона спрямована [235, с. 116].

У психологічній війні використовується широкий арсенал маніпулятивних методик, спрямованих на формування суспільної думки у потрібному маніпуляторам ключі, зокрема, підміна у громадян традиційних моральних цінностей та орієнтирів, руйнування національних духовно-моральних традицій і культивування негативного ставлення до культурної спадщини противника. В США термін «психологічна війна» після Другої світової війни замінили на

«психологічні операції», щоб підкреслити здатність їх проведення у мирний час.

Я. Короход зазначає, що термін «інформаційно-психологічна війна» було скальковано з військової термінології США і він може означати як «інформаційне протиборство», так і «інформаційно-психологічна війна» (залежно від контексту документа). У цьому ж значенні використовується і термін «психологічна війна» [214, с. 300]. Оскільки ці поняття досить часто переплітаються, багато хто з дослідників вживає ці терміни як синоніми.

На наш погляд, який збігається з позицією ряду інших дослідників, хоча в літературі й досі побутує термін «психологічна війна», проте сьогодні він втрачає своє повноцінне змістовне наповнення, бо вже є морально застарілим. Здебільшого у наукових працях використовується термін «інформаційно-психологічна війна», яке вживаємо у нашій роботі. Метою ІПВ є не лише зміна поведінки противника, а й його мислення, свідомості і поведінки населення ворожої країни [206, с. 97] за допомогою пропаганди.

Якщо психологічна війна є складовою ІВ, то психологічні операції є одним з її основоположних елементів [128, с. 661]. Згідно із визначенням, яке наводить Польовий статут ЗС США FM 33-1, психологічні операції спрямовані на зміну поведінки «об'єктів впливу», зниження морального потенціалу й психологічної стійкості противника. У вузькому значенні цей термін означає використання засобів пропаганди у боротьбі з противником як специфічної зброї, за допомогою якої підвищується ефективність бойових дій [78].

Психологічні операції – самостійний вид впливу на противника, що здійснюється для досягнення воєнних цілей невійськовими засобами, і складається із системи психологічних акцій, об'єднаних однією метою та завданнями. З 2010 р. у ЗС США дефініція «психологічні операції» замінена визначенням «операції з інформаційного забезпечення дій військ» (Military Information Support Operations (MISO) [80].

Головним завданням інформаційно-психологічних операцій є маніпулювання свідомістю з метою внесення в суспільну свідомість і

свідомість окремої людини певних ідей і поглядів, дезінформація та дезорієнтація, ослаблення переконань, залякування [171].

В російському енциклопедичному словнику «Операції інформаційно-психологічної війни» ІІСО – це комплекс узгоджених та взаємопов'язаних заходів маніпулювання інформацією, що здійснюються за загальним планом з метою досягнення та утримання переваги через вплив на інформаційні процеси в системах противника [444].

За визначенням В. Криська, ІІСО – це спеціально організований та професійно реалізований вплив на свідомість, почуття і волю противника для досягнення політичних цілей [227]. Інформаційно-психологічний вплив (ІПВ) – це цілеспрямоване виробництво і поширення спеціальної інформації, для безпосереднього впливу (позитивного або негативного) на функціонування і розвиток інформаційно-психологічного середовища суспільства, психіку і поведінку населення, керівництва країни, військовослужбовців [353, с. 71]. Український науковець О. Саєнко, розглядаючи механізм такого впливу в умовах ГВ, підкреслює, що складова інформаційного супроводу в гібридних військових операціях має надзвичайно важливе значення, оскільки ІПВ спрямований на емоційну сферу свідомості. При цьому він здійснюється на різні об'єкти – командування та війська противника, цивільне населення [343, с. 4].

Вважаємо найбільш влучним погляд О. Левченка, який говорить про ІІСО як про різновид інформаційної операції [237, с. 24]. А дефініція, запропонована науковцями НІСД, найповніше відтворює її сутність: «інформаційно-психологічна операція – сукупність узгоджених та взаємопов'язаних за метою, завданнями, об'єктами і часом інформаційних і психологічних акцій, атак і заходів, що проводяться одночасно або послідовно за єдиним задумом і планом для вирішення завдань інформаційно-психологічного впливу на емоції, мотиви, установки та поведінку цільової аудиторії» [348, с. 491].

В умовах гібридної війни ІІСО стає головним інструментом досягнення цілей агресора. Інформаційно-психологічні операції створюються за визначеною схемою, яка складається зі створення інформаційного приводу,

проведення масштабної інформаційно-пропагандистської кампанії та закріплення результатів (Додаток В). Розглядаючи ІІСО Російської Федерації на території АРК, українські автори зазначають, що вона мала свої відмінності від моделі, розробленої у США, а саме – тривалий час була підтримувана як місцевим населенням, так і значними військовими формуваннями російського Чорноморського флоту (ЧФ) [295, с. 29].

В межах інформаційно-психологічної війни можуть бути застосовані інформаційно-психологічні акції, які є нижчим рівнем порівняно з ІІСО. За основними показниками вони подібні до інформаційної атаки, але мають більшу тривалість і масштаб, вирізняються психологічним характером і можуть бути спрямовані як на окрему особу, так і суспільство загалом [237, с. 24].

Своєю чергою інформаційна атака може мати технічний характер (що неодноразово можна було спостерігати в ході активної фази анексії Криму) і психологічний характер, коли вона спрямована проти конкретної людини чи певної групи населення (як приклад, можна навести вибори в АРК).

Головним інструментом ведення інформаційно-психологічних воєн є інформаційно-психологічна зброя. Якщо інформаційна зброя – це сукупність спеціально організованої інформації та інформаційних технологій, що дозволяє цілеспрямовано змінювати, блокувати інформацію, долати системи захисту, дезорганізувати роботу технічних засобів, комп'ютерних мереж, то інформаційно-психологічна зброя може застосовуватися для придушення, дезорганізації, дезінформації, дезорієнтації об'єкта впливу, порушувати психічне здоров'я, спонукати до немотивованих дій, спричиняти тимчасові чи незворотні зміни у свідомості особистості [130, с. 144].

До інформаційно-психологічної зброї можна віднести пропаганду. Цей термін досить часто вживається для позначення певного ідеологічного інформаційно-психологічного впливу. Існує багато різних трактувань цього поняття. Одне з них – поширення інформації: фактів, аргументів, чуток, напівправди чи брехні для впливу на публічну думку [203]. Визначення, яке наводить Тлумачний словник Кембриджського університету розглядає

пропаганду як інформацію чи ідеї, зазвичай неправдиві, які організація поширює з метою переконання у правильності своїх дій, слів, думок [184]. Сучасний тлумачний словник української мови наводить визначення пропаганди як друковане чи усне поширення і роз'яснення ідей, вчень, поглядів, ідейний вплив на широкі верстви населення, що має політичний або релігійний характер [449, с. 595]. Польовий статут FM 33-1-1 «Психологічні операції. Техніка і процедури» МО США пропонує вважати пропагандою будь-яку інформацію, ідеї, доктрини або спеціальні методи впливу на думки, емоції, настанови чи поведінку будь-якої групи з метою отримання прямих чи не прямих переваг [78].

Н. Постман вважає, що пропаганда – це навмисно спроектована комунікація, яка спонукає реагувати емоційно, негайно та у безальтернативний спосіб [184]. А В. Ліпкан впевнений, що пропаганді можуть бути протиставлені наративи плюралістичного висвітлення подій [247]. Г. Почепцов пропонує під пропагандою «розуміти інтенсивні комунікативні процеси, що мають на меті зміну поведінки аудиторії, на яку вони налаштовані» [312, с. 168].

Пропаганда широко використовується у воєнних цілях. Під час Другої світової війни з'являється «спецпропаганда» (спеціальна пропаганда), під якою львівський науковець С. Ніконов розуміє партійно-державну структуру політико-психологічного впливу на ідеологічного противника [278, с. 65]. До еволюції цього поняття звертається О. Куцька, констатує, що для військової сфери пропаганда набуває нових визначень. На її думку, терміни «пропаганда», «психологічна війна», «інформаційна війна», «інформаційно-психологічна війна» в загальному їх розумінні мають практично однакову понятійну основу, отже, при вживанні їх «розуміють як вплив за допомогою вербальної чи невербальної інформації на людину чи групу осіб» [232, с. 8].

Для нашої роботи найбільш прийнятною виявилася дефініція американських вчених Г. Джоветта і В. О'Донелл, які пропаганду визначили як «завчасно заплановане і системне намагання формувати сприйняття, маніпулювати розумінням і спрямовувати поведінку, щоб досягти результатів, які задовольняють пропагандиста» [232, с. 6].

Нещодавно з'явився термін «стратегічний наратив», який уживає англійський вчений Л. Фрідман. У праці «Трансформація військової справи» він зазначає, що відбулася поява нового типу військових операції, де потрібно буде сконцентруватись на руйнації наративів, на яких базується противник і які керують його діями [312, с. 77].

Під «нарративом інформаційно-психологічної операції» розуміємо реальні чи навмисно створені й нав'язані ідеологію та ціннісні орієнтації. Шляхом маніпулятивних інтерпретацій у масовій свідомості створюється бажана картина реальності [317, с. 24]. Наративи російської ПСО в Криму забезпечували агресору підтримку місцевого населення. Використовуючи історію як інструмент пропаганди [123], російська верхівка вирішувала декілька цілей: мобілізація громадської підтримки, створення атмосфери сприйняття своєї агресивної політики, штучне провокування конфліктів. Наприклад, використання нарративу Великої Перемоги над фашизмом давно стало головним інструментом гібридної війни Росії.

З метою створення політичної і соціальної напруги російською стороною широко використовувалось маніпулювання суспільною свідомістю та політичною орієнтацією певних груп населення АРК. Маніпуляція – це метод психологічного впливу, спрямований на зміну поведінки людей чи аудиторії, нав'язування їм ідей, установок в такій формі, яку вони навіть не помічають [324, с. 122].

Відомий російський дослідник маніпулятивних технологій С. Кара-Мурза характеризує маніпуляції як вид застосування влади, при якому, той хто володіє нею, впливає на поведінку інших, не розкриваючи характер поведінки, яку від них очікує [197, с. 95]. Маніпулятивна стратегія – це агресивний план дій, розроблений та впроваджений маніпулятором з прихованим змістом та стратегічним задумом для цільових аудиторій в інформаційному, віртуальному та реальному просторах [183]. В інформаційному просторі вони є потужним чинником впливу на особистість і соціальні групи.

Для нашої роботи за ключове було обрано наступне визначення: маніпуляція – це вид психологічного впливу, виконання якого веде до

прихованого збудження в іншій людині намірів, які не співпадають з її реально існуючими бажаннями [324, с. 121].

Таким чином, розглядаючи різні підходи до визначення понять термінологічного апарату нашого дослідження, вдалося виділити найбільш прийнятні для подальшої роботи терміни, одночасно розуміючи їх близьку понятійну основу.

1.3. Методологія дослідження

Комплексний підхід до об'єкта пізнання потребує поглибленого розуміння фактів, розкриття сутності явища, що вимагає базування дослідницького процесу на методології наукових досліджень. Сучасний методологічний інструментарій є взаємопов'язаним, органічно цілісним комплексом трьох основних компонентів – принципів дослідження, методів пізнання, допоміжних або спеціальних засобів дослідження [196, с. 22].

Застосування різних методів історичного пізнання стало фундаментом, на який спираємось у відповідності до мети і завдань дослідження проблеми інформаційно-психологічних операцій та їх ролі у сучасних війнах. Глибоке й всебічне висвітлення російської ІПСО в Криму, з'ясування її сутності, якісних характеристик, динаміки проходження стало можливим тільки за умови використання відповідних теоретичних та методологічних підходів, які дозволили з розрізнених фактів і подій відтворити єдину картину. Допомогою у цьому стало опрацювання публікацій з методології історичних досліджень, зокрема праць Л. Зашкільняка [180], Ю. Горбаня [145], І. Починок [317], Г. Кривчик [219], Г. Стефанюк [364].

У побудові дослідницького процесу були розглянуті теорії, в світлі яких простежується логічний зв'язок з ними концепції інформаційно-психологічних операцій. Це, зокрема, теорія етнокультурного «зіткнення цивілізацій» американського соціолога і політолога С. Хантінгтона. Згідно з підходом, який він запропонував, основою наростання конфліктів у світі буде не ідеологія та

економіка, а різність культур, отже, зіткнення цивілізаційних поглядів стане головним чинником світової політики. На його погляд, «об'єднання зі спільними ідеологічними установками <...> ідуть зі сцени, поступаючись місцем новим союзам, об'єднаним на основі спільної культури і цивілізації. <...> Лінія розколу між цивілізаціями стає центральною лінією конфліктів у глобальній політиці» [392, с. 285–286]. За класифікацією вченого, фізичними лініями фронту стають лінії розлому між цивілізаціями, кордони між державами, прикордонні зони між районами проживання різних етносів. У своїй праці він розглядав і можливі варіанти розпаду України та вірогідність її конфлікту з Росією, адже в його розумінні наша країна розколота між двома культурами [392, с. 255–259].

Своєю чергою цивілізаційний підхід англійського історика і соціолога А. Тойнбі [371] допоміг краще зрозуміти суперечливу історію українсько-російських відносин і ті геополітичні претензії, які сьогодні висуває влада РФ на світовій арені. Концепція Росії як особливої цивілізації впливає на її зовнішню політику з одночасним намаганням сформувати у власних громадян почуття «цивілізаційної ідентичності».

Для більш повного усвідомлення коріння сучасних неоімперських поглядів кремлівської верхівки доречним було розглянути ідеологію російського євразійства у поглядах російських філософів М. Трубецького, Г. Флоровського, П. Савицького, де Росія мислиться як самобутня цивілізація. Концепція євразійства наголошувала на значенні сили, здатної при зіткненні з іншими цивілізаціями відстояти власне національно-культурне буття [293, с. 58]. У світлі євразійської доктрини, Росія бачилась ними таким центром сили. Водночас, на думку М. Трубецького, її територія не має жодного відношення до Київської Русі [293, с. 61]. Натомість сучасні російські історики всіляко прагнуть довести протилежне, а саме – походження Росії від давньоруської держави і, таким чином, спільну історію росіян та українців.

Сьогодні ідеї євразійства слугують прикриттям обґрунтування особливої місії Росії у світі, що відповідно вимагає відновлення її впливу на пострадянському просторі. Для нашої країни ця концепція виключає будь-який

статус самостійності, адже Україна розглядається як невід’ємна частина російських земель. Найвиразніше це виявляється у розвитку неоєвразійства, засновником якого є російський геополітик О. Дугін, котрий у 2002 р. став очільником партії «Євразія». Його ключові погляди мали вплив на геополітичну стратегію Кремля [163; 164], зокрема відносно України, яка взагалі не розглядалась Москвою як геополітичний суб’єкт. З його точки зору, існування України в кордонах 1991 р. та як суверенної держави рівнозначне завданню потужного удару по геополітичній безпеці Росії. Ще в 1997 р. О. Дугін пропонував надати Криму особливий статус із забезпеченням автономії під прямим стратегічним контролем із Москви [165]. Окупація Криму була практичним підтвердженням його геополітичних ідей.

Ідеї євразійства отримали втілення у політиці президента В. Путіна, коли він неодноразово озвучував російські геополітичні зазіхання. В затвердженій у листопаді 2016 р. Концепції зовнішньої політики Російської Федерації передбачено «зміцнення позицій РФ як одного з впливових центрів сучасного світу» [24].

Аналіз інформаційно-психологічних операцій неможливий без урахування концепції «м’якої сили» Дж. Ная. Наприкінці ХХ ст. цей професор Гарвардського університету увів до наукового обігу поняття «жорсткої» та «м’якої» сили. Могутність держави Дж. Най поділяє на дві великі складові – «жорстку силу» (hard power) та «м’яку силу» (soft power) [432]. До першої відносяться військова та економічна міць держави. До другої – культура, зовнішня політика, дипломатія, тобто основою «м’якої сили» стає привабливість. «Жорстка сила» передбачає отримання результатів через примушення або за плату, а «м’яка сила» використовує сферу культури, якій учений надавав виняткової ролі, вважаючи, що вона безпосередньо впливає на світову політику. Згодом Дж. Най виділяє ще «розумну силу», яка координує та комбінує можливості двох перших.

Якщо брати до уваги, що ІпсО мають за мету зміни поведінки людини, цілком доречним є зв’язок застосування їхніх технологій з «теорією вікон» американського соціолога Дж. Овертона. Відповідно до неї, у свідомість

людини можна впровадити будь-яку ідею [124], що відбувається у декілька етапів, непомітно й покроково.

У роботі ми послуговувалися й надбаннями американської школи інформаційно-психологічних операцій, яка у вивченні поведінкових реакцій людини та її мотивацій застосовує «піраміду потреб» А. Маслоу [262].

Розгляд цих теорій був важливим для розуміння сутності російської ПсО в Криму.

Специфіку методології дослідження ПсО становить те, що окремі її складові знаходяться на перетині різних галузей наук – історії, політології, соціології, антропології, психології, воєнної справи (див. Додаток Г). Використання у роботі міждисциплінарного підходу зумовлено тим, що вивчення особливостей ПсО потребувало залучення методів соціогуманітарних наук.

Одним із головних у дослідженні став принцип всебічності. Російська ПсО з анексії Криму розглядалась не тільки в історичному ракурсі, а й з політичного, соціологічного, військового поглядів. Наприклад, урахування соціокультурного підходу дозволило побачити різноаспектність суспільного та культурного життя АРК у 1992–2013 рр. Завдяки психологічному методу вдалося виявити у масовій свідомості кримчан певні історичні стереотипи. З метою поглибленого розуміння політичних, економічних, соціальних причин, які впливали на місцеве населення, було задіяно соціологічний метод. За його допомогою були визначені об'єктивні та суб'єктивні фактори, які суттєво вплинули на втілення інформаційної політики Росії у життя українського соціуму. Виправданим є використання соціально-психологічного методу, який надав можливість приділити особливу увагу формуванню громадської думки населення Криму у латентній фазі анексії.

Термінологічний метод дозволив визначити понятійний апарат дисертації, розглянути розбіжності та неузгодженості дефініцій у застосуванні термінів.

Методологічні засади, на яких ґрунтувалася наша робота, продиктовані потребою об'єктивно висвітлити особливості досліджуваної проблеми. Для

забезпечення цього в основу методологічного підходу було покладено принципи об'єктивності, комплексності, системності, історизму. Так, принцип об'єктивності, котрий висуває на перший план пріоритет історичного факту, а не його оцінки [145], сприяв тому, що події в АРК висвітлювалися на підставі комплексного вивчення документів і наукової літератури, а наші власні висновки були спрямовані на дотримання об'єктивності дослідження й запобігання суб'єктивному погляду на події, які розглядалися.

Комплексний науковий підхід, який об'єднує соціокультурні, економічні, історичні аспекти виміру ПСО, дозволив зрозуміти механізми формування і зміни поведінки людей, які населяли пострадянський Крим.

«Щоб уникнути однобічності, кон'юктурності й політичної заангажованості, висвітлюючи об'єкт дослідження, історики слід завжди пам'ятати про ширший контекст, а також про альтернативні моменти, наявні в кожній історичній ситуації до моменту її реалізації», – наголошував історик Л. Зашкільняк [180, с. 5]. Відсторонений погляд на події дозволив з'ясувати питання: чи можливим було уникнути анексії півострова, якщо б українська влада пішла б іншим шляхом? Принцип об'єктивності тут сприяв неупередженому ставленню до матеріалу, який розглядався. При дослідженні фактичного матеріалу ми прагнули до достовірності в його інтерпретації, перевірки кожної події та факту. Сам по собі даний принцип передбачає максимальне виявлення доступних для дослідника джерел, проте характерним явищем у війсьній історії є засекреченість частини матеріалів або їх недоступність для загального користування. Сьогодні частина архівних матеріалів, які знаходяться на території Кримського півострова і в Росії, є недосяжною для українських дослідників.

Незважаючи на те, що історичні науки мають у своєму арсеналі власні, спеціально-історичні методи дослідження, без застосування загальнонаукових методів наша робота була б лише простим перерахуванням фактів. Відтак, на всіх етапах опрацювання матеріалу були застосовані діалектичні принципи єдності історичного та логічного, бачення історичного процесу як цілого в окремих його виявах, узгодження інтерпретації факту із культурно-історичними

умовами. Цьому сприяв аналітичний метод, який включав аналіз і синтез, дедукцію та індукцію.

Логічний принцип, зокрема, сприяв пізнанню внутрішньої логіки розвитку подій. Використовуючи логічний метод, на підставі залучення історичних документів, стало можливим викласти несуперечливі судження про перебіг подій в ході підготовки анексії Криму РФ.

За допомогою методу аналізу були розглянуті основні цільові аудиторії російського впливу і методи, задіяні росіянами в кримській інформаційно-психологічній операції, а завдяки синтезу здійснені абстрактні операції щодо створення загальної картини проведення ІІСО. Метод конкретно-історичного аналізу вимагав розглядати ті чи інші процеси та події у їх послідовному часовому розвитку, що дозволило не обмежувати розгляд подій тільки часом активної фази російської окупації, а розширило рамки дослідження до початку дев'яностих років ХХ ст.

Шляхом методу дедукції, який дозволяє використовувати вже набутий матеріал, ІІСО в Криму розглядалась на тлі загальноісторичних подій, які відбувались на пострадянському просторі. Метод індукції допоміг відтворити картину історичних процесів на території півострова в сукупності фактів, котрі були узагальнені на підставі логіки розвитку подій, виявлення причинно-наслідкових зв'язків у реаліях політичної історії Криму. Це сприяло формулюванню висновків та теоретичних узагальнень за результатами дослідження.

Використання загальнонаукового методу системного аналізу дозволило не тільки опрацювати інформацію, котра містилась у різноманітних джерелах, а й створити на її основі суцільну історичну картину. Завдяки систематизації наявних фактів були виокремлені риси, що у своїй загальній єдності сформували уявлення про систему російського інформаційно-психологічного впливу на жителів України.

Розгляд інформаційно-психологічної операції як складової політичних і військових планів РФ був реалізований шляхом застосування системного підходу, коли події з урахуванням виявленого у них загального та особливого, якісних та кількісних змін, були об'єднані в розділи за загальною смисловою тематикою у хронологічній послідовності. Такий підхід надає релевантний інструментарій для комплексного дослідження ІІСО з урахуванням взаємозв'язку її окремих елементів. Принцип системності є однією з обов'язкових умов дослідження інформаційно-психологічних операцій, оскільки він вимагає розгляду всієї сукупності історичних фактів. Завдяки системному методу ІІСО досліджено як цілісне явище, яке має зв'язок із різними суспільними подіями, що дозволяє прогнозувати застосування ІІСО у конфліктах гібридного типу.

Ситуаційний підхід став у нагоді при висвітленні стратегії РФ під час інкорпорації Криму.

Для оцінки емпіричної інформації, її повноти і достовірності, критичного співставлення джерел різного походження важливими були методи історико-джерелознавчого аналізу. В дослідженні, щоб надати нетенденційну характеристику російській ІІСО, перевага була надана документальним джерелам, хоча широко були застосовані й наративні – мемуарна література, публікації в пресі, мережі Інтернет. Водночас за допомогою методу узагальнення зафіксовано результати досліджень інформаційно-психологічних операцій зарубіжними та вітчизняними науковцями.

За допомогою компаративного методу проводилось співставлення російських і українських поглядів на підвалини подій в Криму. Особливо корисним він виявився для висвітлення російської історіографії про кримські події.

Проблемний метод був одним із ключових методів дослідження для розгляду діаметрально протилежних підходів до трактування тих самих подій і процесів в українській та російській історичній науці.

Інформаційно-психологічна операція РФ у Криму потребувала додаткового дослідження її особливостей, що не могло бути повноцінним без застосування історичного підходу до розгляду її проведення.

Принцип історизму дозволяє розглядати дійсність у нерозривному зв'язку з конкретними умовами існування суспільства, відтак його застосування допомогло у вивченні подій на Кримському півострові у тісній єдності із суспільно-політичними і соціально-економічними процесами, які відбулися з часу входження Криму до складу УРСР, а потім, – після розпаду Радянського Союзу, – до початку російської окупації.

Дослідження російської експансії Криму було б неповноцінним без історичного підходу до трансформацій українського культурного простору та самоідентифікації мешканців півострова.

З огляду на те, що «методи – це важелі науки» [362], нами були застосовані спеціальні історичні методи: історико-системний, історико-генетичний, історико-порівняльний, проблемно-хронологічний.

Для розгляду явищ в їхньому взаємозв'язку з іншими подіями був використаний історико-системний метод, в межах якого розглянута просторово-часова сукупність подій. Завдяки йому стало можливим дослідити еволюцію форм міждержавних протистоянь та спрогнозувати ймовірний рівень розгортання ІІСО в еventуальних загрозах гібридного типу, які сьогодні надходять від путінської Росії.

Для розкриття генезису, розвитку і сутності подій, які відбувались на Кримському півострові, був застосований історико-генетичний метод як один з найбільш доступних і розповсюджених методів історичних досліджень. Він дозволив виявити передумови та причини інкорпорації Криму. Використання цього методу допомогло відтворити причинно-наслідкові зв'язки реалізації політики РФ щодо кримського населення; визначити вплив російської інформаційно-пропагандистської кампанії. Нами було доведено, що інкорпорації Криму передувала потужний інформаційно-психологічний тиск з боку РФ як на кримчан, так і безпосередньо на власне населення.

Історико-типологічний метод на основі об'єднання і групування різноманітних джерел дав змогу детальніше вивчити напрями російських ІпсО, упорядкувати та узагальнити факти їх проведення. Він став основою класифікації пріоритетних форм і методів російської пропаганди в інформаційній експансії на території АРК.

Проблемно-хронологічний метод передбачав викладення у хронологічній послідовності фактів, які стосувались анексії Криму. Його використання забезпечило висвітлення зв'язку окремих фаз ІпсО з відповідним періодом загальноісторичного розвитку України. Нами було послідовно висвітлено протікання операції на різних її етапах з ретельним дотриманням хронологічної послідовності.

Для аналізу різнопланових фактів були застосовані порівняльно-історичні методи – історичний опис, періодизація, порівняння.

На всіх етапах роботи нами був застосований метод історичного опису, за допомогою якого розглянуто російську інформаційно-психологічну операцію як складову російсько-українського конфлікту.

Метод періодизації стосується часових меж у розвитку об'єкта історичного пізнання на основі кількісно-якісних змін, що відбуваються у ньому. Він дозволив виокремити основні етапи розвитку ІпсО в Криму.

Метод порівняльного аналізу використовувався для зіставлення умов, за яких відбувалися певні події у контексті предмета дослідження. Шляхом порівняння нами розглянуті ІпсО РФ в Естонії, Грузії та Україні, встановлені спільні та відмінні риси цих інформаційно-психологічних операцій, особливості пропагандистських заходів. Цей метод було використано і для співставлення військових потенціалів України і РФ в Криму напередодні його анексії.

На емпіричному рівні дослідження ґрунтувалось на описі та спостереженні, чому сприяло застосування таких конкретно-емпіричних методів як контент- та івент-аналіз. Перший із них став важливим засобом кількісного й якісного вивчення змісту періодики. За його допомогою були

досліджені й систематизовані періодичні публікації (наприклад, тижневика «Військово-промисловий кур'єр», газети «Кримська правда» та ін.).

Івент-аналіз як дослідження даних, побудоване на спостереженні за перебігом та інтенсивністю подій з метою визначення основних тенденцій ситуації, дав змогу об'єктивно оцінити стан розвитку відносин між Україною і РФ. Івент-аналіз став у нагоді при дослідженні процесу перебігу російської ІпсО на Кримському півострові в її хронологічній послідовності.

Серед інших методів дослідження використовувався статистичний метод, який сприяв унаочненню кількісних даних у вигляді діаграм. Водночас за допомогою військово-статистичного методу були досліджені сили сторін, що були задіяні в ході анексії.

Таким чином, використання зазначених підходів, принципів та методів дозволило досить повно й об'єктивно висвітлити як окремі складові, так і загалом ІпсО з анексії Криму Російською Федерацією у 2014 р.

Висновки до розділу 1

Отже, підсумовуючи вищевикладене, приходимо до наступних висновків.

Історіографічний аналіз наукової літератури з проблем збройної боротьби у ХХІ ст. доводить, що, незважаючи на чималу джерельну базу з інформаційно-психологічного протиборства сучасності, ІпсО РФ на теренах України і, зокрема в АРК, присвячена незначна її частка. Натомість база щодо гібридних, а в їх межах – інформаційних (інформаційно-психологічних) воєн, є досить репрезентативною. Більшість розвідок сучасної інформаційно-психологічної боротьби присвячена різноманітним складовим забезпечення інформаційної безпеки, проте критичне осмислення історії ІпсО РФ на пострадянському просторі, та в російсько-українській війні зокрема, здебільшого залишається поза увагою науковців. Фрагментарність відображення російської операції в Криму доводить, що вітчизняна історична думка ще не знайшла свого повного

втілення у ґрунтовних дослідженнях щодо ролі ІПсО у гібридних конфліктах сучасності.

Характеристика базових термінів дисертаційної роботи свідчить про значну дискусійність у розробленні понятійного апарату інформаційно-психологічної боротьби. Підходи до термінології подекуди є суперечливими, а окремі визначення мають суто теоретичний характер. Між визначеннями «інформаційних», «психологічних», «інформаційно-психологічних» операцій спостерігається термінологічна плутанина, хоча це стосується ключових понять. За умови відсутності єдиних термінологічних вимог стосовно ІПсО, для дослідження нами були обрані найбільш змістовні й адекватні вирішуваним у роботі завданням дефініції.

Використання сукупності різноманітних наукових принципів, методів, методологічних підходів і понятійно-категоріального інструментарію заклало основи для наукового висвітлення історії ІПсО РФ в АРК та одночасно допомогло у всебічному її осмисленні.

РОЗДІЛ 2

ЛАТЕНТНА ФАЗА ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ (1991–2013 рр.)

Анексія Криму в березні 2014 р. яскраво засвідчила геополітичні зазіхання Росії у світовій політиці. Саме тоді відбулась безпрецедентна для післявоєнного світового порядку подія – інкорпорація РФ українського півострова, що порушило територіальну цілісність України. Дії Кремля стали фактичним оголошенням того, що у міжнародних відносинах він сповідує примат сили [349, с. 114]. Історія анексії Кримського півострова Росією у 2014 р. вимагає поглибленого дослідження причин та умов, за яких військово-політичним колам Російської Федерації вдалося здійснити «кримське вторгнення».

Як, відомо, Кремль вважає республіки колишнього СРСР природною сферою національних інтересів Росії, чиє відродження як великої держави неможливо без збереження російського впливу на пострадянському просторі. Помічник президента РФ та ідеолог «Русского мира» В. Сурков підкреслював: «Ми – нація, яка звикла до державності. І на відміну від наших багатьох друзів по Радянському Союзу і багатьох інших країн, ми завжди були носіями національної ідеї» [306, с. 141].

В російському неоімперському дискурсі найважливішим пріоритетом російської зовнішньої політики проголошено створення Євразійського союзу, до якого включено практично всю територію колишнього СРСР [377, с. 239]. Чималі інтереси при цьому Кремль вбачає й у нашій країні. «Нам потрібна не просто окрема частка України, нам потрібна вся Україна, щоб ми знову возз'єдналися в єдину державу – Союз», – проголошував голова підкомітету Держдуми з проблем інтеграції слов'янських народів Ю. Нікіфоренко [143, с. 59].

У світлі амбіцій офіційної Москви Кримський півострів трактувався як історична зона власних інтересів, а російська влада всіляко сприяла підведенню псевдонаукового підґрунтя під свої експансіоністські плани [377, с. 245].

2.1. Культурна експансія Росії в Автономній Республіці Крим наприкінці XX – на початку XXI ст.

Гібридна війна відбувається у принципово новому цивілізаційному, культурному середовищі. Її особливою формою є інформаційно-психологічне протистояння. Однією з його цілей є прищеплення противнику своїх етнокультурних та духовних цінностей. Основа такої війни – ІпСО багато в чому ґрунтуються на культурній самоідентифікації людини.

Хотілося б підкреслити, що культурний простір у процесі історії не тільки створюється людьми, а й має зворотній зв'язок – активно формує людину, яка перебуває в ньому. Зміна поведінки аудиторії у вигідний для агресора спосіб відбувається під інформаційним впливом і не може здійснюватися без залучення культурного простору кожної особистості. Джерелами пропагандистського впливу є засоби масової інформації (ЗМІ). Вони розпоршують в інформаційному просторі певні культурні продукти, що містять контент із прихованим змістовим наповненням, яке вигідне стороні, що здійснює вплив. Обов'язковою умовою впливу агресора є зміна культурного простору. Якщо ЗМІ цілеспрямовано нав'язують людині цінності іншої культури, такий вплив, безперечно, чинитиме свою дію.

Отже, завданням інформаційно-психологічної війни є: створення атмосфери бездуховності, негативного ставлення до культури та історичної спадщини в суспільстві противника; маніпулювання громадською думкою для створення політичної напруги; провокування соціально-політичних, національно-етнічних і релігійно-конфесійних зіткнень; дискредитація фактів історичної, національної самобутності народу, зміна системи цінностей; формування втрати волі до боротьби [299, с. 133].

При цьому вплив на культуру під час такої війни також пов'язують із розповсюдженням чужорідної масової культури, яка має певне ідеологічне наповнення. Зауважимо, що серед цільових аудиторій, які виокремлюються в ході проведення ІпСО, не останнє місце займає молоде покоління. Масова

культура найбільше впливає на молодь, коригуючи її ціннісні орієнтації. Вона усуває й замінює цінності національних культур [176, с. 36]. Виконуючи переважно розважальну функцію, багатьма людьми вона не сприймається як ідеологічний продукт, проте, діючи на рівні почуттів та емоцій, може сформувати непритаманні нації цінності й викликати сумнів у надбаннях власного суспільства.

Культури, що не мають повноцінного національного статусу, можуть бути поглинені іншими цивілізаціями. Це стосується й українського духовного надбання, адже через несприятливі історичні події, воно було обмежене в можливості повноцінно розвиватися, що призвело до неоднорідності культурного простору України. Особливо виразно це проявилось в ситуації на території Автономної Республіки Крим.

Процес національної ідентичності українців поки що залишається незавершеним. Він ускладнений строкатістю етнонаціональних і регіональних ідентифікацій. Окремі групи людей, які юридично є громадянами України, живуть поки що в різних щодо національної визначеності ціннісно-сміслових полях. Отже, не дивно, що кремлівська ідеологія «Русского мира» знаходила в Україні чимало прихильників [440, с. 24].

Широкомасштабна культурна експансія Росії стала невід'ємною складовою у підготовці до анексії Кримського півострова, коли під гаслами збереження традицій та підтримки співвітчизників російський уряд здійснював цілеспрямовану політику формування антиукраїнської світоглядної позиції [376, с. 63]. Хотілося б підкреслити, що міждержавний зміст процесу взаємовпливу світоглядів найчастіше проявляється на території, яка має прикордонне розташування, складну етнолінгвістичну структуру населення, а також проблеми адаптації різних етносів, що змінили свою географію. Тому, на нашу думку, захоплення півострова РФ починалося саме як «культурна окупація».

Як відомо, в АРК завжди співіснували різні народи. В силу історичних обставин вона мала власну національну специфіку, її мешканці були носіями

різних культурних та релігійних ідентичностей. Водночас її історія була тісно пов'язана з Україною.

Пригадавши історію, зазначимо, що у 1441 р. татари створюють у Криму власну державу, яка невдовзі потрапляє під протекторат Оттоманської Порти. У XVIII ст. кримськотатарська державність занепадає через внутрішню нестабільність. Збройні суперечки за владу між представниками династії Гіреїв дозволили імператриці Катерині II скористатись зреченням Шагін Гірея й у 1783 р. приєднати Крим як малолюдну провінцію до Російської імперії. Втім, «перетворення у Таврійську губернію для півострова не було сприятливим: остаточно відокремлений від живих водних шляхів <...> він став російською губернською глушиною. З погляду світових шляхів доля Криму мало пов'язана з південно-руською рівниною і, відповідно, із самим існуванням Росії», – зазначає художник і знавець історії півострова М. Волошин [28, с. 61].

На той час, у 1795 р. населення Криму складало 157 319 осіб, з них 126 тис. кримських татар [447, с. 65]. До російської анексії татари становили понад 92% населення півострова, хоча за етнічно-національним складом там проживали представники багатьох народностей: українці, росіяни, греки, вірмени, німці, болгары, караїми, кримчаки, поляки, молдавани та ін. В радянській історіографії, починаючи з 50-х років, панував погляд, що приєднання неросійських народів до Росії врятувало їх від поневолення іншими агресивними сусідами, а отже, становило собою менше зло. За даними перепису населення Російської імперії 1897 р. серед мешканців Криму переважали переселені туди росіяни та українці [4, арк. 17–18]. Політика зміни етнодемографічної ситуації була реалізована шляхом форсованого заселення і колонізації півострова немусульманами.

Вже на зламі XVIII–XIX ст. формується символічний образ історичної колиски, з якої вийшла Росія, із центром православ'я у Криму, зберігається тлумачення щодо цієї території як місця, де починалась російська історія. «Росію і Крим пов'язує непросте історичне минуле, яке йде від початкового періоду давньоруської держави», – стверджує професор Байкальського державного університету економіки і права Г. Цикунов [402, с. 550]. А отже,

російська свідомість ніколи не відмовиться від Криму, бо це означало б визнати свою слабкість, поразку «общерусской» ідеї. Тому Україна потрібна РФ не лише як територія, але й для російської самосвідомості, для осмислення росіянами самих себе і свого історичного шляху [100].

Сформувавшись у першій половині XIX ст. і до сьогодні, погляд на Україну як на свою землю залишався незмінним. Підкреслимо, що в Російській імперії створювався такий інформаційно-культурний простір, в якому легітимною культурою визнавалася тільки російська. Відтоді починається боротьба Кремля з будь-якими проявами української культури, зокрема з мовою.

На початку XX ст. Крим став ареною запеклої боротьби (згадаємо революційні події на теренах Російської імперії). У 1918 р. необхідність приєднання його території до України визнавав гетьман П. Скоропадський, за словами якого «Україна без Криму, як тулуб без ніг» [153, с. 82]. Він та його однодумці вважали приєднання півострова єдиним варіантом розв'язання кримської проблеми в національних та державних інтересах України. Про реальну можливість входження півострова до Української держави говориться у доповідній записці Я. Христича Міністру закордонних справ УНР у травні 1918 р.: «...З моїх переговорів з політиками краю я виніс такі враження, що коли буде наша добра воля і не втратимо моменту підготувить «Общественное мнение», то коли зберуться Кримски Установчі Збори можна бути упевненими – край забажає федеріровать з Україною» [2, арк. 16–16 зв.].

Проте український рух за приєднання півострова не виявився достатньо сильним, оскільки велика частина населення була русифікована.

Проект включення кримської території до складу УСРР у 1920 р. також залишився нереалізованим. Ведучи посилену агітацію, спираючись на економічні та політичні засоби, серед яких значну роль відігравали силові, більшовикам вдалося встановити свій контроль над Кримом. Входження півострова до складу РРФСР було встановлено загальною Постановою ВЦВК СК «Об Автономии Крымской Советской Социалистической Республики», прийнятою 18 жовтня 1921 р. Першу Конституцію автономії

затвердили 7 листопада цього ж року на Першому Всекримському установочному з'їзді Рад [28, с. 123].

Зауважимо, що російський акцент істотно переважав у національній історії народів СРСР. Теза про «найвизначніший народ з усіх народів Радянського Союзу» була покладена в основу радянської ідеології. Різноманітними засобами наголошувалась роль російського народу як «старшого брата» та вищість його культури [447, с. 493].

Складна етнічна структура населення Криму зазнавала докорінних змін внаслідок політики уряду СРСР, спрямованої на збільшення російської компоненти як своєї опори. Про це свідчать статистичні дані 1926 р.

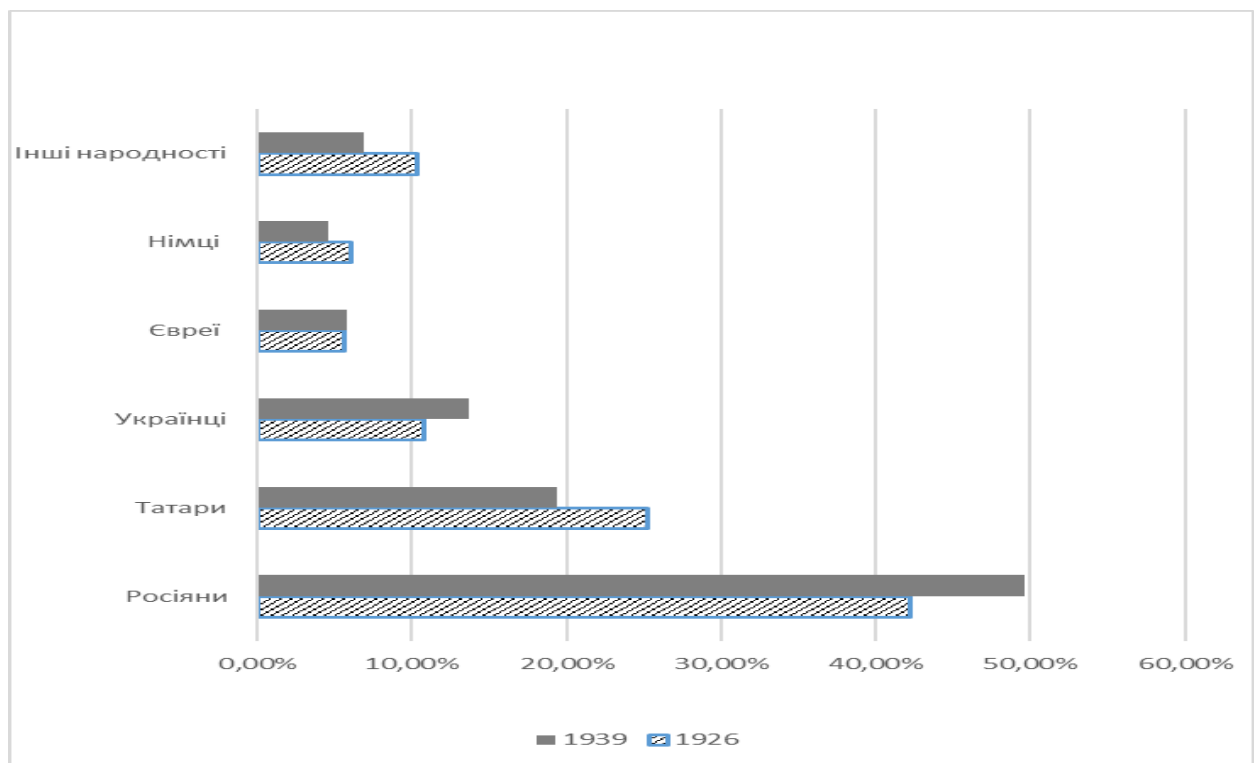

Рис. 2.1. Склад населення Кримського півострова у 1926 та 1939 рр.

Джерело: складено за розрахунками автора, здійсненими за даними [12; 5; 13].

І хоча рішенням XII з'їзду РКП(б) 1923 р. було задекларовано на півострові політику коренізації (татаризації) з урахуванням необхідності забезпечення пріоритету національних мов та широкого їх застосування, ці плани досить швидко були згорнуті [448, с. 299]. За понад десять років ситуація не змінилась. Так, за даними перепису 1939 р. більшість населення продовжували складати росіяни.

За роки Другої світової війни населення півострова зменшилось у 3,4 рази: з 1 126 429 осіб у 1939 р. до 351 тис осіб [242, с. 169]. А після Постанови «О кримських татарах», прийнятої Державним комітетом оборони 11 травня 1944 р. [9], НКВС СРСР здійснило депортацію 183 155 осіб цієї національності за звинуваченням їх у зрадницьких діях проти радянського народу.

Людські втрати у війні та депортації перетворили півострів на переважно російську за складом населення територію. Таким чином зникають формальні підстави для територіальної автономії: відбулася перша зміна правового статусу Криму. 30 червня 1945 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «Про перетворення Кримської АРСР в Кримську область в складі РСФСР» [447, с. 68].

Водночас украй важке положення склалося у повоєнні роки із трудовими ресурсами. Воно було настільки катастрофічним, що це питання розглядалось на комісії Совнаркому СРСР [6]. У постанові Ради Міністрів УРСР «Про переселення в колгоспи Кримської області» від 29 грудня 1949 р. № 3893 на виконання постанови Ради Міністрів СРСР від 5 грудня 1949 р. № 5530 було заплановано переселення на півострів 1000 сімей колгоспників із західних областей УРСР [8].

Навіть як область РРФСР, Крим залишався щільно пов'язаним з УРСР, обидві економіки дедалі більше інтегрувалися. Нездатність російського управлінського апарату відродити господарську систему півострова та економічні причини стали підставою передачі Кримської області у квітні 1954 р. до складу УРСР [352, с. 523]. У Постанові «Про передачу Кримської області зі складу РСФСР до складу УРСР» було зазначено: «Враховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські та культурні зв'язки між Кримською областю і Українською РСР, Президія Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік постановляє: затвердити спільне подання Президії Верховної Ради РСФСР і Президії Верховної Ради УРСР про передачу Кримської області зі складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки» [7]. Український дослідник історії російської експансії на теренах

Криму О. Гулима робить висновок, що економічний мотив був головним у передачі цієї області до УРСР [153, с. 142].

Процеси створення і ліквідації будь-яких територіальних одиниць у складі СРСР були цілком звичною справою для радянської державотворчої практики [260, с. 71]. Втім, у викладі радянської пропаганди приєднання півострова перетворилося на акт історичної ваги, що скріпив «непорушними узами російсько-український союз» [30, с. 506]. Свідомо оминався той факт, що на момент переходу кримська територія за своїми як соціально-економічними, так і культурними показниками була занедбаною провінцією.

У складі України Крим здобув право суб'єктності у політичному житті та широку автономію. Водночас особливий статус отримало місто Севастополь [136]. На цей час усе діловодство, освіта та культура послуговувалися російською мовою. Впровадження української в освіту зазнавало перешкод як через брак учительських кадрів, так і через певні психологічні установки партійного керівного апарату.

Шістдесяті роки ХХ ст. стали новим витком русифікаторської політики. Через те, що Україна також була охоплена російською культурою, її мова сприймалася як провінційна відносно російської культури [186, с. 53]. Багатьом кримчанам російськомовна ідентичність давала відчуття долучення до великої нації та ілюзію вищої якості їхньої культури. Лінгвістична картина Кримського півострова характеризувалася перевагою російської мови, що призвело до витіснення з обігу української та мов інших народностей [186, с. 51]. Наприклад, вже згадуваний О. Гулима наводить дані, що у 1970 р. на території півострова діяла лише 1 українська школа [153, с. 135].

У цей час освітньо-культурні установи Криму, творчі спілки перебували під тотальним ідеологічним пресом, примусовою культурною радянізацією, а історичні події трактувалися в потрібному для влади напрямку. Прикладом подібного підходу є вступна стаття начальника управління культури Кримського облвиконкому до путівника «Музеи Крыма», де жодним словом не згадувались українські митці і діячі культури, проте відзначалося, що «...у 1783 р. Крим увійшов до складу Росії. Цей в подальшому нерозривний зв'язок

був закріплений подвигами на кримській землі видатних російських воєначальників...» [268, с. 43].

Десятиліття панування системи, коли все робилося для «злиття націй», спричинили деформацію всіх сфер життя: у другій половині ХХ ст., поширюється русифікація в національних республіках, національні мови зазнають інтенсивного витіснення зі сфер суспільно-політичного життя, особливо це стосувалося української як близькоспорідненої з російською (Додаток Д). В період 1972–1983 рр. заходи офіційної Москви були спрямовані на утвердження мовної монополії на всій території СРСР. У загальноосвітніх школах була збільшена кількість годин на вивчення російської мови.

Реалізація курсу Кремля на подальшу русифікацію півострова виявилась і в тому, що у багатьох українців відбувалася внутрішня відмова від своєї власної ідентичності на користь російської [30, с. 531]. На півдні, здебільшого серед етнічних росіян й українців – мешканців великих міст, поширюється тип «культурного українофоба», який вороже ставиться до своєї мови, традицій, культури, не виявляє української ідентичності [340, с. 38]. Так, результати дослідження Центру Разумкова засвідчили, що більшість українців півострова ідентифікували себе як представників єдиної з росіянами соціокультурної спільноти, яка ґрунтувалася на домінуванні російськомовної культури (так вважали близько 74% кримчан – етнічних українців або тих, хто народився після входження АРК до складу України) [76]. Лише 9,7% жителів Криму позиціонували себе як носіїв української культурної традиції [30, с. 652].

На нашу думку, русифікація півострова також у великій мірі була наслідком рішення радянського керівництва щодо розвитку цієї території як воєнно-стратегічного району з високим рівнем мілітаризації і розвиненою військово-промисловою інфраструктурою.

Розпад СРСР та набуття Україною у 1991 р. незалежності від початку розглядалися політичними колами Росії як прикре історичне «непорозуміння», котре обов'язково потрібно виправити [163].

У середині 1990 р. місцева компартійна еліта, яка стрімко втрачала свої позиції, пропонує поновити республіканський статус півострова. У вересні

цього ж року голова обласної ради народних депутатів М. Багров звертається до Верховних Рад СРСР і УРСР із заявою про необхідність визначення державного статусу Криму і поновленні його у вигляді автономної республіки. І вже 20 січня 1991 р. відбувся референдум з цього питання, його результати визначили відтворення автономної республіки [28, с. 730]. Законом УРСР від 12 лютого 1991 р. Кримська АРСР була поновлена в межах території Кримської області у складі Української РСР [52].

Інформаційна політика Росії та діяльність окремих кримських посадових фігур (М. Багров, Ю. Мєшков) зводилася до того, щоб перешкоджати інтеграції етнічних росіян до української політичної нації. При цьому противниками «українського Криму» здебільшого були ліві партії – Комуністична партія України (КПУ), очолювана П. Симоненко, і Прогресивна соціалістична партія України (ПСПУ) з Н. Вітренко. Автономія поступово втрачала позиції як багатонаціональна республіка з її етнічним колоритом. Переважаюча більшість росіян в АРК здійснювала психологічний тиск на інші етнічні групи, висловлюючи шовіністичні гасла щодо приналежності півострова РФ [125, с. 3]. Водночас зміна етнополітичної ситуації внаслідок масового повернення на історичну батьківщину кримськотатарського населення породила багато суспільних проблем і перетворилася на фактор перманентної політичної нестабільності. Оскільки кримські татари у тривалій депортації залишались патріотами своєї Батьківщини, вони сформулювали для себе власну парадигму майбутнього, багато в чому відмінну від уявлень російських мешканців півострова [29, с. 61–62].

Росія всіляко підтримувала розвиток конфронтаційної психології, коли культурний конфлікт між мешканцями півострова сприяв дезінтеграційним процесам і допомагав маніпуляціям у налаштуванні російськомовної більшості населення на усвідомлення власної «обраності». Найвищий рівень етнонаціональної конфронтації був зафіксований на півострові за врядування комуністів на чолі з Л. Грачем у 1999–2002 рр.

Проте київська влада змогла нейтралізувати сепаратистські промосковські настрої тодішньої верхівки парламенту автономії. Намагання здійснити

відокремлення від України зазнало поразки, а статус Автономної Республіки Крим був закріплений Конституцією України 28 червня 1996 р. [22]. Загалом протиріччя були вирішені врегулюванням повноважень регіону в 1995–1998 рр., що звело нанівець зусилля інспіраторів відокремлення півострова [55].

Від проголошення незалежності Української держави кримські очільники намагалися довести свою відданість Росії – виділяли з місцевих бюджетів кошти на розвиток російської мови та культури, запрошувати на місцеві свята російських виконавців та московських знаменитостей. Яскравим прикладом антиукраїнської позиції були дії голови Комітету з питань охорони пам'ятників АРК Ю. Могаричьова, який свідомо спровокував у 1997 р., на День Незалежності України, міжетнічний конфлікт під Бахчисараєм [3, арк. 50].

Безупинна пропаганда російських кіл щодо виправлення «історичної помилки» та єдності культури росіян і кримчан знайшла своє втілення у широкому використанні техніки створення міфу, коли висміювалися морально-етичні цінності українського народу, підігрівалася ворожнеча між християнами і татарами, які сповідували іслам.

У цей же час розгоряються й історичні війни щодо зазначеного регіону. Так, масштабна фальсифікація сучасності та історії півострова почалася задовго до анексії 2014 р. Ще у першій половині ХХ ст. радянські дослідники посилено займались пошуками слов'ян у Криму. Завдяки їхній роботі були закладені основи міфу про «одвічно руський» півострів. Головним автором його став П. Надінський, який підкреслював, що «кримська земля навіть у добу турецько-татарського володарювання залишалася руською землею» [271, с. 75]. Кінцевий розвиток ця версія отримала на початку 1990-х рр. і згодом була взята російською пропагандою для обґрунтування концепту «КримНаш» [225]. Міф про Крим як споконвічну російську землю базується на таких наративах: на півострові проживали слов'яни, а отже – росіяни; він колыска російської духовності; це місце подвигів російських солдатів, а Севастополь – батьківщина російського Чорноморського військового флоту.

Одним з напрямків експансії російської культури в Україну було формування позитивного образу імперського минулого, зокрема завдяки роботі

комеморативного характеру: встановлення чи відновлення пам'ятників діячам Російської імперії, покладання квітів до радянських пам'ятників тощо. Так, у 2007 р. у Сімферополі відкрито пам'ятний знак імператриці Катерині II на місці демонтованого радянською владою пам'ятника і почався збір коштів на його відновлення; а в 2008 р. їй був встановлений пам'ятник у Севастополі. У своєму новоімперському дискурсі РФ звертається до історичних стереотипів. На думку польської дослідниці Й. Дарчевської, у цей спосіб доводиться цілісність Росії – від Київської Русі, крізь Велике князівство Московське, Російську імперію і СРСР до Російської Федерації. Маніпуляція історичними фактами веде до російського пропагандистського бачення світу [417, с. 25]

Насамперед від російської влади надходять замовлення науковцям переписати наново державну історію, у тому числі реанімувати російську історію Криму. Наприклад, у книзі «Крым–Севастополь–Россия» (2007 р.) автори підкреслюють єдність долі Криму і РФ, неприродність та неправомірність їхнього розриву, а також висловлюють упевненість у майбутньому возз'єднанні та поверненні півострова і Севастополя до складу Російської Федерації. Московські історики обурюються намаганням «принизити роль нашої країни у розгромі фашизму, які підривають імідж Росії як великої держави-переможниці. У подібній ситуації не залишається іншого виходу, крім активізації своїх інформаційних джерел: книжок, кінофільмів з вигідним для нас змістом, що більш об'єктивно оцінюють роль нашої країни у всесвітній історії» [332].

Як, бачимо, використовуючи історію в якості інструмента пропаганди, російська влада вирішує декілька цілей: мобілізацію громадської підтримки, створення атмосфери сприйняття своєї агресивної політики, штучне провокування міжетнічних конфліктів. Для цього застосовуються різні методи: заперечення фактів, маніпуляція даними, висвітлення тільки зручних тем тощо.

Головною ідеологемою, яку офіційна Москва використовує для посилення свого впливу, є міф про Велику Вітчизняну війну. Росія у ньому представлена як країна-визволителька від фашистів, яка разом із братніми народами (тут особливий наголос робиться на слові «братні») стала переможницею над

нацистською навалою. Міф про цю війну ретельно охороняється від фактів, які можуть підірвати довіру до сталінської версії Другої світової війни [366]. Наратив «Великої Перемоги» використовувався кремлівською владою ще під час грузинсько-абхазького збройного конфлікту 1991–1992 рр. Тоді російські ЗМІ вели мову про фашистську грузинську владу та абхазьких ополченців. Ця ж риторика була задіяна і під час російсько-грузинської війни у 2008 р. [400, с. 256]. Як бачимо, вона залишилась незмінною і для виправдання анексії Криму в 2014 р., коли Москва навішувала ярлики фашистів на прихильників євроінтеграції України.

Дві російсько-чеченські війни на зламі ХХ–ХХІ ст. відновили реваншистські настрої кремлівської верхівки повернути собі статус наддержави. Особливо цей процес пришвидшився з відставкою Б. Єльцина й обранням 5 травня 2000 р. президентом росіян В. Путіна [49]. Реформування ЗС РФ посилювало їх військовий, організаційний, логістичний потенціали і сприяло активізації мілітаристських поглядів Москви на пострадянський простір.

З метою реалізації геополітичних прагнень очільника Кремля російська влада повинна була створити таку аргументацію, котра б стимулювала громадську думку у вигідному для верхівки напрямку. Одним з основних механізмів культурної агресії щодо пострадянських країн став проект «Русский мир». Для розробки і формування ідеології, яка б допомогла відновити наддержаву, потрібна була доктрина, в основу якої лягли базові ідеї традиційних російських державницьких поглядів. Теоретичне оформлення концепції «Русского мира» відбулось у 1990 р. у статті О. Солженіцина «Як нам облаштувати Росію». У ній була запропонована модель пострадянського державного утворення у складі Російської Федерації, України, Білорусі та Казахстану. В основу об'єднання покладено положення про єдність історичного минулого, культурної ідентичності, релігійної віротерпимості [390].

24 жовтня 2006 р. у вітальному слові до учасників Всесвітнього конгресу співвітчизників В. Путін заявив: «Цей день, безумовно, об'єднує не тільки багатонаціональний народ Росії, а й мільйони наших співвітчизників за

кордоном, об'єднує весь так званий «руський світ» [14]. А в червні 2007 р. згідно з його указом [75] був створений недержавний центр підтримки та популяризації російської мови та культури «Русский мир». Неодмінною умовою приналежності до «руськомирської» спільноти, крім мови, культури і приналежності до православ'я, була лояльність до РФ. Ідеологи цієї концепції вважають, що вона поширюється на всіх, хто використовує російську мову, незалежно від їх етнічної приналежності та території проживання [182, с. 260].

Справжню сутність «Русского мира» розкриває український політолог Є. Магда, розглядаючи його як універсальне поєднання радянської та імперської спадщини, котру кремлівське керівництво намагалося використати у власних інтересах на просторі зруйнованого СРСР [250, с. 63]. У цьому контексті пророчим виявилось інтерв'ю Д. Дудаєва 1995 р., в якому він застерігав колишні радянські країни від загрози «русизму»: «русизм страшніше фашизму, нацизму, расизму, всіх людиноненависницьких ідеологій» [166]. І хоча на той час про духовні «скрепи» ще не йшлося, лідер Чечні передбачав концепцію створення об'єднання з пострадянських республік на слов'янській основі, проте вважав її приреченою на крах, оскільки головною складовою слов'янізації є Україна, жителі якої ніколи не змиряться з русифікацією [166].

В основі ідеї «Руського миру» було прагнення відстоювати й поширювати власну суспільну модель, протиставляючи її західній. Такі погляди, які висловлює академік РАН В. Тішков, «...російська мова та російськомовна культура є конструюючою силою сучасного світу», поділяють багато його колег. Як вони вважають, «Русский мир» – це енергія російської культури, що розповсюджується в світі автономно, незалежно від волі урядів [100, с. 322]. Проте «руськомирські» ідеї аж ніяк не налаштовані тільки на поширення духовних надбань. Передусім, це потужне пропагандистське підґрунтя для активного політичного, культурного та економічного впливу, цільовими аудиторіями якого є власне населення та громадяни інших держав. Саме так визначено у його засадничих завданнях: «Русский мир» – це не тільки росіяни, не тільки наші співвітчизники в країнах ближнього і далекого зарубіжжя.

Емігранти, вихідці з Росії та їх нащадки. Це ще й іноземні громадяни, які говорять російською мовою...» [95, с. 431].

Особливого значення у цьому контексті набуває поняття «співвітчизники», яке згодом використовуватиме кремлівська влада у своїй політиці нібито для захисту прав й інтересів російських громадян і співвітчизників, що проживають за кордоном. Підкреслимо, що менш ніж за 10 років це стане підставою для збройної агресії проти України та анексії Криму.

На нашу думку, власне під привабливим прикриттям культурницького проекту розпочинається активне маніпулювання суспільною свідомістю громадян і впровадження стереотипів конфліктного мислення. Зазвичай вплив на свідомість об'єктів агресії відбувається шляхом використання домінантних цінностей у культурному просторі чи внесенням у нього нових цінностей, які своєю чергою формуватимуть потрібне агресору світосприйняття.

Оскільки співзасновниками Фонду «Русского мира» були Міністерство закордонних справ та Міністерство освіти і науки РФ, ключову роль відіграють механізми гуманітарного спрямування – мовний та освітянський [390, с. 431].

Насправді у сфері культури зоною напруженості було різне бачення українською та кримською владою функціонування та статусу мов (російської, української, кримськотатарської). Двічі проросійськими силами планувалося проведення кримського референдуму щодо надання російській мові статусу державної. У 1998 р. такі спроби призвели до ухвалення кримськими депутатами Постанови Верховної Ради АРК «Про забезпечення функціонування державної, російської та інших національних мов у Автономній Республіці Крим» (15.04.1998 р.). Друга спроба була ініційована депутатами Партії регіонів, коли 22 лютого 2006 р. парламент АРК ухвалив Постанову «Про призначення республіканського (місцевого) консультативного референдуму по ініціативі громадян України, що постійно проживають в Автономній Республіці Крим» [447, с. 74]. На ньому мало бути проголосоване надання російській мові статусу другої державної мови. За проведення референдуму голосувала більшість депутатів (53 особи з 62 присутніх), проте ЦВК заборонив проведення референдуму.

Мовний аспект став найголовнішим у просуванні ідей «Русского мира».

За даними загальноукраїнського перепису населення 2001 року, на території Криму проживало 125 національностей і народностей [21].

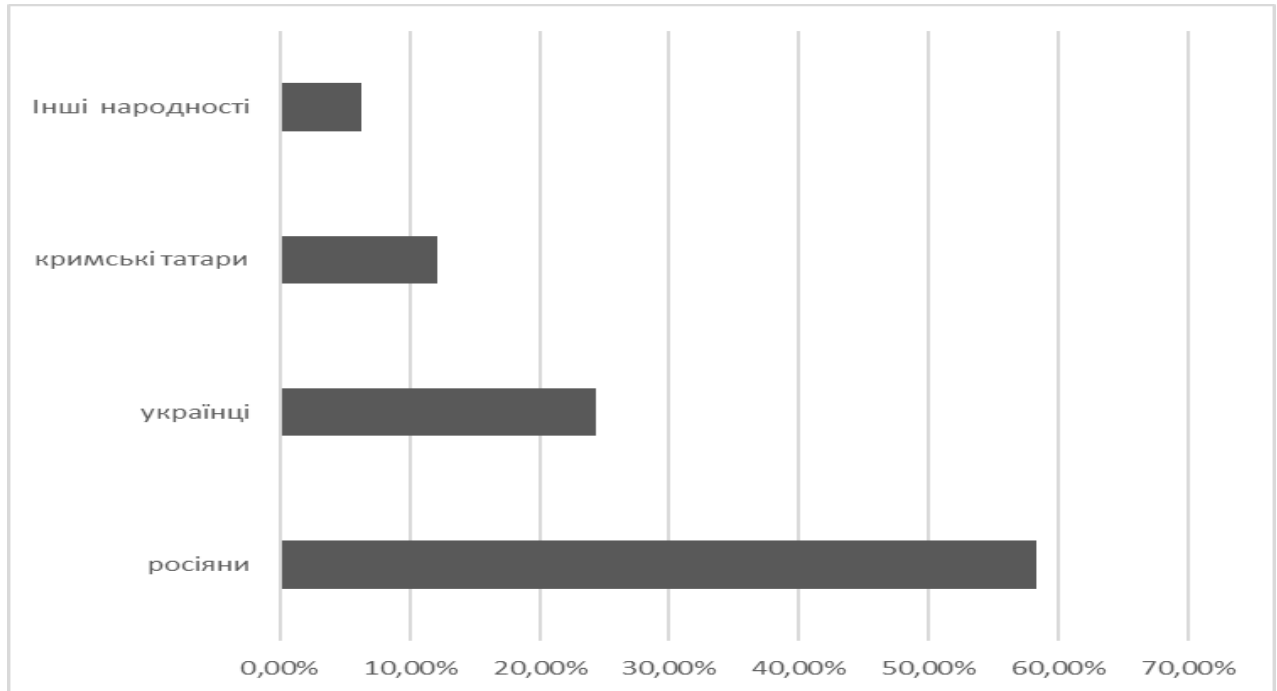

Рис. 2.2. Склад населення Криму на початку XXI століття.

Джерело: складено за розрахунками автора, здійсненими за даними [21].

Незважаючи на це, у школах та ВНЗ навчання здійснювалося, в основному, російською мовою. Навіть нечисленні українські школи, згідно з навчальними планами, на уроки російської мови виділяли більше годин, аніж на українську. У школах і класах з українською мовою навчалося 7 % учнів, кримськотатарською – 3 %, російською – 90 % [448, с. 450]. У 2010 р. в українській освіті взагалі сталася парадоксальна ситуація, коли міністр освіти Д. Табачник був провідником російського ідеологічного впливу. Отже, не дивно, що більшість українців півострова вважали рідною російську мову. Наприклад, бюджет щорічних заходів до дня народження О. Пушкіна починався від 900 000 грн. на початку 2000-х років і збільшався до 3 000 000 грн. при владі Партії регіонів [82, с. 37].

Одним із пріоритетних напрямків культурної експансії в Україну була потужна популяризація і зміцнення позицій російської освіти. Насамперед це відбувалося через створення російських культурних центрів, відкриття філіалів

російських ВНЗ. У квітні 2001 р. Ю. Лужков урочисто відкриває Російський культурний центр (РКЦ), створений Фондом розвитку економічних та гуманітарних зв'язків «Москва–Крым» [379, с. 84]. З-поміж напрямків діяльності цього центру пріоритетними були збереження і розвиток в АРК російської мови та культури, зміцнення ділових та духовних зв'язків з РФ, збереження та примноження російських національних традицій.

Філіали РКЦ з'являються у містах Алушта, Бахчисарай, Джанкой, Ялта, Євпаторія, Феодосія, Керч, де під виглядом гуманітарної допомоги співвітчизникам, проводяться урочисті заходи в честь Дня Росії, возз'єднання Криму з Росією тощо. Центр розподіляв книжки та підручники, які надсилали з Москви, по бібліотеках та школах. Бібліотечний відділ, який мав найширший перелік російських газет і журналів, організовував роботу з читачами з метою формування російської самосвідомості, пропаганди мови та культури. Телестудія РКЦ щоденно випускала програму «Куранты», яка пропагувала фонд «Москва–Крым» та діяльність московського уряду,

Цьому сприяла й підтримка окремих вітчизняних посадовців. Так, один з авторів закону про засади державної мовної політики С. Ківалов у лютому 2013 р. був нагороджений В. Путіним «за великий внесок у збереження та популяризацію російської мови та культури за кордоном» [182, с. 263]. А Д. Табачник, який в 2010–2014 рр. був міністром освіти і науки України, відверто проводив антиукраїнську діяльність, спрямовану на посилення проросійських позицій. Саме за його каденції були закриті україномовні школи у Севастополі та на Сході України [250, с. 188].

Після приходу до влади В. Януковича на території Криму відбувалась активна «советізація»: гучно святкувалися радянські дати, вивішувалися червоні прапори, транслювалися радянські фільми [376, с. 63].

У багатьох школах повноцінний курс українознавства замінили згодом курсом для 1–4 класів «Я і моя Україна», але потім і його зміст зазнав змін: усі елементи з історії та культури України були вилучені [448, с. 451]. Завдяки радянській традиції формування «правильного сприйняття» історичних подій своїми громадянами, РФ мала у цьому чималий досвід. Через прогалини в

шкільній освітній програмі події минулого зазнавали інтерпретації у вигідному для культурного агресора світлі.

Втім, російська пропаганда вперто переконувала, що «насильницька «українізація» триває» [228]; «відбувається цинічна наруга над російським народом Криму: його вперто називають українським, забороняють мову, переписують історію» [217]. Негативні процеси в останні роки розвиваються на тлі цілеспрямованого ущемлення мови, ігнорування російської літератури, мистецтва і культури дорікають путінські ЗМІ.

У зміцненні позицій російської мови провідну роль відіграло «Росспівробітництво» (Россотрудничество), яке було створено у вересні 2008 р. Головними напрямками своєї діяльності воно позиціонувало видання підручників і посібників з російської мови та постачання їх у навчальні заклади, підтримку перепідготовки вчителів російської мови, відкриття шкіл, які функціонуватимуть при посольстві РФ або при представництвах «Росспівробітництва» [41].

Від початку 2000-х років в Криму (головним чином, у Севастополі) діяли філії російських ВНЗ, зокрема Московського університету імені М. Ломоносова, Інститут економіки і права Московської академії праці і соціальних відносин, Новоросійської державної морської академії, Санкт-Петербурзького гуманітарного університету профспілок, Саратовського соціально-економічного університету. Заочну форму навчання пропонували Російський державний гуманітарний університет, Московський державний індустріальний університет і Московський державний університет статистики, економіки та інформатики [361].

Створення централізованої системи пропаганди своїх національних цінностей Російська Федерація розпочала задовго до анексії півострова. Так, протягом 1996-2013 рр. в АРК відбувається монопольне захоплення українського інформаційного, книжкового і телерадіопростору російськими компаніями, надання режиму особливого сприяння гастролерам. Масований імпорт літератури з РФ у рази перевищував україномовні видання. Книжковий ринок був заповнений продукцією, значну частину якої становлять «наукові»

твори, які в радянському й імперському ключі трактували події історії та сучасності, зокрема україно-російські відносини, національний рух на теренах України. Найбільші книжкові мережі «Книжковий супермаркет», «Літера», «Буква» були дочірніми філіалами російських мереж і цілеспрямовано просували свою книгу, обмежуючи реалізацію української [182, с. 266].

«Незалежна газета» (Независимая газета), «Комсомольська правда» (Комсомольская правда), «Руський Крим» (Русский Крым), «Кримський час» (Крымское время), «Кримська правда» (Крымская правда) вміщують матеріали, в яких українські культурні надбання називають «малоросійством» і «хуторянством» [30, с. 220]. Видаються антиукраїнські газети «Російський Севастополь» (Русский Севастополь), «Руський вибір» (Русский выбор), «Руський блок» (Русский блок), «Севастопольська правда» (Севастопольская правда), «Останній бастион» (Последний бастион), «Русичі» (Русичи), «Чорноморець» (Черноморец), частина з яких практично безкоштовно видається у друкарні газети Чорноморського флоту РФ «Прапор Батьківщини» (Флаг Родины). Таким чином відбувалось просування антиукраїнської ідеології серед населення півострова, а це своєю чергою створювало підґрунтя для діяльності в Криму відверто антиукраїнських організацій – партії «Руська єдність» (Русское единство), козацького братства «Єдність» (Единство) та ін. [379, с. 72].

Загостренню міжнаціональних відносин сприяли наклепницькі матеріали на татар-репатріантів на сторінках газети «Кримська правда», яка мала тисячі читачів серед мешканців півострова. На її шпальтах малюється відверто негативний образ як самих кримських татар, так і уявлення про їхнє повернення та облаштування на історичній Батьківщині [375, с. 72].

Головним полем битви у культурній експансії виступає інформаційний простір, а ЗМІ стають її дієвою зброєю. Ключовим інструментом такого наступу стала агресивна пропаганда російської культури. Незважаючи на те, що інформаційна агресія здійснювалася на всій території України, проте під її вплив найбільше підпадали жителі Криму, там, де українська ідентичність була представлена найменше, а ідеологія «Русского мира» – найбільше. Географічне

положення АРК, збереження російської цивілізаційної присутності, неоднорідний етнічний і релігійний склад населення зробили автономію вразливою для пропагандистських атак.

В ході інформаційної експансії Росії надзвичайно ефективною формою ПсО стає телебачення. Найбільш одіозно транслюють події в Україні російські канали «Вісті» (Вести), «Росія» (Россия), «Перший канал» (Первый канал), «Новини» (Новости), «РТР-Планета», «Росія 24» (Россия 24), «НТВ-Світ» (НТВ-Мир) і насамперед «Russia Today». Наприклад, «помаранчева революція» й обрання президентом В. Ющенка трактувалися як прихід до влади націоналістів і «бандерівців», «американських запродавців» [149]. Для підкреслення неприйняття кримчанами подій у Києві широко транслюються виступи представників діючої влади Криму. Водночас замовчується проведення антиукраїнських акцій під час відкриття Днів слов'янської писемності і культури на півострові у Кримському музичному театрі, коли представники «Прориву» та Народного фронту «Севастополь–Крим–Росія» намагалися зірвати урочисті заходи [30, с. 95].

Суттєвою ознакою проведення цілеспрямованої культурної атаки стає заповнення інформаційного середовища сумнівними відомостями або очевидним фальсифікатом. Як нами досліджено, від початку української незалежності кримчани були активними споживачами російського інформаційного продукту. Це дозволило тривалий час здійснювати маніпулятивний вплив на населення півострова, створюючи потрібні стереотипи, що мали зорієнтувати людину на інтерпретацію подій у потрібному для маніпуляторів сенсі.

Виокремивши такі стереотипи, ми навели їх у таблиці 2.1 та поділили на позитивні й негативні.

Стереотипи, які застосовувала російська пропаганда

<i>Позитивні:</i>	<i>Негативні</i>
Росіяни і українці – братні народи, у них є тільки спільне майбутнє	Без Росії Україну очікує політичний та економічний хаос
РФ виступає за загальнослов'янську єдність	Приєднання Криму до України було історичною помилкою
Крим завжди був російським; Севастополь – місто слави російських моряків	НАТО – агресивний блок, ворожий слов'янському світу
СРСР став переможцем фашистської навали у Другій Світовій війні	Владу в Україні захоплюють неонацисти і націоналісти
Російська культура дала світові найвидатніших письменників, музикантів, художників	Націоналісти у владі впроваджують насильницьку українізацію, забороняють російську мову

Джерело: складено автором за даними [88; 208; 225].

Крім цього, для створення позитивного іміджу російської владної верхівки і, зокрема, президента В. Путіна, російські ЗМІ використовували стереотипи «Росія відроджує свою міць» і «З російським лідером рахується весь світ» [179].

Російський кінематограф посилював ідеологію єдиного «спільного» історичного минулого, яке начебто було в країн колишнього СРСР. Наявність «інших» історій, не пов'язаних з Росією, навіть не розглядали або подавали викривлено. Відбувається представлення Другої світової війни винятково як Великої Вітчизняної, з особливим наголосом на ролі у ній саме росіян. У кінематографі РФ змінюється образ українця – з простуватого й доброзичливого персонажа він перетворюється на колабораціоніста та зрадника. Такий образ був створений у фільмах «Белая гвардия», «Мы из будущего-2», «Брат-2», «Адмирал» тощо [229]. Російське кіно нав'язує глядачам негативне ставлення до України, використовуючи стереотипи, штампи та інші технології впливу.

Водночас українських фільмів і телесеріалів, в якій події Другої світової війни подавалися б з українських позицій майже не було. Натомість українські телеканали безперервно демонструють старі радянські фільми, викликаючи почуття ностальгії за минулим. Щотижня на блакитних екранах майоріли «Висота», «Дівчата», «Тіні зникають опівдні», «Офіцери», «Без права на помилку».

Для усвідомлення поточної ситуації важливими були новинні передачі, котрі як інформаційний продукт отримували мешканці Кримського півострова. І тут був широкий простір для української влади показати, що півострів не менш важливий для держави, ніж будь-який інший її регіон. Однак, протягом початку 2000-х рр. імідж АРК формувався українськими каналами ситуативно. Варто уваги те, що російські канали активно висвітлювали кримське життя: Вести («Россия») – 281 сюжет, «Сегодня» (НТВ) – 165 [381, с. 103]. При цьому українські канали роблять сюжети переважно з позитивним контекстом, а російські частіше заповнюють свій ефір подіями з Криму з негативним змістом, причому інформаційна стратегія телеканалів РФ була зорієнтована на сенсаційне подання матеріалів.

Від початку поширення в Україні Інтернет-простору, він посилено використовувався російською пропагандою [350]. Російськомовні сайти Криму містили багато негативної інформації як стосовно української сторони, так і по відношенню до кримськотатарського населення. За допомогою соціальних мереж російська пропаганда збирала велику кількість однодумців, серед яких було чимало відомих осіб, здатних вести за собою певні групи суспільства. У цьому неважко побачити застосування технології «лідерів думок».

З вищенаведеного можна зробити висновок, що РФ з метою створення атмосфери негативного ставлення до української культурної спадщини, провокування національних і релігійних сутичок, втрати національної свідомості здійснювала тривалий попередній вплив на населення АРК. Високий рівень довіри російськомовних мешканців півострова інформації, отриманій з російських друкованих джерел, радіо- і телеканалів, малочисельність

альтернативних українських новинних передач збільшували кількість прихильників путінської політики під час підготовки до захоплення Криму.

2.2. Пропаганда Росії на внутрішню та українську аудиторію щодо Кримського півострова на початку XXI ст.

Інформаційно-психологічна війна є війною за підкорення особистості та полягає у використанні інформації проти людської свідомості. У сучасному суспільстві інформаційна експансія інших держав розглядається як одна з реальних і суттєвих загроз національній безпеці [59]. Анексії Криму Російською Федерацією передували тривалі й масштабні заходи інформаційно-психологічного характеру, а занедбання питань інформаційної політики на державному рівні спричинило важкі наслідки для України.

Серед чинників, які впливали на прийняття рішення російським військово-політичним керівництвом щодо відторгнення Кримського півострова від України та інкорпорацію його в РФ, нами виокремлені наступні.

Перший з них, розглянутий нами у статті [377], – це геополітичні причини. Проголосивши себе спадкоємницею СРСР, Російська Федерація заявляє і про своє успадкування геополітичної ролі Радянського Союзу в реаліях нового пострадянського світу. Кремль намагається змінити баланс сил у свій бік, щоб зміцнити свої позиції у Східній Європі та ЄС, а також розбудувувати напрямок Євразійського союзу.

По-друге, Крим відіграє важливе військово-стратегічне значення. З анексією Криму Росія отримала можливість розміщення на території півострова сил, які здатні забезпечувати Росії військову присутність не лише у чорноморському регіоні, а й з проекцією на Близький Схід. Як вважає кремлівська влада, саме воєнна міць гарантує РФ національну безпеку і статус великої держави [409, с. 29]. Без Севастополя Росія на Чорному морі буде закрита на вузькій береговій лінії від Новоросійська до Сочі і фактично втратить Чорноморський флот та механізми впливу на близькосхідну й європейську політику.

По-третє, політичний фактор. Українсько-російські відносини мають довгу і суперечливу історію, основним змістом якої є намагання Москви унеможливити становлення незалежної України і розвиток її як повноправного члена європейської співдружності націй. Крім цього, у випадку інкорпорації Криму російська влада виступає у ролі «збирача російських земель», що забезпечує їй підтримку власного населення. Якщо політика США та ЄС виявиться слабкою або недостатньою для повернення півострова, то це можливість збільшити свій політичний вплив на інші держави світу [102, с. 92].

По-четверте, кримськотатарське питання. Масове повернення татар до Криму, що розпочалося наприкінці 80-х років, трактувалось як процес, спрямований на створення на півдні України мусульманського анклаву і реальної перспективи виникнення на території півострова кримськотатарської національної держави [405].

По-п'яте, економічні чинники, а саме: можливість експлуатації багатого на природні копалини шельфу Чорного моря, можливість прокласти газопровід «Південний потік» по наземній частині Криму, припинення виплати оренди за базування ЧФ РФ з одночасною втратою України 30% знижки за російський газ, яка була отримана за пролонгацію терміну перебування ЧФ на території України.

По-шосте, демографічні причини. Скорочення чисельності російського населення – головний виклик національній безпеці Росії у XXI ст. Наслідком демографічної кризи є хронічна недокомплектація та обмеження мобілізаційних можливостей ЗС РФ. У статті нами наведені підрахунки статистиків, за якими до 2050 р. частка росіян у РФ буде складати лише 46,5% [375, с. 77]. Таким чином, російський Крим – надзвичайно бажаний в демографічному плані об'єкт.

Серед інших причин, які були актуалізовані з приходом до влади В. Путіна, було й прагнення показати іншим пострадянським країнам небезпеку протидії у втіленні неоімперських планів російського президента.

Для досягнення своїх військово-політичних цілей російською владою було розгорнуто стратегічну інформаційно-психологічну операцію. Щоб досягти

мети цієї операції, Кремлю потрібно було вплинути на духовну сферу, ціннісні орієнтації кримського населення, створити атмосферу незадоволення, викликати недовіру до дій українського політичного та військового керівництва, що сприяло б антиурядовій діяльності не лише проросійських кіл, а й переважної більшості кримської спільноти.

ІПсО РФ в Криму планувалась відповідно до системної моделі противника, розробленої у США, – моделі «п'яти кілець», яка реалізується за схемою «війна зсередини назовні». Однак, така схема спрацьовує у зонах конфліктів, в яких чужі збройні сили розглядаються місцевим населенням як зовнішній агресор [295, с. 29]. На відміну від цієї моделі, Росія протягом тривалого часу мала на території АРК підтримку з боку місцевого населення, частково – кримської влади та великі військові формування ЧФ, які ніколи не сприймалися у ролі ворога. Таким чином першою аудиторією, на яку спрямовувався ІПВ операції стало населення півострова. Окремо здійснювався вплив на керівництво АРК і міста Севастополь. Вплив на перші два прошарки розпочинається з латентної фази операції і триває до постанексійного періоду включно. З початком активної фази здійснюється масований вплив на особовий склад ЗСУ. Потім захоплюється інфраструктура та системи життєзабезпечення (додаток Ж).

На думку експертів НІСД, реальним моментом початку ведення початку ведення інформаційної гібридної агресії проти України можна вважати 2007–2008 рр. У цей період російська сторона проводила активну діяльність із закріплення в українському інформаційному просторі тем і меседжів, які мали підготувати цільові аудиторії до подальшої збройної агресії або стимулювати перехід на свій бік під час активної фази [348, с. 261].

На наш погляд, проведення російської ІПсО у часовій послідовності можна поділити на декілька етапів, кожен з яких вирізнявся своїми особливостями. При цьому зауважимо, що українські дослідники ІПсО у гібридній війні РФ проти України також говорять про її поетапність. Українські науковці пропонують різні підходи до періодизації російської агресії. Зокрема, Є. Дикий нараховує 8 етапів [160]; І. Малик – 5 [253], О. Левченко – 4 [238]. Але в їхніх дослідженнях мова йде про всю територію України. Згадуваний вже

Є. Магда виокремлює у відносинах Росії та України 4 етапи [250, с. 200–202], проте вони не стосуються саме проведення ІІсО. Для нас же найбільш прийнятною є точка зору харківського соціолога І. Руценка, який пропонує 4 фази підготовчого періоду російсько-української ГВ – від 1999 р. до початку 2014 р. [340, с. 113]. Оскільки мова йде про подієві віхи, він розглядає їх у хронологічному ракурсі.

Ми пропонуємо розглядати латентну фазу інформаційно-психологічної операції на Кримському півострові у наступній періодизації:

перший етап: 1991–1998 рр. (підготовчий) – боротьба за Чорноморський флот, сприяння депутатів кримського парламенту в поширенні сепаратистських настроїв, забезпечення умов для відторгнення автономії від України, створення політичних партій і громадських об'єднань проросійського налаштування, активне формування «п'ятої колони»;

другий етап: 1999–2003 рр. – безпосередній початок російської інформаційно-психологічної кампанії з підготовки анексії, створення штучної «російської» ідентичності, побудова інформаційної платформи анексії через російськомовні ЗМІ, провокування міжетнічних суперечностей, загроза територіального конфлікту;

третій етап: 2004–2010 рр. – створення міфологем «Русского мира» та розповсюдження його ідей, формування образу ворога, поширення в суспільстві протестних і сепаратистських настроїв через посилення антизахідної та антинатовської пропаганди, використання мовного чинника;

четвертий етап: лютий 2010–серпень 2013 рр. – встановлення контролю над медійною сферою півострова, створення російської інформаційної переваги і посилення маніпулятивних наративів, просування агентів впливу на посади в державні органи влади.

Початок **першого етапу** був ознаменований спробами російських владних кіл повернути Кримський півострів до складу РФ. Ці плани вони плекали ще з 1991 р., відколи Кримська область була відновлена як Кримська Автономна Республіка [52]. До уваги не бралось те, що на Всеукраїнському референдумі щодо проголошення незалежності України з 67,50% населення

Криму, які брали участь у референдумі, 54,19% підтримали Акт проголошення Незалежності [1, арк. 6]. Так, у вересні 1991 р. на мітингах у Севастополі залунали заклики спілки «Рух 20 січня»: «Не віддамо Крим татарам і українцям!», «Крим завжди був російським», «Рухівці – фашисти та націоналісти» [110, с. 2]. Голова Російського товариства Криму А. Лось тоді наголосив: «Всі ми, – росіяни, українці, татари, євреї і т. д., – росіяни» [300, с. 3].

26 лютого 1992 р. ВР Кримської АСРР в односторонньому порядку змінює назву автономії на Республіку Крим [39]. Ухвалена у травні 1992 р. Конституція Республіки Крим наділила місцеву владу, переважну більшість якої становила колишня компартійна номенклатура, широкими повноваженнями [23]. Починаючи з цього моменту тодішнє кримське керівництво взяло курс на розширення своїх повноважень та однобічну орієнтацію на Кремль. Підтримкою цього курсу були ухвали Верховної Ради РФ [34; 40].

Саме тоді фальсифікація історії Криму стала важливим інструментом російської політики. Територіальні претензії у питанні приналежності Кримського півострова були оформлені офіційними рішеннями вищих державних органів Росії, зокрема Постановою ВР РФ «Про правову оцінку рішень вищих органів державної влади РРФСР щодо зміни статусу Криму, прийнятих у 1954 році» [34]. За логікою московських депутатів, Закон від 26 квітня 1954 р. «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР» [37] не мав юридичної сили. А Постанова ВР РФ «Про статус міста Севастополя» (9.07.1993 р.) [40] визначила російський федеральний статус міста.

Намагаючись довести, що ці території завжди належали Росії і населяли їх переважно саме етнічні росіяни, в цей час створюється чимало історичних міфів про неправомірність входження Кримської області до складу УРСР. Проте, півострів увійшов до України цілком легітимно. В 1979 р., коли були введені нові конституції у національних республіках СРСР, Крим остаточно визнавався включеним до складу УРСР, а у Конституції РФСР не було навіть

згадки щодо нього чи Севастополя. Більше того, напередодні розвалу Радянського Союзу Верховна рада Криму погодилась зі входженням півострова до складу України на правах автономії [15]. Важливим моментом була відмова РФ від зазіхань на півострів і визнання недоторканості української території, зокрема Будапештським меморандумом, який гарантував цілісність України і набув чинності з моменту його підписання 5 грудня 1994 р. [27].

Хотілося б підкреслити, що в 1992–1995 рр. територія півострова стає джерелом напруги між Україною та РФ. Дев'яності роки стали початком формування «п'ятої колони» на кримських землях. Основною політичною силою Криму на початку 1990-х рр. був Республіканський Рух Криму, який представляв російськомовне населення і уособлював проросійські позиції. Надалі він трансформувався в Республіканську партію Криму (РПК). У 1993 р. її представники разом із Народною партією Криму об'єднались у виборчий блок «Росія», член якого Ю. Мешков у січні 1994 р. переміг на виборах Президента Криму [35]. Він був не тільки відверто антиукраїнською, але абсолютно проросійською особою. Кадровою політикою його було активне просування на найвищі посади російських громадян (наприклад, Є. Сабурова, громадянина РФ, було призначено віце-прем'єром уряду Криму) [82, с. 33]. Уряд автономії він взагалі привіз із Росії. Кримчанам Ю. Мешков пообіцяв російське громадянство та запровадження рубля, планував референдум про статус півострова з метою приєднання його до Росії [55]. На території Криму був оголошений московський час.

Навесні 1994 р. Головою Верховної Ради Криму також став представник «Росії» – депутат С. Цеков. Згодом нішу Республіканської партії Криму, яка (що зазначалося вище) стала частиною блоку «Росія», зайняла партія «Союз». Вона висловлювала інтереси проросійські налаштованих кіл та займала доволі сильні позиції у кримській Верховній Раді.

Однак Президент України Л. Кучма розпочав далекоглядну політичну гру, зіштовхнувши між собою дві проросійські сили – керівництво кримської ВР і Ю. Мешкова. За кілька місяців позиція Мешкова була значно послаблена, і 17 березня 1995 р. спеціальним рішенням Верховної Ради України

сепаратистська Конституція Республіки Крим була скасована. У той же день Л. Кучма підписав закон, яким ліквідувався пост президента Криму [67]. Україна відновила свій суверенітет над півостровом, а Ю. Мешков був відправлений назад у Росію.

У квітні 1995 р. Держдума Росії виступила «гарантом» проведення референдуму щодо самостійності Криму, але президент України не допустив такого розвитку подій – спровоковані сепаратистські прояви були зупинені завдяки координованим діям керівництва держави та органів безпеки і оборони. Отже, перша російська спроба відірвати Крим від України завершилася програвом.

Статус Автономної Республіки Крим був закріплений Конституцією України вже 28 червня 1996 р. [22], а в 1998 р. – новою Конституцією автономії [55]. Намагання кримської влади здійснити відокремлення від України тоді зазнало поразки. Новим законом «Про Автономну Республіку Крим» були суттєво обмежені повноваження її Верховної Ради. Уряд Криму був підпорядкований Кабінету Міністрів України.

Створенням АРК Київ намагався локалізувати і внутрішній конфлікт між російськомовним населенням і кримськотатарськими репатріантами. На 1 січня 1998 р. до Криму для постійного проживання переїхало 262,8 тис. нащадків депортованих народів, з них 259 тис. кримських татар [448, с. 455]. Водночас демографічна ситуація змінювалася завдяки тому, що в місця базування Чорноморського флоту щорічно прибували тисячі нових російських військовослужбовців із сім'ями. Багато хто з них залишався жити в Криму (особливо у Севастополі) після виходу на пенсію. Таким чином, майже половина населення АРК не були уродженцями півострова.

Своєрідною прелюдією до розгортання широкомасштабної маніпулятивно-пропагандистської кампанії стало специфічне висвітлення російськими ЗМІ історії Криму, етнонаціональних проблем півострова, правових підстав його відторгнення від України. У цьому легко побачити яскравий прояв технології маніпуляції, що спрямована на зміну поведінки людей чи певної спільноти, нав'язування їм ідей, установок в такій формі, яку вони навіть не помічали.

Маніпулювання стереотипами «братського народу», «слов'янської єдності», переконування в «історичній помилці» приєднання півострова до України, залякування російськомовних жителів Криму ісламською загрозою з боку кримськотатарської спільноти відіграло чималу роль у підготовці РФ до «кримського сценарію» 2014 р.

Тож не тільки наприкінці 1990-х рр., а й на початку XXI ст. лунали заклики «повернути під вплив Росії всю Україну шляхом її приєднання до союзу Білорусі та Росії» [228]. Впродовж років української незалежності з боку Росії неодноразово були намагання поставити під сумнів законність акту передачі Криму. Проте сконцентрувати зусилля на «вирішенні» кримського питання на російську користь у 90-х роках завадили внутрішньополітичні та військові протиріччя у самій Росії, зокрема війна у Чечні.

Найгострішою проблемою в українсько-російських відносинах стало питання поділу Чорноморського флоту колишнього СРСР. Оскільки проблема поділу єдиних союзних Збройних сил не була вирішена при руйнації СРСР, то в перші роки існування двох незалежних держав, кожна з них робила всі можливі спроби юридичного підпорядкування всіх ЗС СРСР, які знаходились на їхній території. Це їм врешті вдалося, за винятком Чорноморського флоту, який базувався у м. Севастополь [260, с. 94]. З розпадом Радянського Союзу обстановка на Чорноморському флоті почала штучно політизуватися. Командування флотом намагалось у руслі тодішньої російської політики за допомогою створеної флотської проблеми залишити в кордонах РФ, якщо не Крим, то, принаймні, Севастополь [249, с. 627]. На цей час ЧФ перебував у подвійному підпорядкуванні Росії та України. Президенти обох країн визначили встановити на період формування Військово-морських сил (ВМС) України і ВМС РФ перехідний період до 1995 р. включно і консенсусом призначити об'єднане командування ЧФ. Утім, більшість офіцерів Чорноморського флоту зберігала проросійську позицію та вороже ставилася до України, а його командування зайняло відверту позицію ігнорування незалежності України [58]. Незважаючи на Дагомиську угоду 1992 р. [71], на кораблях і частинах посилювався тиск на тих військовослужбовців і військові

колективи, хто присягнув на вірність українському народові [85, с. 8]. Бойова підготовка флоту все більше підпорядковувалась політиці Москви. З кінця 1994 р. його частини і підрозділи перебували у підвищеній бойовій готовності, нібито «через загрозу їх захоплення» ЗСУ. За наказом тодішнього командувача ЧФ Е. Балтіна розвідувальні органи організували збір інформації про хід навчань української армії з територіальної оборони у січні 1994 р. і участь у ньому 32-го армійського корпусу, а вертольоти ВПС ЧФ періодично вели фоторозвідку районів розвантаження бойової техніки, що прибувала до Криму для комплектації українських військових частин [452]. Водночас його наступник адмірал І. Касатонов з високих трибун гучно заявляв про готовність надати Україні допомогу в будівництві її ВМС.

Зрештою Чорноморський флот був розділений між двома державами, про що було заявлено двосторонньою угодою у 1997 р. [73].

У 1996 р. Держдума РФ знову намагається довести «російськість» Севастополя: «односторонні акти України щодо проголошення міста-героя Севастополя під юрисдикцією України є неправомірними» (Проект Постанови Держдуми «Про статус міста-героя Севастополя – головної бази Російського Чорноморського флоту» (О статусе города-героя Севастополя – главной базы Российского Черноморского флота) [106]. Радник посольства РФ у Києві В. Лоскутов підкреслював: «Всі питання дипломатичним шляхом мають бути вирішені на користь Росії. Чорноморський флот Росії необхідний. Без нього Росія – це ніщо. Севастополь повинен залишатися головною базою ЧФ на всі часи» [248].

Україна погодилася на оренду ЧФ РФ територій Кримського півострова відповідно до угоди, підписаної у травні 1997 р. [72]. Вона була укладена строком на 20 років (до 28 травня 2017 р.) з автоматичним продовженням терміну дії на наступні п'ятирічні періоди, якщо жодна зі сторін не повідомить письмово іншу про припинення її дії не пізніше ніж за 1 рік до закінчення терміну [260, с. 96].

Слід зазначити, що загроза воєнній безпеці України превентивно існувала з моменту розподілу флоту і продовжувала існувати через знаходження

підрозділів ЧФ РФ на території суверенної держави. Ця загроза почала перероджуватись у фактичну небезпеку з моменту появи проросійських партій та громадських організацій і набагато посилилася з активізацією російської пропаганди щодо «російського Криму». Одразу ж Чорноморський флот РФ стає центром, навколо якого почали концентруватись усі антиукраїнські сили. Без представників російського флоту не обходився жодний севастопольський міський захід чи нарада [84, с. 11]. Водночас був обіцяний кар'єрний ріст для тих, хто вирішить піти на службу у ВМФ РФ, а місцевим випускникам пропонували вступ до російських військово-морських училищ.

На першому етапі латентної фази ІІсО головною цільовою аудиторією інформаційного впливу було обрано безпосередньо населення АРК. Маніпулятивно-пропагандистську обробку виконували представники політичних партій і проросійських громадських об'єднань. Успіх такої пропаганди був зумовлений тим, що вона спрямовувалась на такі спільноти, в яких переважали стереотипи радянського мислення, відсутність критичної оцінки подій. Відповідно ностальгія за радянським минулим, використання риторики щодо захисту російськомовного населення знаходить підтримку серед частини кримського населення, особливо колишніх радянських військовослужбовців.

Основні техніки ІІсО, які були використані у цей час, – спотворення фактів, маніпулювання, переконання, навіювання, створення міфологем.

Другий етап припадає на 1999–2003 рр.

З моменту приходу В. Путіна до влади розпочинається пошук Москвою власної стратегії реваншу, метою якої є поступове, але неухильне відновлення російської впливовості та значущості на міжнародній арені. Для Росії потрібно було представляти не лише себе, а й говорити від імені групи держав, які вирішили створити спільний економічний простір і співпрацювати у сфері безпеки. З початком 2000 р. викристалізовується геополітична доктрина В. Путіна, суттєвими елементами якої є ідея збирання «руських земель» домінування Росії не тільки в європейському, але й у східному напрямку [49].

Кінцева мета такого домінування передбачала встановлення повного контролю за країнами пострадянського простору і створення за їх допомогою Євразійського союзу [163]. Ця ідея трансформується у державну політику РФ. Для її втілення російська влада звертається до концепції гібридної війни. На цей час досвід гібридних операцій був набутий російськими збройними силами у двох російсько-чеченських війнах.

Втім, аналізуючи роль РФ на просторі зруйнованого СРСР, А. Рябов, голова програми «Схід–Схід: партнерство за межами кордонів», попереджає, що проблемою, яку російська влада створює сама, є намагання втягнути колишні радянські країни в інтеграційні проекти, навіть проти їх волі, що найбільш рельєфно простежується у російсько-українських відносинах: «Можна сказати, що взагалі жодна із прикордонних з РФ держав (включаючи більшу частину республік колишнього СРСР) не зацікавлена у відродженні Росії. Тому остання змушена розглядати практично всі межуючі з нею держави як потенційних противників» [341]. В руслі такої думки головними опонентами РФ виявились Україна, Грузія і країни Балтії зі своїми прагненнями євроінтеграції і членства в НАТО [275].

З точки зору російської військово-політичної верхівки, воєнна міць гарантує Росії національну безпеку і статус великої держави. Вочевидь, проблемним певний час залишалося питання: як реалізувати такі ідеї в умовах досить обмеженої боєготовності, стримуючих факторів міжнародного права, геополітичного статус-кво і неготовності розв'язання повномасштабної війни. Власне, можемо припустити, що вирішення цієї проблеми російська влада вбачала в інформаційно-психологічній війні, яка повинна була втілюватись через проведення ІІсО на українській території.

Росія на практиці застосувала теоретичні концепції своїх політологів та фахівців інформаційної боротьби. За думкою відомого московського політолога І. Панаріна, державні діячі повинні мати не тільки владний ресурс і кредит суспільної довіри, але й вміти проводити ефективне інформаційне протиборство [290]. В уявленні А. Манойла, інформаційна війна – це політична боротьба, втілена у вигляді ІІсО із застосуванням інформаційної зброї [258].

Особливе місце в ідеологічному обґрунтуванні такої війни займають погляди О. Дугіна, радника низки російських керівників з геополітичних питань. На його погляд, Україна необхідна Росії, і наступ на неї потрібно проводити з найбільш уразливого місця – території Криму, де переважає російська самоідентифікація [165].

Така інформаційна війна реалізовувалась через класичні механізми нав'язування власному народу образів «зовнішнього ворога», відчуття Росії як «оточеної фортеці» та загальне відновлення антизахідної риторики періоду «холодної війни». Одночасно на цьому етапі здійснювалась і «геополітична мобілізація» із переконанням, що російська ідентичність ґрунтується на особливій *євразійській* соціокультурній єдності громадян Росії [164].

Планування ІІсО передбачає аналіз ситуації, визначення концепції операції, формулювання цілей стосовно конкретної аудиторії. Аналіз ситуації в Україні, зроблений російськими аналітиками і спецслужбами, виявив найбільш слабкі ланки, на які й була зроблена ставка. Цільовими аудиторіями у цей період стають як кримчани, так і власне населення РФ. У латентній стадії підготовки анексії планів російського президента щодо України ніхто не прораховував, ідея війни між двома слов'янськими націями виглядала як сюрреалістична картина [340, с. 104].

Важливим аспектом інформаційної війни є те, що поряд з країною-противником, її об'єктом стає й населення власної держави. Спираючись на потужну багаторічну пропагандистську обробку, Росії вдалося істотно дезорієнтувати власних громадян, досягнувши широкої підтримки росіянами політичного курсу Кремля [375, с. 71].

Якщо говорити про характеристику аудиторії, то основним сегментом для підготовки інформаційно-пропагандистської кампанії Росії в АРК було обрано етнічних росіян, які після 1991 р., проживаючи на українських теренах, перетворилися на громадян України. Особливо сприятлива ситуація для цього склалася в Криму, де існував чималий прошарок людей, у яких радянське минуле почало асоціюватись із сучасною Російською Федерацією і які називали себе «радянськими людьми». Ці люди живуть нібито в минулому, сучасність не

визнають та критикують, до української держави ставляться доволі ворожо [340, с. 37]. І відповідно, незважаючи на своє етнічне походження, вони займають проросійську позицію, користуються виключно російською мовою, повністю поділяють радянські пропагандистські стереотипи щодо «бандерівців», «націоналістів», «великого російського народу».

Очевидець і дослідник подій російської окупації М. Мамчак доводить, що кримська, а особливо севастопольська влада в усі роки незалежності України активно використовувала пострадянський світогляд і з року в рік впроваджувала у свідомість севастопольців, незалежно від їх національності, російську самоідентифікацію [84, с. 181].

Таким чином, на території півострова утворилася чимала не інтегрована у політичний простір України російська діаспора, яка під час окупації стала головним союзником Росії. Представники її сформували щільну мережу агентів інформаційного впливу, зокрема, «Руську общину Криму» (Русскую общину Крыма), «Російську громаду Криму» (Русское общество Крыма), «Конгрес російських громад Криму» (Конгресс русских общин Крыма), «Російський рух Севастополя» (Русское движение Севастополя), Народний фронт «Севастополь–Крим–Росія» (Народний фронт «Севастополь–Крым–Россия»), причому останній фінансувалася за російські кошти, зокрема від будівництва об'єктів Чорноморського флоту РФ [351]. Антиукраїнськи налаштованих жителів російські спецслужби використовували для підготовки формування серед кримчан негативного ставлення до української держави, дестабілізації суспільного життя на півострові, створення думки про уявні переваги повернення Криму до складу сусідньої держави, створення атмосфери незадоволення, тривоги.

Одне з провідних місць у кремлівських маніпуляціях того часу займає залякування «американським пануванням» та експансією НАТО, якими активно бомбардували свідомість як власного населення, так і кримчан. При цьому підкреслимо, що у добу «холодної війни» комуністична ідеологія наполегливо й ефективно створювала негативний образ Альянсу як агресивного блоку. А отже, антинатовські настрої в Росії не тільки мають глибоке «історичне

коріння», вони й сьогодні проявляються за будь-яким приводом [281]. Таке глибоке антизахідне налаштування суспільства виникло не само собою, а постійно й наполегливо насаджувалося російськими ЗМІ за повної підтримки владних структур. Вкоріненими у суспільну свідомість негативними стереотипами і скористалась російська пропаганда.

Співпраця України із західним військовим партнером почались ще у 1992 р., а у 1993 р. була закладена політико-правова база відносин Україна – НАТО.

Ще раз підкреслимо, що антинатовські настрої в Криму були дуже високими. На сторінках російської і кримської преси містилися провокаційні матеріали, спрямовані проти країн Альянсу й України. Кримчан залякують можливою втратою Севастополя як міста «русской славы, їм нав'язується думка, що тільки Чорноморський флот Росії є перепорою на шляху до вступу України в НАТО» [263]. Російські ЗМІ подають дозовану інформацію, яка тільки частково відображає правду. Так, у 1999 р. на День Незалежності України на будівлі Севастопольського клубу моряків було встановлено плакат «Севастополь – русский город!», а члени Націонал-більшовицької партії РФ розповсюдили листівки «Кучма – подавишься Севастополем!». Це мало виглядати як протест проти приналежності Севастополя Україні. Здійснили цю політичну акцію російські громадяни, які пізніше були передані російській стороні [138].

У цей період в АРК відбувається організаційне формування «п'ятої колони». Севастопольський «Фронт против НАТО», очолюваний колишнім російським військовим Є. Дубовиком, спільно із «Союзом советских офицеров» системно проводили організаційну роботу з прищеплення населенню не тільки антинатовських, але й антиукраїнських поглядів. Провокатори культивують у Криму думку про натовську експансію, насильницьку українізацію, «бандерівську окупацію» [379, с. 79].

У друкарні газети Чорноморського флоту «Флаг Родины» друкуються агресивні антиукраїнські газети «Русичі» (Русичи), «Севастопольська правда» (Севастопольская правда), «Російський Севастополь» (Русский Севастополь),

«Руський Крим» (Русский Крым), «Батьківщина» (Отчизна), «Останній бастион» (Последний бастион) [379, с. 81].

Водночас частиною стратегії РФ щодо Української держави був конфлікт за острів Коса Тузла у 2003 р. [68]. Як вважають дослідники Національного інституту стратегічних досліджень, першочерговим завданням кремлівського керівництва було з'ясувати реакцію США та їх союзників на територіальні претензії Росії щодо Криму [220]. Вже тоді багато експертів України та Заходу почали замислюватись над справжніми експансіоністськими планами В. Путіна щодо Криму [82, с. 35].

Переданий ще у 1941 р. до складу Кримської АСРР [38] острів Тузла став приводом для масованих інформаційних атак з боку російських ЗМІ. Йшло оперування кліше радянських часів; перевизначення противника у нацистів. Основні пропагандистські тенденції, які простежуються в ході здійснення цих атак, наведені українською дослідницею О. Гапеевою [137]. На її думку, у висвітленні подій навколо цього конфлікту можна нарахувати 7 основних тем, зокрема: населення Криму підтримує російську політику; українська влада, а особливо українські націоналісти, готові розпочати війну; серед кримських парламентарів є зрадники інтересів півострова; кримськотатарський Меджліс ворожо ставиться до слов'янського населення півострова; сили НАТО не будуть надавати допомоги українській владі у разі збройного зіткнення в Керченські протоці [137, с. 72].

Розгорнутись до масштабного українсько-російського конфлікту цієї кризи не дозволили США і Великобританія як гаранти безпеки України по Будапештському меморандуму. Росія тоді ще не була готова до суперечок з ними, отже, мусила відступити з поразкою, виправдовуючи все одноосібними діями кубанського губернатора. Саме боротьба за о. Коса Тузла виявила, що Будапештський меморандум 1994 р. не є надійним інструментом безпеки України.

В інформаційному протистоянні у цьому питанні з російської сторони проводилась системне приховування правди щодо причин конфлікту і заперечення причетності політичної верхівки РФ до подій навколо українського

острова [192]. Така відомості були спрямовані не тільки на жителів Росії, а й на кримських прихильників політики президента В. Путіна. Подання інформації насамперед ґрунтувалось на донесенні своєї позиції, при цілковитому ігноруванні супротивної сторони.

Серед методів інформаційної війни використовувався психологічний тиск, якого зазнавали пересічні громадяни півострова. Наприклад, на мітингу в Сімферополі активісти «Руського блоку», «Руської громади Криму» та КПУ вимагали передати Росії разом з островом Тузла весь Крим [85, с. 321].

За період 1999–2003 рр. у Криму, особливо в Севастополі, активно будувалася російська ідеологічна платформа. Взагалі акціям психологічного тиску Москва приділяла велике значення: за їх допомогою кримчан привчали до думки, що країна занурюється у хаос, і тільки втручання Росії може врятувати якщо не всю країну, то, хоча б, Крим.

Третій етап 2004–2010 рр. Якщо європейський вибір України, її зближення з ЄС і НАТО викликали роздратування військово-політичних кіл РФ, то «помаранчева революція» 2004 р. всерйоз налякала російське керівництво, спровокувавши його інтенсивну підготовку до гібридної війни [250, с. 19]. На наш погляд, вона стала для В. Путіна поворотним моментом, – події революції він сприйняв як особисту поразку. Незважаючи на всі зусилля політтехнологів офіційної Москви, новим президентом України стає В. Ющенко. Московська влада розуміє, що відтепер доведеться остаточно залишити ілюзії про посилення російсько-української інтеграції у тих чи інших формах. Українські вибори 2004 р. переводять Росію у ранг регіональних держав, причому з багатьма невирішеними внутрішніми проблемами [393].

Перемога лідера опозиції на президентських виборах і провал креатури Кремля В. Януковича викликає хвилю наклепів і намагання залякати мешканців Криму політичним та економічним хаосом. Головним завданням антиукраїнської пропаганди в цей час стає дискредитація керівництва незалежної України.

Основні тези російської пропаганди на цьому етапі: в Україні нестабільна влада. Конфлікт між президентом країни і прем'єром Ю. Тимошенко свідчить

про ймовірність дострокових виборів, а тоді можлива перемога проросійських сил в країні – Компартії України і Партії регіонів. По-друге, є велике бажання Криму приєднатися до Росії. При цьому в Україні достатньо потужні антинатовські настрої, що говорить про духовно-політичну близькість народу України з Росією. По-третє, Україна залежить від Москви у постачанні енергоресурсів. По-четверте, у самій РФ є достатньо впливові політичні сили, зокрема поміж регіональних керівників і в бізнесі, які б хотіли бачити Україну лояльною до Кремля і домогтися на новій, підконтрольній Москві території реалізації своїх інтересів [384].

Пропаганда активно ведеться і на інтернет-форумах, де проходять обговорення на кшталт «чи потрібен Крим Україні?».

Як бачимо, події у найважливішій для інтересів Росії країні СНД розвиваються за несприятливим для неї сценарієм. Використовуючи технологію маніпуляції, російські мас-медіа залякують росіян: результат українських виборів – це своєрідний детонатор розкручування відцентрових тенденцій на території колишнього СРСР. «Сьогодні ціна питання як ніколи велика: чи залишиться Україна дружньою до Росії державою або ж у найближчому часі стане членом НАТО з усіма наслідками, що з цього витікатимуть» [373].

Як реакція на зазначені події в Україні протягом 2004–2006 рр. відбувається процес «демонізації» української влади. Російськими ЗМІ на півострові формується думка, що українська влада нездатна вирішувати економічні й соціальні питання, вона є недемократичною, а президента В. Ющенка трактували як «шанувальника нацистського колабораціоніста Бандери» [228; 373]. Щодо представників проукраїнського населення АРК створюється імідж націоналістів та американських запродавців. Згодом відбувається ототожнення образу українця з бандерівцем-націоналістом, а бандерівця – з фашистом [213; 149].

Створити потрібні образи допомагає специфічний вид установок, зокрема ярлики та стереотипи, проти яких безсилі будь-які аргументи. В латентній фазі ІПсО завдяки відповідним технологіям широко використовувалось формування

відповідних стереотипів. При цьому, щоб підсилити антиукраїнські настрої окремих верств населення півострова, маніпулятори використовували стереотипи як з позитивним, так і з негативним забарвленням. Перші були призначені для підтримки у кримчан впевненості у братній підтримці росіян та єдиному спільному майбутньому, а друга група мала негативне забарвлення – владу в державі захоплюють націоналісти, українська економіка повністю залежить від російської і т. п.

Певним чином цьому підігрують замовні виступи деяких вітчизняних політтехнологів, політичних і медійних персон, які фактично стали агентами кремлівської пропаганди (М. Погребинський, В. Медведчук, О. Бузина, В. Піховшек та ін.) [397]. При цьому постійним було використання «лідерів думки» – політичних і релігійних осіб, спортсменів, діячів культури.

На цей час на території півострова вже створені такі проросійські громадські об'єднання (ГО) як «Союз православних громадян України», Російська партія Криму, Російська громада Криму, Конгрес російських громад Криму, Конгрес російського народу, партія «Союз», Союз молоді Криму, Слов'янська партія, «Російський рух Севастополя» та ін. [379]. Завдяки їх діяльності жителі Криму все більше і більше підпадають під ППВ антиукраїнського спрямування.

Впроваджений у свідомість народу ще за радянських часів стереотип про НАТО як агресивний ворожий блок [275] активісти цих партій і ГО активно використовували проти багатонаціональних військових навчань «Сі-бриз». Резонансними подіями на півострові стали акції протесту проти проведення цих морських навчань. Верховна Рада Криму проголосувала за рішення щодо оголошення півострову територією без НАТО. Антинатовська інформаційно-пропагандистська кампанія, розгорнута проросійськими силами Криму проводилась за активної підтримки козачих формувань і представників органів місцевого самоврядування [379, с. 76].

Натомість Росія часто позиціонується в ролі «матері всіх східнослов'янських народів». Материнський символ використовувався в обґрунтуванні особливого характеру відносин Росії і Криму впродовж усієї

пострадянської історії. Так, питання про повернення в лоно Росії-матері простежується в риториці проросійських партій і рухів. Особливо популярним було гасло: «Росіяни Криму ніколи не зречуться Росії-матері» [284, с. 163].

У дискредитації керівництва України і тодішньої кримської влади в пропагандистських матеріалах російських ЗМІ чи не найбільше місце займають сентенції про долю Чорноморського флоту і можливу втрату Севастополя. Населенню Криму нав'язується переконання, що однією з найбільших перепон на шляху вступу України до НАТО залишається російський Чорноморський флот [255].

Як бачимо, є багато способів, використовуючи ЗМІ, створити атмосферу страху, загального психозу, масової паніки. Так, російська пропаганда підкреслювала, що Північноатлантичний альянс просуває свою інфраструктуру на схід та нарощує свою присутність поблизу російських кордонів. У пресі з'являються сценарії того, що відбудеться з Росією: Україна, мабуть, сама у воєнних діях участі проти Росії і Білорусії брати не буде, але надасть свою територію для розміщення військ та ударної сили авіації Альянсу. Після ліквідації російського «ядерного жала» подальше ведення Альянсом воєнних дій не викликатиме якихось труднощів [394]. І як наслідок, ППВ на суспільну свідомість відіграє свою роль – росіяни поступово починають сприймати українців як ворожу націю.

Куратором етнічних діаспор на предмет їх втягування в антидержавну діяльність у країнах пострадянського простору був Інститут проблем СНД під керівництвом депутата Держдуми РФ К. Затуліна. Він і його команда вели значну за обсягом організаційну роботу безпосередньо в Україні. Так, особисто К. Затулін підтримує антинатовський мітинг у Феодосії [340, с. 50]. Від початку незалежності України до АРК неодноразово приїжджали російські політичні та культурні діячі. Зокрема, колишній мер Москви Ю. Лужков бере шефство над Севастополем як головним центром консолідації «п'ятої колони», виступаючи перед севастопольцями з гаслами «Росія вас пам'ятає, Росія вас не забуде». Він стає ініціатором фінансування проектів інфраструктури міста. За 10 років у Севастополі побудовано понад 120 тис. кв. м житла для військовослужбовців

ЧФ, дитячий садок, загальноосвітня школа МО РФ, будується Чорноморський філіал Московського університету ім. Ломоносова. З бюджету РФ виділено 235 млн. рублів на фінансування програм соціального розвитку міста [263]. Російський уряд вкладав чималі кошти у розвиток Севастополя, а отже, зовсім не збирався залишати українські території.

Героїзація Севастополя, який, по суті, завжди здавали ворогам, приймає зміст зятятого шовінізму. Оскільки у цьому випадку проявам героїзму українців на війні місця не лишилося, їх поглинув інтернаціоналізм, за яким крився погано прихований російський націоналізм [448, с. 418].

Намагання виправити ситуацію та вплинути на суспільне життя Криму з українських позицій особливо проявлялись, починаючи від 2006 р. За ініціативою командування ВМС у 2006 р. було змінено дату та формат проведення Дня флоту України, що дозволило масштабно відзначати свято українських моряків. Це рішення згодом було скасоване указом В. Януковича, який об'єднав його зі святкуванням дня ВМС РФ. Через два роки, у 2008 р., командування ВМФ України було вжито нових заходів, зокрема встановлена на Графській пристані Севастополя пам'ятна дошка з нагоди 90-ої річниці підняття українських прапорів на кораблях ЧФ [84, с. 125]. Однак, за негласної підтримки севастопольських чиновників, антиукраїнські провокатори зірвали цей урочистий захід, мабуть, вбачаючи у ньому загрозу російській монополії на історію міста. Водночас газета «Руське слово Севастополя» (Русское слово Севастополя) поширювала пропагандистські проросійські меседжі.

Звертаючись до теорії ведення ІпСО, зазначимо, що технологія глобального маніпулювання зазвичай базується на систематичному впровадженні у масову свідомість історичних фальсифікацій, які виступають соціально-політичними міфами та сприймаються без критичного осмислення. Так, міф про «КрымНаш» виник саме в результаті зусиль російського уряду обґрунтувати свої претензії на півострів, основою чого служить фальсифікація історії з перекрученням та однобічним висвітленням історичних подій [150].

Абсолютне переважання в інформаційному просторі Росії твердження про її виключні «історичні права» на АРК формує нову агресивну наративну

практику, спрямовану на вилучення кримськотатарської складової з новітньої історії півострова. Так, серед шляхів вирішення проблем репатріантів газета «Крымская правда» [90] пропонує такі, як возз'єднання старої союзної держави чи підтримку кримськими татарами ідеї приєднання Криму до РФ. Починаючи з 2005 р., вона перманентно друкує матеріали, в яких лякає російськомовне населення півострова наростанням в автономії соціально-економічної та міжетнічної напруги, яка нібито провокується активністю татарського націонал-радикалізму.

Російські ЗМІ використовували залякування як найбільш дієвий метод психологічного впливу. Зокрема були виплески інформації про поширення антиросійських «ісламістських» угруповань [393]. Нагадаємо, що за переписом 2001 р. у Криму проживало 2 млн. 24 тис. осіб; з них росіяни становили 58%, українці – 24%, кримські татари – 12% (див. рис. 2.2). Хоча Російський культурний центр одним з програмних своїх завдань позиціонував зміцнення міжнаціональних відносин на півострові, в реальному житті все відбувалося з точністю до навпаки. Аналіз змісту публікацій у російських ЗМІ, сюжетів на телебаченні, випусків новин показує, як росіяни фальсифікували історичні факти, формували негативну думку про ісламську загрозу в Криму, намагалися дискредитувати кримськотатарську спільноту [401]. Після 2000 року російські спецслужби, які звільнилися від дій у Чечні та Абхазії, можна було перекинути в Крим у випадку міжетнічного конфлікту. Чудова нагода для введення російських військ з метою захисту своїх співвітчизників. Тоді все пішло б за абхазьким варіантом, коли «миротворчий» 345 парашутно-десантний полк допоміг сепаратистам захопити Сухумі. Комуніст Л. Грач неоднозначно давав зрозуміти, що варто Києву прийняти позитивне рішення про статус кримськотатарського народу як корінного, в автономії почнуться спроби підняти все інше населення проти кримських татар [89, 2000, 14.05].

В газетах з'являються статті, в яких півострів нібито опинився під прицілом ісламських радикалів. Об'єктом атак проросійських громадських об'єднань стає кримськотатарське населення. Одночасно на півострові нагнітаються «месіанські» настрої: Росія має велике покликання – врятувати

руський світ від будь-яких ворогів. Поширюється думка, що християнська цивілізація Криму вже під загрозою, а діячі меджлісу націлені на те, щоб витіснити з Криму не тільки росіян, але й українців і створити тут незалежну ісламську державу [405]. Для того, щоб ці концепти були дієвими, масований психологічний вплив відбувався не через логічний спосіб подання інформації, а через емоційний, з формуванням потрібних асоціацій і образів. Лідер молодіжного об'єднання «Прорив» О. Добринін висловив припущення, що в Криму за великим рахунком «розігрується косовський сценарій розвитку подій» [405].

Про те, що ФСБ розробила проект дестабілізації ситуації в АРК, а саме – комплексну інформаційну програму, на фінансування якої виділено окремий цільовий бюджет, формується Координаційний штаб, до складу якого ввійшли політичні експерти, консультанти, політтехнологи з Росії, кримські політики та журналісти говорив голова кримськотатарського меджлісу М. Джемілев [156]. Цю реальну загрозу національній безпеці, яка сприяла підриву стабільності у державі та підготовці відокремлення частини території України київська влада проігнорувала.

Про потужну інформаційно-психологічну операцію із завоювання кримської аудиторії свідчить проведений нами контент-аналіз матеріалів тижневика «Військово-промисловий кур'єр» (Военно-промышленный курьер) [88] за 2004–2010 рр. Те, що анексія Криму готувалась військово-політичними колами РФ майже від початку здобуття Україною незалежності підтверджує тенденція зростання кількості публікацій, присвячених Україні та Кримському півострову, які мотивували вихід Криму зі складу України, принижували українців як націю, запевнювали у натовській експансії.

Майже у кожному номері з'являються інтерв'ю з військовими та політичними високопосадовцями, які говорили про відносини з Україною, необхідність допомоги російському населенню, у тому числі й шляхом приєднання Криму до РФ. Поширюється великий масив інформації – як напівправдивої, так і відверто недостовірної – про загрозу з боку євроатлантичних структур. Достатньо проаналізувати заголовки публікацій

газети, щоб побачити заангажованість і маніпуляції у висвітленні подій в Україні: «Україна: помилки історії» [408]; «Київ розпочав «холодну війну»; «Загрози і виклики безпеці Росії» [169]; «Київ проти Севастополя» [208]; «Севастополь – місто російської слави» [332]; «Історія підтверджує: Севастополь – місто російське»; «Нова битва за Севастополь» і т. д. Систематична пропаганда відіграє свою роль: росіяни починають сприймати українців як ворожу націю, що у 2014 р. засвідчують дані соціологічних опитувань (Додаток 3).

Тенденція до поширення протиріч між РФ та пострадянськими країнами яскраво проглядається у визначенні військових загроз Росії: по-перше, це – антиросійський курс країн Балтії [169], наявність економічних, етнічних, територіальних та інших протиріч; по-друге, дії США, країн НАТО і низки колишніх союзних республік (Молдова, Азербайджан, Грузія, Україна), спрямовані на підрив і стримування інтеграційних процесів у рамках СНД; по-третє, незначна дієздатність структур СНД у плані впливу на формування загальноєвропейської політики безпеки [409, с. 30, 108, 184].

В. Путін і керівництво ЗС РФ вже тоді готувався до низки конфліктів на території колишнього СРСР. Мішенями він обрав країни, які намагалися назавжди вийти з орбіти впливу Росії, а саме – балтійські країни, Україну, Грузію, Молдову. Це, зокрема, відображено в Указі від 31.08.2005 р. № 1010 «Про визнання окремих положень, що втратили силу, Указу Президента Російської Федерації від 14.09. 1995 р. № 940 «Про затвердження Стратегічного курсу РФ з державами-учасницями Співдружності Незалежних Держав». Крім того, законопроектом «Про сили спеціальних операцій Міністерства оборони», розширюються повноваження президента, зокрема, він може особистим рішенням спрямовувати загони спецпризначення на території інших країн [320]. Відповідні положення були закріплені й у російських стратегічних документах – Стратегії національної безпеки РФ, Концепції зовнішньої політики РФ, Воєнній доктрині [24; 11].

Відступаючи, хотілося б нагадати, що першу серйозну спробу інспірувати збурення та акції громадянської непокорі владі на пострадянському просторі

московські спецслужби організували в Естонії. Так, у 2007 р. у Таллінні прокочується хвиля масових проросійських протестів, приводом для яких стало перенесення радянського пам'ятника Воїну-визволителю («Бронзового солдата») з центральної площі до військового цвинтаря. Росія зчиняє бурхливу пропагандистську кампанію, звинувачуючи естонців у фашизмі. У створенні конфліктної ситуації та антиестонських настроїв у вигляді масових заворушень брало участь багато проросійських активістів. Тоді ж широко використовується російська символіка – георгіївські стрічки, прапори РФ [139, с. 91]. Передусім це було здійснення методів тиску на естонську владу з використанням технологій інформаційно-психологічної війни, зокрема кібератак.

Подібні методи тиску на український політикум і такі ж самі технології були застосовані проти України у латентній фазі анексії Криму. Відмінністю її було те, що кібератаки у ній практично не застосовувались.

Інший метод бачимо у конфлікті в Грузії 2008 р., де ідеологи «руського світу» звинувачують керівництво країни у геноциді в Південній Осетії. Пропаганда РФ використовує відверту брехню з метою недопущення негативної реакції населення і закордонної громадськості: «В Тбілісі утвердився і править відверто нацистський режим, який будує мононаціональну державу шляхом етнічних чисток, грузинізації з ідеологією на підставі історичних міфів. Останні були широко в ходу у гітлерівській Німеччині, зараз активно використовуються аналогічним режимом у Києві. Цілком розквітають нацистські держави Латвія та Естонія» [228]. На жаль, хоча Україна й засуджувала війну в Грузії, але президент В. Ющенко не спромігся оголосити воєнний стан (згідно з Воєнною доктриною України), коли агресія Чорноморського флоту РФ відбулась з української території без дозволу нашої держави.

У цей час все голосніше звучать вимоги Кремля: Росія повинна розвивати наступ на інформаційному ТВД, вона повинна домінувати в інформаційному просторі всіх без винятку країн СНД. ЗМІ формулюють базові визначення, підказують тлумачення тієї чи іншої події; вони стають надпотужним інструментом формування суспільної думки. Вже згадуваний нами провідний

ідеолог інформаційної боротьби Росії І. Панарін [287], вважає, що реалізація проголошених російським керівництвом цілей вимагає одночасного створення потужних аналітичних та пропагандистських структур. Остерігаючи власне суспільство перед інформаційними загрозами ззовні, він одночасно форматує російську систему медійного протистояння. Його пропозицією було, крім «Голосу Росії» (Голос России), задіяти телеканал «Russia Today» (створений 2006 р.), і за їхньою допомогою доносити кремлівську точку зору. А за кордонами СНД, на думку І. Панаріна, Росії потрібно відродити потенціал механізму зовнішньополітичної пропаганди, передусім, роблячи висновки в плані фінансування інформаційних програм [290].

Зауважимо, що досить часто інформаційно-психологічні війни передують економічним і звичайним війнам. Через кілька років, вже після інкорпорації півострова, той же І. Панарін визнає, що в Криму була здійснена комбінована (медійна, дипломатична, фінансово-економічна та військова) запланована і координована операція.

Таким чином серед основних пропагандистських напрямків супроводження інформаційно-психологічної операції на території півострова у даний проміжок часу були фальсифікація історичних фактів, створення концептів «Русский мир», «Російська цивілізація», «Загальнослов'янська єдність», демонізація українського уряду і його дискредитація; нав'язування думки про утиски російськомовного населення України.

Четвертий етап – лютий 2010–серпень 2013 рр. – став часом детального відпрацювання сценарію захоплення Криму. Російський уряд усвідомив, що пропаганда дійсно працює: населенню як у самій Росії, так і за її межами можна задурювати голови, маніпулюючи фактами, вихопленими з контексту подій.

Цікаво, що у 2011 р. Держдума вносить поправки до закону РФ «Про громадянство Російської Федерації», суттєво розширивши зміст терміна «співвітчизник». Відтепер В. Путін у міжнародних колах проводив думку, що територія колишнього СРСР є виключною зоною інтересів та відповідальності Росії, оскільки на цих теренах проживають його співвітчизники, яких він «ніколи не кине у біді». В ідеологічному сенсі це давало змогу говорити про

«захист співвітчизників» за кордоном аж до їхнього самовизначення на користь приєднання до Росії.

Для того, щоб створити уявлення про те, що підтримка «співвітчизників» і російськомовного населення в Криму – це не прагнення провладних кіл Росії, широко декларується думка, що приєднання півострова до РФ є бажанням насамперед самих кримчан. Відтак офіційна Москва бере на себе функцію моральної, фінансової, політичної підтримки російськомовних громадян автономії, залишаючи за собою право втручатися у внутрішні справи України. Постійно розкручується теза про переваги життя у Росії на противагу жахіттям, що чекають етнічних росіян у разі приєднання України до Європи.

Знаковою датою стає 27 липня 2013 р., відколи В. Путін змінює риторику щодо України. Цю дату А. Ілларіонов, экс-радник російського президента, пропонує вважати фактичним початком гібридної війни [190]. Виступаючи у Києві на конференції «Православно-слов'янські цінності – основа цивілізаційного вибору України», Путін припиняє вживати правильну граматичну форму «в Україні» і починає казати виключно «на Україні», що було неприпустимим стосовно суверенної держави.

Ключовою ареною протиборства на півострові у цей період стала інформаційна сфера. Пропагандистські технології, які РФ використовувала у латентній фазі підготовки до анексії, свідчать про те, що в Криму проводилася довгострокова широкомасштабна інформаційно-психологічна операція з використанням усіх видів мас-медіа, коли за допомогою певних технологій створювалася інша інформаційна реальність.

Представники ЗМІ не просто інформують про те, що відбувається, але й формують базові визначення, підказують висновки, задають рамки тлумачення тієї чи іншої події [314]. Російські ЗМІ використовують найрізноманітніші форми спотворення інформації: перебільшене значення неважливих подій; поєднання окремих фактів і подання їх як цілісної ситуації; інформування тільки про факти, які можуть мати безпосередній вплив на поведінку і свідомість певних груп людей; замовчування подій, які не відповідають російським інтересам.

В ході цього етапу цільовими аудиторіями ІПВ є населення РФ, жителі АРК і загалом України, міжнародна спільнота. Таким чином, пропагандистська діяльність була спрямована за визначеними трьома напрямками. На міжнародній арені це формування негативного іміджу України. Для громадської думки всередині власної країни потрібно підведення платформи щодо силового сценарію захоплення півострова. В АРК значна частина суспільства прийняла проросійську точку зору, яку потрібно було закріпити.

Тут слід підкреслити симбіоз пропагандистських заходів і прихованих засобів інформаційно-психологічного впливу. Виразно простежуються наступні технології для впливу на суспільну свідомість через ЗМІ та Інтернет: маніпуляція; дезінформація; створення певного іміджу; інформаційна перевага; залякування. Вони вже пройшли тестування на території Придністров'я, Естонії і, особливо, в Грузії. За спогадами курсанта Академії ВМС імені П. Нахімова в Севастополі О. Красюка: «Інформаційна війна, як ми зрозуміли потім, тривала останні роки, велась задовго до цих подій, тривалий час «бомбувала» пасивних глядачів телевізора, відбиваючи звичку свідомо оцінювати ситуацію» [83].

Новинна експансія Росії на радіо, телебаченні, в друкованих засобах інформації, інтернет-форумах практично повністю окуповує Крим. Основними каналами розповсюдження інформації були впливові російські ЗМІ, сповнені негативними сюжетами щодо української влади. Водночас президент РФ на протигагу українському політикуму позиціонувався як людина, що спромоглася «підняти Росію з колін» і змусила світ поважати її. Багаторазовий повтор однакових повідомлень, а також малочисельність альтернативних джерел відомостей збільшували кількість прихильників путінської політики. При цьому важливим елементом російської стратегії пропаганди стала телекомпанія «Russia Today», яка представляла власну версію подій в Україні.

Для створення відчуття «слабкості» української влади, її бездіяльності, особливо щодо Кримського півострова, застосовується прийом викривлення інформації.

Російська пропаганда, готуючи громадську думку до анексії півострова, стверджувала, що в Україні росіяни є скривдженою групою, з ними не

рахуються, не дають вільного розвитку, а співвітчизники в автономії зазнають утисків, насильницької українізації [348].

Окремі види маніпуляції самі по собі не можуть привести до бажаної мети. Потрібна сукупність пропагандистських заходів, пов'язаних єдиним стрижнем пропаганди та спрямованих на здійснення єдиного завдання у певний проміжок часу. Вищезазначене маніпулювання тісно пов'язане з систематичною дезінформацією населення. Як техніка психологічного впливу вона широко застосовується в усіх видах психологічних операцій, а головним інструментом її зазвичай є ЗМІ. Протягом латентної фази «порційно» через ЗМІ та соціальні мережі передавалися дезінформаційні матеріали про культивування в Криму політики насильницької українізації, сепаратизм кримських татар, про те, що без Росії Крим очікує навала русофобів.

Через соціальні мережі Інтернету «ВКонтакте» та «Однокласники», змістовне наповнення і діяльність яких координувались фахівцями спецслужб РФ, відбувалося поширення чуток, активно створювалися фейкові повідомлення. Ефективність реалізації цих інформаційних впливів визначалася кількістю «лайків», які ставили користувачі сюжетів, поширюваних на цих ресурсах [403].

Маніпулювання з опитуваннями щодо громадської думки також увійшло до арсеналу засобів, через які мешканцям Криму прищеплювали уявлення про нових українських фашистів. Широко декларується, що приєднання Криму до Росії – це бажання самих кримчан. Найчастіше це робиться під виглядом результатів соціологічних досліджень [401].

Технологія інформаційної переваги була головною в захопленні ефірного простору автономії. Російська пропаганда вільно поширювалася по всій території Криму, навіть українські телеканали та радіостанції широко транслювали російський контент. Радіостанція «Эхо Москвы», телеканали «Вести», «Россия», «РТР-Планета», «Россия-24», «НТВ-Мир» давали можливість оперативно та безмежно впливати на кримське населення протягом багатьох років, налаштовуючи кримчан на промосковську політику [381, с. 105]. Зазвичай програми російських теле- та радіоканалів постійно

використовували методи «дозованої» інформації, дезінформацію з одночасним викривленням ходу подій, подачу міксу фактів та особистих думок і припущень в їхньому контексті, вибіркові (потрібні та корисні лише Росії) відомості, надання повідомлень типу «без коментарів» [397].

Загалом, до 2014 р. українські телеканали та радіостанції також здебільшого транслювали російський контент.

Незважаючи на існування української законодавчої бази з питань інформаційної безпеки [57; 62], українською стороною, на жаль, не було вжито заходів проти потужної інформаційно-пропагандистської кампанії, яка понад двадцять років впливала на свідомість кримчан з метою викривлення їхньої самоідентифікації, знищення традиційних цінностей народу. Так, втрату Криму у 2014 р. польський дослідник Д. Матерняк вбачає саме у занедбанні питань інформаційної політики [264, с. 384]. Величезна перевага Кремля була в тому, що російська пропаганда вільно транслювалася по всій території Криму. Натомість перші системні ознаки інформаційних утисків з боку російської сторони з'явилися вже після парламентських виборів 2006 р., коли в Криму перемогу одержала Партія регіонів та «Руський блок», які почали перешкоджати місцевим україномовним та кримськотатарським ЗМІ.

Отже, Україна виявилася не готовою до інформаційно-психологічної війни. Українські ЗМІ жодним чином не сприяли піднесенню національного духу, а суспільство не вважало РФ потенційним ворогом, хоча про можливу російську експансію на територію Криму військові експерти попереджали київську владу декілька років.

Таким чином, у період латентної фази інформаційно-психологічної операції в Криму з боку РФ була розгорнута надпотужна система пропаганди на цільові аудиторії, які були визначені у російським керівництвом у процесі планування ІІсО. За допомогою психоінформаційних технологій вдавалося трансформувати настрої населення півострова, де застосування дезінформації, маніпулювання свідомістю, створення негативного іміджу України сприяло втраті національної ідентичності кримчан, толерантного ставлення до інших

етносів, зумовило посилення антиукраїнських настроїв і несприймання європейського цивілізаційного вибору України.

Висновки до розділу 2

Починаючи з 1991 р. по серпень 2013 р. на свідомість як жителів Криму, так і Росії здійснювався потужний інформаційно-психологічний тиск, спрямований, передусім, на ревізію історичних подій і, відповідно, перегляд кордонів України, дискредитацію її політичного курсу, формування негативної думки про українське керівництво.

Відповідь на питання, чому кремлівській владі вдалося здійснити анексію Криму насамперед потрібно шукати у російському впливі на процес етнічної самоідентифікації жителів півострова, нав'язуванні цінностей та елементів іншої культури. Масштабна культурно-пропагандистська кампанія Росії була спрямована на руйнування поліетнічної культури Криму і заміну її на ретрансляцію неоімперського дискурсу в суспільному, культурному і медійному просторі. Доведено, що Росія всіляко підтримувала розвиток конфронтаційної психології, коли соціокультурний конфлікт між мешканцями півострова сприяв дезінтеграційним процесам і допомагав маніпуляціям у налаштуванні російськомовної більшості населення на усвідомлення власної «вищості».

Встановлено, що перевагами у проведенні російської культурної експансії на території півострова були російськомовність більшої частини населення АРК, проросійські громадські та культурні організації, діяльність яких мала антиукраїнський характер.

З'ясовано, що великим прорахунком київської влади щодо Криму було нерозуміння політичної складової культури, того, що центр політичного протистояння змістився у сферу культури, яка постійно залишалася на другому плані. Україна зі значним запізненням почала протидіяти російській пропагандистській системі.

Визначено, що протидія ворожим інформаційним впливам вимагає знешкодження радянських стереотипів історичного мислення за допомогою створення власних історичних наративів.

РОЗДІЛ 3

АКТИВНА ФАЗА ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ (кінець 2013–початок 2014 рр.)

З військово-стратегічного погляду кремлівське керівництво розглядало Крим передусім як найкращу й єдину базу для Чорноморського флоту РФ та можливість розміщення сухопутного контингенту на території півострова, що своєю чергою дозволило б тримати в напрузі потенційних противників. Безпосередньо питаннями військового характеру російської агресії займався Генеральний штаб ЗС РФ, а за напрямом гібридних воєн відповідав його начальник генерал В. Герасимов. На його точку зору, за умов правильно спланованої кампанії, у війні такого типу військові сили використовуються лише на завершальному етапі. Ймовірно, з огляду на це, за деякими оцінками, РФ готувалася до окупації Кримського півострова у 2015 р., а приводом для неї мали слугувати чергові президентські вибори у нашій державі [142, с. 9]. Проте, будь-яку стратегію видає системність. Стосовно дій РФ бачимо цю системність в інформаційно-психологічних операціях, які вона провадила у Придністров'ї, Естонії, Грузії та найбільшою мірою – в Криму.

Від серпня 2013 р. Росія посилює економічний тиск на українських виробників, масово зупиняючи їх експортну продукцію у РФ, завдаючи економічних збитків нашій державі. Метою російської політики було недопущення підписання Києвом Угоди про асоціацію з ЄС та втягування України до Митного союзу. Передбачалося змусити В. Януковича зробити геополітичну переорієнтацію у бік Росії. Результатом такого тиску Москви на київську владу стало розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.11.2013 р. № 905-р [46], яке визначило призупинення процесу підготовки до укладання угоди з ЄС.

3.1. Хід окупації Автономної Республіки Крим (кінець лютого – березень 2014 р.).

Технологія «кримської» інформаційно-психологічної операції РФ мала низку елементів, які дозволяють упевнено говорити про незаперечність застосування офіційною Москвою гібридних засобів війни. Серед них насамперед вбачаємо потужну масовану інформаційну підготовку населення півострова, в якій головними інструментами виступили залякування (репресії з боку «українських фашистів»), дезінформація («київська хунта» захопила владу), маніпуляція (величезні масштаби «західного» втручання). Крім цього, на базі інфільтрованих до Криму агентів спецслужб РФ і російських бойовиків («козаків») з Краснодарського краю відбувалося створення «кримської самооборони». І для закріплення наприкінці лютого 2014 р. з території Росії через інфраструктуру ЧФ РФ починається приховане введення частин спеціального призначення, морської піхоти і повітрянодесантних сил з технікою. Наступним кроком стало захоплення стратегічних об'єктів – адміністративних будівель, аеропортів і портів, блокування місць дислокації військових частин ВМФ і ЗС України [133; 215; 411].

Хотілося б нагадати, що свого часу підписання 27 квітня 2010 р. «Угоди між Україною та РФ з питань перебування Чорноморського флоту РФ на території України» [74; 63], за якою термін цієї дислокації був пролонгований до 2042 р., уможливило зміцнення проросійської складової кримського політикуму і збільшило загрозу втягування півострова в орбіту російських інтересів.

Відтоді ж тривало так зване «реформування» військової сфери української держави, зокрема, було розформоване Об'єднане оперативне командування, а в 2011 р. – Командування сил підтримки, що суттєво ускладнило застосування сил і засобів Збройних Сил України. Фінансування потреб оборони здійснювалось у критично обмежених обсягах на рівні 1 % від ВВП. Водночас найсучасніші зенітно-ракетні комплекси і засоби розвідки були передислоковані до Криму [95, с. 259].

Як можна простежити, загальна політика «Партії регіонів» та її лідера В. Януковича від часу приходу до влади і до 2014 р. була спрямована на знищення воєнної організації держави. Це, зокрема, бачимо, аналізуючи Закон України «Про засади зовнішньої і внутрішньої політики» 2010 р. [54], який визначив статус позаблоковості нашої держави, а також у новій редакції Воєнної доктрини (ВД), яка терміном «оборонна достатність» дозволила проросійським міністрам оборони Д. Саламатіну (призначений на посаду в лютому 2012 р.) і П. Лебедєву (призначений у грудні 2012 р.) фактично зруйнувати збройні сили країни [220]. Сутність останнього із зазначених документів висвітлена у заяві тодішнього Секретаря Ради національної безпеки і оборони України А. Ключова. Він проголосив, що головним аспектом нової редакції ВД є малоймовірність у найближчі 5–7 років збройної агресії проти нашої держави у вигляді локальної або регіональної війни [30, с. 615].

Отже, українську громадськість переконували в тому, що є достатньо часу для проведення системних реформ Збройних Сил України та підвищення рівня їх боєздатності (насамперед за рахунок технічного переозброєння). На практиці проведення реформ обернулося початком знищення військових комісаріатів як одного з найважливіших елементів системи мобілізаційного розгортання і скороченням бойових військових частин [95, с. 259–260].

Прикладом цього можна назвати шлях 32-го армійського корпусу (АК). Після розпаду СРСР це військове з'єднання радянської армії перейшло до Збройних Сил України, спочатку перебуваючи в Одеському військовому окрузі, а з січня 1998 р. – у складі Південного оперативного командування (ОК) СВ ЗСУ. У квітні 2003 р. 32-й АК був підпорядкований ВМС України, а з липня цього ж року став Командуванням військ берегової оборони (КВБО). Однак вже 30 грудня 2004 р. КВБО було розформоване [16]. 32-й АК чисельністю до 12 000 військовослужбовців дислокувався в Криму. В його складі були 84-а і 127-а окремі механізовані бригади [452].

До 2014 р. ЗСУ скорочували швидкими темпами, військову техніку і озброєння знищували або продавали. З 1993 р. по 2013 р. чисельність української армії була зменшена в 2,7 рази і в 2013 р. становила 165,5 тис. осіб,

з яких лише 120,9 тис. були військовослужбовцями [10]. Стратегічно важливі в системі оборони держави райони сходу та півдня України, а особливо Крим, на початку 2014 р. опинилися без прикриття. 3-й окремий полк спецпризначення чисельністю до 1600 військовослужбовців був передислокований зі Старого Криму до Кіровограда. Була розформована 254-а мотострілецька дивізія; 1-а аеромобільна дивізія була реорганізована у 16-у окрему механізовану бригаду, а згодом розформована [366].

З військового арсеналу України з 2010 по 2014 рр. загалом було продано 477 танків, 330 БТР, 94 літаки, 145 вертольотів, 6000 одиниць ракетно-артилерійського озброєння, 740 000 одиниць стрілецького озброєння. Відтак, на січень 2014 р. на озброєнні української армії було 2311 танків, 3782 бойові броньовані машини. 3101 ракетно-артилерійська система, 507 бойових літаків, 121 ударний вертоліт. Проте, боєздатною була лише половина цієї техніки [153, с. 158].

На нашу думку, негативними для обороноздатності України стали легковажна переконаність керівних кіл у відсутності загроз нападу з боку іншої держави, незадовільний рівень грошового утримання військовослужбовців, низький рівень патріотичної підготовки. Тільки після анексії Криму була прийнята нова редакція Воєнної доктрини України [65].

Впродовж мирних років незалежності у країні в силу різних причин наростало відчуження народу від Збройних Сил. Напередодні російської агресії військовослужбовець перестав бути шанованою в українському суспільстві людиною, ставлення до нього змінилося з шанобливого до презирницько-упередженого [84, с. 226].

Натомість у Російській Федерації, одразу після серпневої російсько-грузинської війни, з листопада 2008 р. була започаткована радикальна реформа її збройних сил як продовження процесу переозброєння російської армії, що розпочалося приблизно на початку 2004 р. Відповідно до нової воєнної доктрини РФ, сучасні конфлікти розглядались як «комплексне застосування військової сили, політичних, економічних, інформаційних та інших заходів невоєнного характеру, що реалізуються разом із широким використанням

протестного потенціалу населення і сил спеціальних операцій» [11]. В ході військової реформи Чорноморський Флот РФ був підпорядкований Південному військовому округу, створеному 4 жовтня 2010 р. зі штабом у м. Ростов-на-Дону. Як бачимо, це виявилось важливим під час активної фази ШСО у Криму. Для успіху кампанії засилання «ввічливих людей» потрібні були ті, хто не був підпорядкований флоту, який мав у своєму складі багато громадян України, що могло б завадити прихованості операції на стадії її підготовки [142, с. 9].

Більше того, практичне відпрацювання Росією сценарію військової агресії проти України було здійснено під час проведення спільного стратегічного навчання ЗС РФ та Білорусі «Захід–2013» (19–28 вересня 2013 р.). Цікаво, що у змісті задуму навчання була протидія «виникненню політичної кризи в суміжній країні» як наслідку збройного протистояння опозиції, підтриманої західними силами, легітимній владі. Цей задум передбачав перекидання російського компонента регіонального угруповання військ на територію вірогідного противника [173].

Ймовірно, саме такий сценарій планувалося застосувати для анексії Криму та розгортання збройної агресії проти нашої держави. Для вторгнення російських військ в Україну політичні та пропагандистські підстави мало надати збройне протистояння в Криму між проросійськими та проукраїнськими силами, спровоковане спецслужбами РФ [220].

Голова Меджлісу М. Джемілев ще у 2011 р. попереджав про небезпеку з боку РФ. Зокрема він зазначав, як п'ятиденна російсько-грузинська війна показала всю міру «поваги» РФ до територіальної цілісності суверенних держав. Погляди науковців різних країн у вивченні цього питання збігаються в одному: агресія 2008 р. проти Грузії фактично стала «генеральною репетицією» військового втручання в Україну [133; 157; 250; 380; 400; 425]. Вірогідно, цьому сприяла доволі млява реакція Заходу на російське військове вторгнення у Грузію, що переконала Кремль у відсутності серед провідних світових лідерів політичної волі для ефективної протидії державі-агресору. Одним із приводів вторгнення в грузинські регіони було те, що ніби там зневажаються права національностей. «Подібна ситуація складається в Криму. З одного боку,

В. Путін нібито заявляє, що ніяких територіальних претензій до України немає, водночас говорить, що потрібно поважати права росіян. У певний момент він може сказати, що права росіян порушуються», – застерігав лідер кримських татар [156].

При дослідженні сценаріїв проведення захоплення українських земель експерт радник російського президента А. Ілларіонов особливо зупиняється на наступних. Перший – запровадження контролю над всією Україною завдяки використанню цілком покійного Кремлю президента В. Януковича та його уряду. Однак, події у Києві наприкінці 2013 – на початку 2014 рр. завадили його реалізації [190].

Другий – передбачав втілення ідеї федералізації нашої країни. За третім – планувалося встановлення контролю над південно-східними регіонами України (за умови, якщо попередні не спрацюють) [218].

Найбільш прийнятним виявився сценарій, за яким населення Кримського півострова добровільно зголоситься на його входження до РФ, що в подальшому викличе ланцюгову реакцію і дозволить відокремити східні та південні області нібито за їх власним бажанням.

На думку М. Малека із Віденського Інституту досліджень проблем миру і управління конфліктами, анексія Криму планувалася роками і відпрацьовувалася під час військових навчань [173]. Така думку підтверджує помилковість поглядів російського опозиціонера І. Пономарьова [189].

Точку зору західного експерта підтримує й український аналітик-журналіст Т. Березовець, уродженець Криму. Він упевнений, що підготовка до «приєднання» півострова відбувалася протягом усіх років незалежності нашої держави. За його словами, на момент окупації російські паспорти були у 140 тис. кримчан [82, с. 30], що дало згодом підставу В. Путіну говорити про захист російського населення автономії. У січні 2014 р., ще до розстрілів на Майдані, російські військові мінували бухти, а поблизу Севастополя був встановлений морський буй-передавач для накопичення інформації про український флот [84].

Із грудня 2013 р. російські телеканали («Россия», «Вести») відкрито заговорили про можливість розколу України. Неспростовним доказом того, що РФ заздалегідь готувалась до анексії може слугувати стаття військового оглядача «Военно-промышленного курьера» І. Чирнова «Україна: помилки історії» (Украина: ошибки истории), опублікована ще у 2004 р. Саме тоді на повний голос уперше в офіційній пресі йшла мова про загрозу українській державі. Розкол України автор вважав «цілком природним процесом... Справа в тому, що цілий ланцюг історичних помилок Москви призвів до появи на політичній карті світу штучного різнорідного державного утворення, що має назву Української Республіки. Нагадаю, що Україна ніколи не існувала до 1917 р., навіть як окрема адміністративно-територіальна одиниця», – наголошував І. Чирнов [408]. Підтвердженням цієї думки була позиція президента РФ В. Путіна на саміті НАТО у Бухаресті 2008 р., коли він заявив, що населення Криму цілком складається з росіян, а Україна в її сучасному вигляді була створена лише у радянський час. Подібні ідеологеми посилено вносились як у свідомість російської аудиторії, так і у мислення кримчан.

Як відомо, наприкінці 2013 р. – у лютому 2014 р. на півострові спалахують, на нашу думку, ретельно сплановані й підготовлені кремлівськими спецслужбами акції протесту «мирного населення». 28 січня 2014 р. на одному з проросійських каналів Севастополя в прямому ефірі групою бізнесмена О. Чалого було заявлено, що, за їхніми даними, у Києві може відбутися державний переворот, отже ними організовано громадський рух «Республіка». Своім головним завданням вони вбачають зібрати громадян на площі Нахімова і запропонувати подальший шлях розвитку міста [83].

Безпосередньо говорити про відокремлення Криму російські ЗМІ почали приблизно з кінця лютого. Так, 20 лютого 2014 р. прозвучала заява голови Верховної Ради АРК В. Константинова про те, що Крим може відокремитись від України [265]. Вона могла спровокувати гостру реакцію кримськотатарського населення, що спричинило б силове протистояння між татарами і прихильниками Росії [153, с. 151]. Але міжнаціональні сутички не відбулися: лідери Меджлісу і проукраїнських сил закликали до збереження

спокою. Про те, що російські спецслужби готують провокації, внаслідок яких можливі жертви серед цивільного населення і навіть російських військовослужбовців, доповідала українська розвідка. Подібного роду провокації мали стати безпосереднім приводом для російського політичного втручання з наступним військовим, силовим вторгненням на півострів [233, с. 350]. Однак цей сценарій не спрацював – кривавого розвитку подій не відбулося.

Кримська ІпсО РФ була типовою операцією постійного впливу. Під час її проведення спостерігається поширення одноманітних пропагандистських меседжів одночасно різними каналами – пресою, телебаченням, радіо, за допомогою листівок [367, с. 99]. Зазначимо, що до такої пропаганди кримське населення ставилося з довірою, що сприяло меті Москви.

Проте хотілося б підкреслити, що на момент переходу операції до активної фази, тобто від 20 лютого 2014 р. застосування пропагандистської складової поступово змінилося. Так, якщо до цього програмувалися тривалі дії на внесення російських цінностей та ідей в українське суспільство, то з початком анексії відбувалося швидке нав'язування свого порядку денного. Ситуація на півострові стала однією з головних тем російських ЗМІ. Газети майже кожен день друкували відомості про кримські події. Телебачення РФ будь-яким чином намагалось довести законність введення російського військового угруповання в Крим [111].

Тут слід зауважити, що за результатами опитування «Левада-центру» (квітень 2014 р.), 94 % респондентів отримували інформацію про ситуацію в Україні через телебачення, а 9 % – з газет. При цьому об'єктивним вважали висвітлення подій на російському ТБ майже 70% опитуваних [76]. Кремль мав повний контроль над трьома головними телеканалами РФ – Першим, «Росія-1», НТВ [407], які серед інших були доступними широкому загалу громадян півострова. Таким чином, події Революції гідності мешканці АРК бачили очима кремлівських медіа.

2 лютого 2014 р. російські ЗМІ повідомили: «Події у Києві стали поштовхом до небаченої самоорганізації кримчан, які протестують проти гасел,

що несуть на своїх прапорах українські націоналісти» [265]. Міністр оборони П. Лебедєв оголосив Майдан виступом прибічників «фашизму» [84, с. 31]. Яскраво свідчить про незаперечне російське втручання у ці події зустріч із В. Януковичем заступника директора ФСБ РФ С. Беседи, який був куратором «5-го відділу», що займався інформаційними та міжнародними справами [307]. Як встановив журналіст міжнародної групи Bellingcat Х. Грозєв, російський феєсбешник був у Києві за декілька днів до початку розстрілів на Майдані.

18 лютого 2014 р. відновилося протистояння в Києві між протестувальниками і урядовими загонами силовиків, яке сягнуло апогею 20 лютого – кількість полеглих рахували десятками [386]. Російські мас-медіа події у центрі Києва коментували як заколот націоналістів та екстремістів за підтримки Заходу [265] (Додаток 3). Голова Ради міністрів АРК А. Могильов постійно контактував з емісарами Кремля, виїжджав для консультацій до Москви. Парламент Криму визнав партію «Свобода» неонацистською і заборонив її діяльність на території півострова [179].

За завчасно підготованим планом, починаючи з 20 лютого, у Севастополі та Сімферополі були організовані мітинги з вимогами приєднання до Росії та проведення референдуму щодо статусу АРК. Для участі у цих заходах на півострів були спеціально завезені громадяни РФ – спортсмени, працівники охоронних фірм, колишні військовослужбовці, які виконували роль «обурених кримчан» [220]. Швидко мобілізувалися козачі загони, в яких поряд з членами «Союзу козаків Криму», були й підрозділи російського Терського козачого війська. Для підкреслення того, що кримчани не сприймають київський Майдан, широко трансливали виступи представників діючої влади півострова. Один з прибічників «антимайдану» депутат Верховної Ради АРК Ю. Фікс повідомляв про активне створення кримських добровольчих дружин («Вести ФМ») [265].

22 лютого стає відомо про втечу В. Януковича. Цього ж дня Верховна Рада України прийняла Постанову про самоусунення його з посади Президента України [50], за яку проголосували 328 народних депутатів. До нових виборів

виконання обов'язків голови держави перейняв новообраний очільник ВР О. Турчинов [51; 60]. Ці події викликали обурення у проросійської частини населення Криму, якій Москва активно навіювала думку про інспірований Заходом заколот.

Варто зауважити, що з другої половини 2013 р. до березня 2014 р. відбувалася радикалізація промосковських громадських об'єднань і підготовка плацдарму для російської окупації [379, с. 86]. Слід визнати, що більшість самооборонців були мешканцями півострова, підсиленими кадрами місцевого «Беркуту». Головним союзником РФ в Криму виступала російська діаспора з численними громадськими організаціями проросійського спрямування. Ці політичні агенти були використані Кремлем у ролі «м'якої сили» під час захоплення півострова.

В ході дослідження розглянуто, які громадські організації діяли в інтересах РФ в Криму. Серед них найбільш активними були «Російська община Криму» (Русская община Крыма), «Руська громада Криму» (Русское общество Крыма), «Конгресс руських общин Криму» (Конгресс русских общин Крыма), Товариство російської культури [379]. Так, для прикладу, на момент анексії півострова «Російська община Криму» нараховувала 29 регіональних організацій та мала власний друкований орган – газету «Руський світ» («Русский мир») накладом у 35 тис. примірників. Її складовою був «Російський молодіжний центр Криму» (Русский молодежный центр Крыма), створений у 1997 р., який провадив на півострові активну роботу серед молоді, виховуючи російський патріотизм [379, с. 85].

Серед ГО радикальні позиції займали «Конгрес російського народу» (Конгресс русского народа), на чолі з С. Шувайніковим, «Союз радянських офіцерів» (Союз советских офицеров), Кримська правозахисна організація «Вера», «Російський рух Севастополя» (Русское движение Севастополя), Народний фронт «Севастополь–Крим–Росія» («Севастополь–Крым–Россия»), причому останній фінансувалася за російські кошти, зокрема від будівництва об'єктів Чорноморського флоту РФ [395]. Факт активної участі у подіях

«кримської весни» громадсько-політичних рухів та партій проросійського спрямування, що існували на півострові, є незаперечним (Додаток К).

Активізувався на території автономії козацький рух. «Союз козаків Криму» оголосив мобілізацію своїх членів. Вони були готові обороняти Крим від «бандерівців» і навіть виїхати колонами в Київ для силового протистояння Євромайдану [265]. 20 лютого повідомлялося, про створення Єдиного штабу козачих організацій, який керуватиме створенням загонів самооборони [116].

У досліджуваній період в АРК активно діяли наступні проросійські козацькі організації: регіональний підрозділ Союзу Козаків України «Військо Запорізьке» (отаман О. Панченко); Кримський козацький союз (верховний отаман В. Черкашин); регіональний підрозділ Терського козацького війська (РФ). «Кримський козацький союз» діяв у м. Сімферополі. До структури «Союзу козаків Криму» входили регіональні підрозділи: Білогірська козацька громада «Святогор» (отаман В. Сіденко); Південнобережний курінь (отаман М. Крупенко); Бахчисарайський курінь (отаман С. Юрченко); Ялтинський козацький курінь (отаман А. Кусливий). Крім того, при «Союзі козаків Криму» діяло Кримське козацьке молодіжне об'єднання «Зірка» («Звезда») (лідер Ю. Першиков). «Чорноморська козацька сотня» (отаман А. Марета) знаходилася у м. Севастополі. Там же була Козацька громада «Патріоти Севастополя» (отаман І. Руденко-Мініх) [351].

Із другої половини 2013 р. структури «Союзу козаків Криму» брали активну участь у політичних акціях: разом з кримським республіканським відділенням партії «Російський блок» (Русский блок) виступали проти курсу на підписання Угоди про асоціацію України з ЄС, проводили військово-патріотичні табори для молоді, зокрема, у серпні 2013 р. 10-й козацький табір «Таврида – Січ» [399].

Український науковець Ю. Офіцинський пропонує російське вторгнення в Крим умовно поділити на три етапи. Перший – 20–28 лютого – від появи і розосередження російських диверсійних груп до захоплення ними будівлі кримського парламенту. Другий етап – 1–15 березня – захоплення російськими

військами всіх важливих об'єктів півострова. Третій – 16–18 березня – оформлення анексії за результатами псевдореферендуму [286, с. 120].

На наш погляд, такий поділ є дещо спрощеним і не зовсім відповідає реаліям мілітарного супроводження кримської ПСО, оскільки події, які відбувалися в активній фазі агресії, з нашої точки зору, мали наступні ключові моменти. 20 лютого–1 березня – початок російського вторгнення, захоплення кримських урядових будівель, інформаційна блокада півострова і, зрештою звернення нового очільника автономії до президента РФ з проханням надання російської допомоги. 2–18 березня – блокування і захоплення українських військових частин, посилення інформаційно-психологічного тиску як на військових ЗСУ, так і на цивільне населення півострова, підготовка і проведення незаконного референдуму; 19–26 березня – захоплення російським окупантом всіх дислокованих в АРК об'єктів ЗСУ, виведення українських частин з території півострова, початок репресій проти кримськотатарських активістів. Підкреслимо, що Верховна Рада України офіційно оголосила 20 лютого 2014 р. початком тимчасової окупації Криму і Севастополя РФ [53]. Це була логічна реакція офіційного Києва на дії РФ, адже російська армія почала безпосередні приготування до вторгнення саме з двадцятих чисел лютого.

З боку Кремля не припинялися інформаційні напади на нову владу України. Так, державний телеканал «Росія 24» вів мовлення на ефірних частотах «Чорноморської телерадіокомпанії». При цьому широкого використання набуло пропагандистське кліше «після розвалу Радянського Союзу» [323], яке понад 20 років як в українському, так і в російському інформаційному просторі слугувало поясненням всіх прорахунків і невдач. Прийом обвинувачення використовувався практично постійно. Його метою було досягти критичного рівня несприймання населенням автономії української влади. Внаслідок цього частина мешканців АРК почала сприймати незалежність України як єдину й безпосередню причину усіх негараздів, а «антиросійська позиція» Києва була причиною і виправданням агресивної поведінки РФ.

Підігривали подібні чутки і дії проросійських агентів. Так, голова «Російської общини Севастополя» Т. Єрмакова 19 лютого надіслала заяву до Москви, в якій просила російське керівництво відправити війська до Криму, щоб запобігти «геноциду» російського населення півострова [387]. Подібне звернення було використано Росією у 2008 р., щоб окупувати Південну Осетію в Грузії [400, с. 256].

Зазначимо, що 23 лютого на мітингу проросійських сил проти «фашистів при владі» у Севастополі новим головою міста обрано підприємця О. Чалого, громадянина РФ, який до цього отримав останній інструктаж у Москві [387]. Там же лідер партії «Руський блок» Г. Басов заявив про створення загонів самооборони [386]. Учасники мітингу тримали плакати з гаслами «Путін – наш президент». Серед мітингувальників було чимало проплачених проросійських активістів, родини російських військовослужбовців, працівники заводу О. Чалого «Таврида електрик» [83]. На Ялтинському шосе під Севастополем з'явилися протитанкові «їжаки», встановлені «ополченцями». Члени байкерського клубу «Нічні вовки», що підтримувався за рахунок бюджетних коштів РФ, були у складі т. зв. загонів «самооборони Криму»: вони патрулювали шляхи, брали участь у захопленні штабу ВМС України в Севастополі [387] (Додаток Л).

Водночас російські канали «Новини» (Новости) та «РБК-ТВ» транслювали повідомлення міністра оборони РФ С. Шойгу, який наголошував, що ситуацію в Криму потрібно повернути у правове русло, і Міноборони РФ здійснюватиме всі заходи для безпеки російських баз на Чорному морі [436].

Ще у січні 2014 р. Радою національної безпеки РФ був розроблений масштабний план дій з дестабілізації України під назвою «Про кризу на Україні», який передбачав здійснення «комплексу заходів, спрямованих на захист безпеки громадян РФ і співвітчизників, а також реалізацію державних інтересів Росії» [95, с. 327]. Він став певною підставою для військово-політичних розрахунків Москви [95, с. 334].

Завданням російських ЗМІ у цей час, за нашою оцінкою, було дискредитувати владу в Україні, особливо тих її представників, які не

підтримують зв'язків з російською владою; підкреслювати значний спад в економіці України і показувати, що в Росії на тлі України все набагато краще. Водночас російськими мас-медіа створювався імідж Росії як держави, яка піклується про права народу України, а відтак, анексія Криму подається Росією як вимушений крок російської влади по захисту інтересів і прав росіян і російськомовних жителів території півострова [434].

З метою інформаційного впливу на початку лютого 2014 р. у Криму проросійські активісти розповсюджували листівки за місцем проживання громадян, у міському транспорті. Місцеві телеканали на телеекранах посеред міських площ демонстрували пропагандистські ролики. АРК позиціонувалась як територія вільна від впливу «бандеро-фашистів», «Правого сектора», «київської хунти». Сюжети з Криму подавались у комплексі з демонстрацією «жахів» Майдану та захоплених «неонацистами» західних областей України [411].

Нагнітання почуття тривоги та страху перед можливим приходом до влади націоналістичних течій в українській державі формувалось різними способами. Одним із них було створення інформаційного вакууму.

Зокрема, під час анексії півострова РФ широко застосовувалася технологія інформаційної блокади. У цей час на півострові були створені всі умови для її проведення. Взимку 2014 р. через блокування українських телеканалів «1+1», 5-го каналу кримські глядачі були позбавлені можливості побачити реальні події української революції [194, с. 21].

Безальтернативне подання фактів про події в Україні було забезпечено домінуванням російських медіа в інформаційному просторі АРК [303, с. 70]. Події Революції Гідності особливо одіозно транслювали «Вісті» (Вести), «Росія» (Россия), «1 канал», «Новини» (Новости), «РТР-Планета», «Росія 24», «НТВ-Мир» і насамперед «Russia Today». Для прикладу, в репортажах «Росії» та НТВ із Криму та Севастополя «загроза націоналізму» передавалась лише зі слів певних осіб, без представлення точки зору іншої сторони. Російська пропаганда подавала українські події як перемогу фашистів-бандерівців, а нова українська влада характеризувалася нею виключно як «нелегітимна» хунта

[381, с. 110]. Водночас пріоритет мали теми, де визначалась готовність до захисту інтересів росіян за кордоном. З метою здійснення інформаційного впливу на населення спецслужби РФ також активно залучали відомих кримських журналістів [307].

Найбільш дієвим методом впливу в цей час було залякування. Цікаво, що путінська пропаганда щодо уряду та ЗС України на початку 2014 р. стала практично відбитком військової лексики радянської пропагандистської машини про гітлерівську Німеччину часів Другої світової війни. В обох випадках ворогом стають фашисти та націоналісти [149]. В обох випадках можна прослідкувати інше семантичне поле «ми», «наші», «радянські люди/росіяни». Саме залякування мешканців кримського півострова загрозою «примусової українізації», було провідною темою російських ЗМІ [230, с. 127]. А навіювання думки про Крим як «особливий суб'єкт» в атмосфері «хаосу та анархії», підкреслювало необхідність шукати захисту в кремлівській владі: не випадково на антиукраїнських мітингах майоріли плакати: «Путін, допоможи!». За даними Київського міжнародного інституту соціології, частка громадян, які бажали приєднання Криму до РФ у лютому 2014 р. становила 41% [158].

На цей момент президент РФ В. Путін та міністр оборони Росії С. Шойгу заперечували присутність російських військ на території суверенної держави [111].

Колишній командувач ЧФ РФ І. Касатонов розповідав, що в лютому 2014 р. саме через російський флот була забезпечена прихована доставка на півострів російських спецпідрозділів. Завдяки ЧФ був підготовлений плацдарм для військового вторгнення. Всі сценарії розвитку подій відпрацьовувалися на картах, російські офіцери знали детальне і кількісне знаходження українських військових частин. При цьому російський адмірал зауважував, що так звані «зелені чоловічки» були армійським спецназом, який перекинули до Криму повітряним і морським шляхом [113].

На посилення з'єднань частин ЧФ РФ приховано було перекинуто з російських місць дислокації на територію автономії наступні частини й підрозділи: 76-ої повітрянодесантної дивізії зі Пскова; 31-ої десантно-

штурмової бригади з Ульяновська; 41-й окремий полк спеціального призначення ПВД Росії із Кубинки; 10-а і 22-а окремі бригади спецпризначення ГРУ та ГШ РФ із Молькіна та Степового; 10-а окрема розвідувальна бригада з Моздока; 382-й окремий батальйон морської піхоти з Темрюка (Краснодарський край); 414-й та 757-й окремі батальйони морської піхоти Каспійської флотилії [366]. Завданням останніх було блокування на півострові частин і підрозділів ЗСУ. В якості резерву була залучена частина 7-ої повітрянодесантної дивізії в Новоросійську та Ставрополі [366].

Бойова готовність у 31-й мотопіхотній гвардійській десантно-штурмовій бригаді з Ульяновська була оголошена 22 лютого 2014 р. При цьому привід для цієї готовності не був відомий – пов'язано це з подіями в Україні чи вона оголошена для виходу на полігон і навчань. На аеродромі призначена до акції бойова група (щонайменше, батальйон) була завантажена у транспортні літаки ІЛ-76 і вилетіла до Анапи [441]. Оскільки 31-а бригада як миротворчі сили ОДКБ виконувала термінову місію при кризовій ситуації у Киргизії, десантники, серед яких були виключно контрактники, спокійно сприйняли це завдання.

Варто нагадати, що згідно з Харківськими угодами контингент російських військовослужбовців на території півострова міг налічувати 46 000 осіб, причому їх переміщення не обмежувалось [69; 74]. В авіації та флоті у росіян була значна перевага. В останні дні лютого вона почала систематично більшати завдяки появі так званих «загонів самооборони» Криму, а також через перекидання спецназу з російської території. Сам особовий склад росіян жорстко попередили, що їх захоплення противником буде розцінюватись як зрада. Із Південного військового округу додатково було перекинуто 5,5–6 тис. російських солдатів [436]. Початково російська сторона робила вигляд, що ЧФ тільки обезпечує свої бази. Водночас російські військовослужбовці безпосередньо брали участь у захопленні об'єктів інфраструктури або блокували українські частини. Це яскраво демонструють документальні кадри відеозвіту 2014 р. [181].

Повномасштабне вторгнення почалось 24 лютого 2014 р. із прибуттям до Севастополя російських десантників 31-ої бригади. З Анапи бойову групу переправили до Новоросійська, де їх вже чекав один з десантних кораблів. Проте він не заходив у порт Севастополя, а десантників перевели на тральщик, який і доставив їх у розташування 810-ої бригади морської піхоти ЧФ РФ. Увесь цей час в ефірі панувала повна радіотиша, був заблокований мобільний зв'язок, в особового складу відібрали мобільні телефони. Операція відбувалась із ретельним приховуванням переміщень військовиків, внаслідок чого вона була здійснена раптово і неочікувано для українських військовослужбовців та іноземних розвідок [113].

Чисельність угруповання РФ у Криму перевищила 14 000 осіб [441]. Десантні кораблі щодня доправляли до Козачої бухти у Севастополі по 600-900 осіб з технікою та озброєнням [175, с. 37].

В рамках ІІСО на цьому етапі Росією було широко задіяно завчасну дезінформацію противника. В. Путін зробив свої висновки з історії другої чеченської та російсько-грузинської війни 2008 р. Пропагандистською тактикою в Криму стало знищення ознак військової приналежності (поява солдатів «нізвідки», «ввічливих людей», або «зелених чоловічків»). Свого часу, в ході першої чеченської війни 1994–1995 рр., російські військові використовували авіацію без розпізнавальних знаків. Москва тоді заперечувала свою участь у бомбардуваннях і підтримувала чутки, що це були турецькі літаки, які відправили до Чечні для того, щоб мати привід звинуватити Кремль [173]. Подібну тактику вона намагалась використати й під час окупації, коли російський президент запевнював, що російських військових «там нет».

Російському вторгненню передувала й активна пропагандистська кампанія, особливо в Севастополі, розгорнута задовго до початку подій за прямої участі спецслужб РФ із завданням дезорієнтації особового складу підрозділів ЗСУ та примусу його до відмови збройного опору агресору. Газета «Кримська правда» [90] від 21 лютого 2014 р. проводить «соцопитування»: чи потрібно відділення від України або створення та озброєння «народних дружин»?

Доктор історичних наук О. Куцька наводить факти, що В. Путін звернувся до Ради Федерації [326] за згодою на застосування російських збройних сил на території України після того, як в ефірі російського ТБ показали нібито загиблих в результаті стрільби біля будинку Ради міністрів Криму у Сімферополі російських військових [233, с. 350]. Загалом Москва декларувала, що цей акт є лише приготуванням на випадок одного з можливих варіантів розвитку подій, а інтервенція не обов'язково мусить відбутись зараз або пізніше [42]. Проте спостерігався рух російських військ на кордоні з Україною, посилювалась активність російського флоту, відбувалися напади на українські військові об'єкти в Криму [83; 84; 175; 215].

Сюжет про стрільбу «українських силовиків» із закритими обличчями та тіла російських військовослужбовців, що нерухомо лежали на дорозі, показав телеканал «Вісті» (Вести) [387]. Також про вбитих заявила спікер Ради Федерації Росії В. Матвієнко. Подібний за змістом сюжет транслював і телеканал «Росія 24». Під виглядом подій у Криму показували бійки, зняті під час лютогового протистояння в Києві, але коментували це як ситуацію в Сімферополі. У РФ тим часом відбувалося нагнітання антиукраїнської істерії. Російське телебачення та високопосадовці продовжували стверджувати, що в Україні розстрілюють громадян Росії [192].

Згідно із іншою версією російської пропаганди «приводом» для введення російських військ до Криму стало начебто звернення В. Януковича до В. Путіна, в якому висловлювалося прохання відновити конституційний лад в Україні за допомогою ЗС Росії. Фотокопію оригіналу цього звернення оприлюднив посол Росії при ООН В. Чуркін на засіданні Ради безпеки 3 березня 2014 р. [233, с. 352]. Але це не відповідає дійсності, оскільки звернення Януковича датоване 1 березня 2014 р., а окупація почалася 20 лютого, тобто за заздалегідь спланованою військовою операцією. Про це, зокрема, свідчить і відомча відзнака МО РФ – медаль «За повернення Криму», на реверсі якої стоять дати 20.02.2014 – 18.03.2014 [147].

26 лютого 2014 р. у пресі з'явилися коментарі депутатів Ради Федерації і Держдуми РФ стосовно захисту росіян в АРК. Хвилю обурення поміж росіян

Криму викликало скасування Верховною Радою України т. зв. «закону Ківалова–Колесніченка». Поповзли чутки, ніби нова київська влада готується заборонити російську мову і в освіті, і в обігу [82, с. 93]. На півострів прибула офіційна російська делегація на чолі з головою Комітету Думи у справах СНД, євразійської інтеграції і зв'язкам із співвітчизниками Л. Слуцьким. З депутатами російського парламенту зустрівся В. Константинов. Туди ж вирушив голова партії «Справедлива Росія» (Справедливая Россия) С. Миронов. Останній наступним чином виправдовував російську присутність: «Реально до влади сьогодні прийшли націоналісти. Пришли люди, які сповідують фашистську ідеологію, люди, які обов'язково будуть примушувати російських людей не розмовляти російською мовою. Ми не можемо байдуже спостерігати, що робиться на Україні з нашими братами, з нашими росіянами» [323]. Також до півострова приїхали М. Валусь, В. Терешкова, К. Затулін, В. Жириновський, А. Карпов [84, с. 71].

У цей же день за «севастопольським сценарієм» відбуваються масштабні мітинги у Сімферополі: з одного боку проросійські налаштовані сили, які вимагали приєднання півострова до Росії, з іншого – українські патріоти та кримські татари [82, с. 62]. Лідер Меджлісу М. Джемілев каже про участь 10–12 тис. татар, які підтримували українські гасла. Між учасниками мітингів сталися сутички, в ході яких з обох боків були постраждалі – загалом 30 осіб [385].

При цьому варто нагадати, що 26 лютого 2014 р. Москва оголосила про початок широкомасштабних військових навчань уздовж українсько-російського кордону. З Ульяновська до Криму прибули військові частини окремої бригади ГРУ МО РФ. За офіційною інформацією – для допомоги, у зв'язку з нестабільною політичною ситуацією в країні, а також для охорони «стратегічного об'єкту». В ялтинській санаторій ЧФ РФ в'їхали військові вантажівки із солдатами-строковиками, що проходили службу на флоті. Прес-служба ялтинської міської ради заявила, що це зроблено для забезпечення спокою відпочиваючих, серед яких є 31 громадянин Росії [82, с. 60].

Далі, у ніч на 27 лютого 2014 р., було розпочато російську операцію з метою здійснення військового контролю над півостровом, що згодом дозволило міжнародній спільноті кваліфікувати дії Росії як збройну агресію проти України [81]. Мілітарний контекст операції свідчить про її завчасне планування й приготування. Будівлі Верховної Ради та Уряду АРК у Сімферополі були захоплені 110-ма невідомими озброєними людьми, які у пресі отримали назву «зелені чоловічки», або «ввічливі люди» (таке визначення ввів у обіг міністр оборони РФ С. Шойгу, коментуючи знаходження військовослужбовців РФ на півострові) [157]. Це були десантники 45-го окремого полку спецпризначення ПДВ і військовослужбовці 810-ої окремої бригади морської піхоти ЧФ РФ, які були споряджені автоматами, кулеметами, гранатометами. Очолював їх підполковник ФСБ І. Гіркін [31, с. 112]. Ці особи повідомили представників Ради міністрів АРК, що вони є «самообороною російськомовних громадян» (Додаток М). Російські ЗМІ поширювали інформацію, що це бійці севастопольського «Беркуту», розформованого 25 лютого («Вести ФМ» 27.02.2014 12:38) [265]. Вранці депутати Верховної Ради Криму заповнили сесійну залу. Одночасно під її стінами відбувався зібраний партією «Руська єдність» (Русское единство) мітинг представників проросійських організацій, які вигукували «Слава Росії!». Реалізуючи сценарій анексії Криму, були організовані «перевибори» кримського уряду, проголосована відставка Ради міністрів на чолі з А. Могильовим. Новим главою кримського уряду став представник вищезгаданої партії С. Аксьонов.

На момент початку операції дислоковані в Криму українські сили налічували 14,6 тис. військовослужбовців проти 15 тис. росіян. Міністерство оборони України наводить дані, що на початок березня 2014 р. в АРК проходили службу 13486 військовослужбовців, з яких до офіцерського складу належало 4637 осіб, а до сержантського і старшинського – 8831 чоловік [10]. На засіданні РНБО України 28 лютого 2014 р. в. о. Міністра оборони І. Тенюх говорить про 15 тис. українських військовослужбовців на півострові [70].

Вже на вечір 28 лютого російські військові захопили всю важливу інформаційну інфраструктуру регіону. Було відключено мовлення українських

телеканалів. Невідомі також оволоділи будівлею ТРК «Крим» [233, с. 325], натомість мешканці Криму отримували всі новини через російське телебачення. Виникнення інформаційної порожнечі в умовах повної ефірної переваги противника зумовило швидке заповнення новинних каналів матеріалами російських ЗМІ або просто чутками і домислами [302, с. 65]. Тут важливим моментом було спрацьовування «ефекту першості». Людина схильна надавати перевагу тим відомостям, які надійшли першими, тому змінити вже сформовану думку доволі важко [194, с. 22]. З огляду на це переважна більшість кримських мешканців, споживаючи російський інформаційний продукт, дивилась на події у Києві так, як висвітлювали їх московські мас-медіа.

Трохи згодом, 11 березня 2014 р., уповноважена ВР України з прав людини В. Лутковська заявляє про інформаційну війну в Криму [115]. Вона наголошувала на відсутності джерел інформації, які б показали кримчанам, що відбувається у столиці.

Дії десантників були добре сплановані – відомі були цілі, завдання і т. п. Керівники операції готували своїх підлеглих для можливого сценарію бойових дій. Бойова група російської 31-ої бригади рухалась на вантажівках через Сімферополь до Перевального із завданням заблокувати українські бази 36-ої бригади берегової охорони. Українцям дали зрозуміти, що в разі надання відсічі, вони будуть атаковані й знищені. Загалом у Перевальному були накопичені значні російські сили, а з 2 березня українську базу блокувало близько 800 російських солдатів без розпізнавальних знаків, яких перевезли вантажівками «КАМаз» та «Урал» [181]. Крім індивідуального озброєння, вони мали гранатомети РПГ-26 як додатковий «переконливий» аргумент [441].

28 лютого 2014 р. російські «Перший канал» та «Новини» повідомляли, що новий очільник АРК обіцяє вже незабаром провести референдум про статус Криму [387].

На позачерговому засіданні кримський парламент прийняв постанову № 1630-6/14 «Про організацію і проведення республіканського (місцевого) референдуму з питань удосконалення статусу та повноважень Автономної

Республіки Крим», якою затвердив рішення щодо проведення референдуму з питання розширення повноважень автономії. Його було призначено на 25 травня 2014 р. [31, с. 78]. У ЦВК зазначили неможливість проведення такого референдуму, оскільки він суперечив би українському законодавству. Втім, уже 6 березня на позачерговому пленарному засіданні Верховної ради АРК прийнято постанову «Про проведення загальнокримського референдуму» 16 березня 2014 р. [36].

Підтримуючи вищезазначені події, російська пропаганда створює позитивний імідж для представників кримської псевдовлади – В. Константинова, С. Аксьонова, О. Чалого, яких проголошують єдиними виразниками волі всього населення півострова. Про те, наскільки вони вболівали за долю кримчан говорив колишній президент Республіки Крим (1994–1995 рр.) Ю. Мєшков. На його думку, навіть у лютому 2014 р., незадовго до початку анексії, місцеві політики про Росію й не мріяли. «Возз'єднання» Криму з РФ було для них лише вигідною оборудкою [98]. «Треба віддати належне російським аналітикам, які проводили операцію з інкорпорації Криму – вони зуміли відповідним чином «мотивувати» Аксьонова і Константинова, зауважує колишній політик. – Аксьонову потрібно було розрахуватись з кредитом, узятим на розкрутку свого бізнес-проекту «Русское единство», а підприємства Константинова мали майже мільярдну заборгованість перед українськими банками» [98]. Отже, перехід Криму і Севастополя під юрисдикцію Росії став можливим тільки завдяки політичній волі Кремля.

27 лютого також був заблокований аеропорт Бельбек під Севастополем. Спочатку там діяла 4-а рота «ополчення», але увечері їх замінили російські військовослужбовці (близько 300 осіб) без розпізнавальних знаків і в камуфляжі, яких привезли 10 БТРів та вантажівки без номерів [181].

28 лютого особами в цивільному одязі, які називали себе «козацькою сотнею», був захоплений міжнародний аеропорт у Сімферополі. Уночі до них приєдналися ще 119 російських військовослужбовців, забезпечивши прийом важких транспортних літаків з десантом [181]. При цьому аеропорт припинив приймати літаки з Києва, рейси здійснювалися тільки в напрямку Москви. Так,

для прикладу, на військовому аеродромі у Гвардійському приземлилися 5 армійських літаків ІЛ-76, а Державна прикордонна служба України повідомляла про перетин кордону 10 російськими вертольотами, хоча дозвіл на це було дано тільки трьом [411].

У цей же день відбувається захоплення поромної переправи у Керчі. З 1 березня вона повністю була в руках російських військовиків [436].

Тривало озброєння членів парамілітарних козачих організацій, російських шовіністів, кримінальних елементів, а також найманців із числа місцевих колаборантів, якими керували офіцери спецслужб Російської Федерації [395; 307].

28 лютого агресор заблокував Штаб ВМС ЗСУ в Севастополі, а потім – й інші частини і кораблі, позбавляючи їх можливості втрутитись у хід подій. Блокада супроводжувалася найпотужнішим психологічним тиском на особовий склад українських частин і пропагандою на користь переходу на бік агресора: «Якщо застосуєте зброю, то буде, як у Грузії» [84, с. 38]. З КПП військових частин зривали українські прапори та символіку, погрожували відкрити вогонь, перекривали подачу електроенергії, води тощо [411]. Противник переважав у бойовому та чисельному складі, бойових можливостях, укомплектованості озброєнням та військовою технікою. Його сильними сторонами також була наявність на території Криму російських військових частин і підтримка значною кількістю місцевих мешканців. Офіцерський склад росіян мав досвід проведення бойових операцій, отриманий під час проведення операцій на Кавказі [175, с. 41].

Отже, у період з 28 лютого по 4 березня 2014 р. окремі загони російської армії та «самооборони Криму» оточили і зайняли більшість стратегічних об'єктів інфраструктури півострова, зокрема аеродроми – військовий у Кіровському і запасний у Джанкої. Двічі моторизовані російські колони здійснювали переміщення територією Криму в напрямку Херсона і Запоріжжя [441].

У відповідь на кримські події в. о. Президента О. Турчинов 28 лютого скликає засідання Ради національної безпеки і оборони, на якому розглядалося

тільки одне питання «Про невідкладні заходи щодо забезпечення національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України» [70].

Згідно з доповіддю в. о. Міністра оборони І. Тенюха, Україна могла зібрати для захисту своєї території угруповання лише з 5 тис. боєдатних військових, але це не вирішувало проблему протистояння переважаючій за чисельністю, добре озброєній та відповідним чином підготовленій російській військовій силі. Розрізнені українські військові частини не були готові на належному рівні чинити опір агресору.

Глава МО України відзначив, що на київському, харківському, донецькому напрямках сконцентровані великі російські армійські сили (38 000 військовослужбовців) і значна кількість бронетанкової техніки. Очікували наказів літаки штурмової авіації та вертольоти. Хоча українські військові здійснювали посилену охорону своїх частин з метою недопущення їх захоплення, але до повномасштабного зіткнення з переважаючими силами ЗС РФ вони не були готові. Також І. Тенюх зауважив, що російське командування ЧФ у випадку опору з української сторони готово «йти до кінця». Російські війська приведені у повну бойову готовність, на бойове чергування вийшло 80 військових кораблів. Україні протистояти цій агресивній силі фактично неможливо: «Будемо говорити відверто. Сьогодні у нас нема армії. Вона системно знищувалась Януковичем та його оточенням під керівництвом російських спецслужб» [70, с. 11].

Свою чергою голова СБУ В. Наливайченко увагу присутніх на засіданні загострив на тому, що новообраний прем'єр АРК і глава кримського парламенту тісно співпрацюють з російськими військовими, а правоохоронці та кримський «Беркут» перейшли на бік ворога. Водночас через масову підтримку агресора місцевими мешканцями, надзвичайно потужну кампанію російських ЗМІ з дискредитації, дезінформації та нагнітання суспільних настроїв військовослужбовці ЗСУ опинилися у зоні посиленого ризику провокативних дій. Потрібно не допустити того, щоб вони стали приводом для встановлення повного контролю РФ над об'єктами інфраструктури або взагалі над всією територією півострова [70, с. 5–6].

Західні держави також висловили прохання не починати активних дій.

Зокрема, міністри закордонних справ «Вишеградської четвірки» просили не робити «поспішних кроків» [70, с. 13]. На той момент Сполучені Штати також ще не виробили чіткої позиції щодо подій на півострові [31, с. 115].

Як бачимо, владні структури в Києві не схилились до силових рішень, хоча саме цього очікувало від них кремлівське керівництво. Будь-які сценарії силового вирішення ситуації на півострові стали б приводом для відкритої воєнної агресії з боку РФ. М. Коваль, який з 25 березня 2014 р. по 3 липня 2014 р. був в. о. Міністра оборони України, оцінював тодішню ситуацію в Криму як надзвичайно загрозову. «Якби прозвучав перший постріл – Крим потонув би у крові», – згадував він [201].

Натомість 246 голосами було схвалено звернення ВР України до держав-гарантів Будапештського меморандуму, в якому наполягалось на скликанні Ради Безпеки ООН щодо втручання РФ у внутрішні справи суверенної держави [56].

Не можна погодитися з точкою зору російського опозиціонера І. Пономарьова, який вважав, що українські військові мали б дати збройну відсіч росіянам. Незважаючи на те, що він був єдиним депутатом Державної Думи, який голосував проти закону про возз'єднання Криму з РФ, погляди його глибоко помилкові. На його думку, рішення анексувати Крим виникло у В. Путіна спонтанно через події на Майдані. А через те, що ніхто не намагався чинити спротив російським військовим, спочатку був анексований півострів, а згодом це стало приводом для того, що «ті люди, які брали участь в анексії, потім у достатньо самостійний спосіб пішли на Схід України і, переслідуючи власні інтереси, розв'язали там війну, в яку потім втягнулась Російська Федерація як держава» [189]. Вище нами були наведені факти, що підготовка російського вторгнення була досить тривалою у часі, тож говорити про спонтанність дій кремлівського керівництва видається доволі непереконливим. Більше того, подальші дії росіян на українському Сході переконливо довели, що кримська ІпО була тільки першим кроком в експансіоністських планах Москви. Тому казати, що «зелені чоловічки» самостійно пішли на Донбас, а РФ

потім втягнулася у війну виглядає абсолютно наївним. Стосовно того, що російським окупантам не була дана збройна відсіч, варто звернутись до спогадів М. Ковалю [201] та Ю. Мамчура, командира 204-ої бригади тактичної авіації ЗСУ, які вважали, що саме цього й очікували розробники «кримського» сценарію.

28 лютого 2014 р. С. Аксьонов підтвердив інформацію про те, що до охорони важливих об'єктів залучені сили Чорноморського флоту РФ, а також заявив про тимчасове підпорядкування силових структур півострова безпосередньо йому [96].

1 березня 2014 р. на шпальтах інформаційного агентства «Інтерфакс» з'явилося звернення С. Аксьонова до Путіна, в якому він висловив прохання про надання допомоги у забезпеченні миру та спокою на території АРК, де нібито були виявлені нерозпізнана військова техніка й озброєні групи та виникли конфлікти із застосуванням вогнепальної зброї [96]. Мотивом для російського втручання він обирає нездатність українських силових структур контролювати ситуацію в автономії. Більшість кримських правоохоронців не визнавали накази з Києва. Бійці сімферопольського «Беркута» забарикадувались на своїй базі зі зброєю і відмовились від підпорядкування новій українській владі [342]. Усі кримські структури МВС з самого початку окупації швидко перейшли на бік проросійських представників [366]. Це означає, що операція з анексії Криму готувалася щонайменше 5 років: призначалися кадри, вербувалися потрібні ключові фігури і т. д.

Відповідь московських кураторів самопроголошеному очільнику автономії не забарилась. Постановою Ради Федерації від цього ж числа В. Путіну була надана згода на застосування російських ЗС на території України [42]. Через підконтрольні ЗМІ російське керівництво запевняло громадськість, що таке рішення спрямоване виключно на стабілізацію суспільно-політичної ситуації в Україні і є реакцією на багаторазові прохання з боку влади Криму і російських громадян, які проживають на півострові [179, с. 6].

Цього ж дня в усіх бухтах Севастополя і на озері Донузлав силами ЧФ РФ були заблоковані кораблі ВМС України. Організаційно ВМС ЗС України

включали корабельний склад, частини берегової охорони та авіації з усіма складами, службою та береговою інфраструктурою: 17 бойових кораблів, близько 30 допоміжних суден і катерів забезпечення, до 30 літаків і вертольотів, 40 танків, 90 БМП, 190 БТР і понад 60 артилерійських систем [84]. Російський флот заблокував кораблям і суднам ВМСУ виходи зі Стрілецької та Північної бухт Севастополя, а також з Балаклави та Новоозерного. Українські моряки підготували кораблі до бою та походу, але наказ на вихід у море і розосередження в заданому районі, як це передбачається на випадок воєнної загрози, так і не надійшов [175, с. 37].

За спогадами учасників цих подій, український флот зрадило власне морське командування [84; 175; 303]. Відряджений до Севастополя Ю. Ільїн (на той час – начальник Генерального штабу ЗСУ) терміново лягає до шпиталю. Так само вчинив і віце-адмірал С. Єлісеєв, який обіймав посаду заступника командувача ВМС ЗС України. Призначений командувачем Військово-морських сил контр-адмірал Д. Березовський виявився зрадником, і 2 березня, після зустрічі з командувачем ЧФ РФ віце-адміралом О. Вітко, віддав українським морякам наказ здати зброю на склади та не чинити опору росіянам [84, с. 80]. Цей вчинок сприяв деморалізації українських військовослужбовців та дискредитації в їх очах вищого військового керівництва ЗС.

Другий етап операції тривав з 2 по 18 березня 2014 р. Кримське угруповання російських військ було приведене до вищого ступеню боєготовності. За даними, які оприлюднив у 2016 р. військовий прокурор Р. Кравченко, безпосередню участь в окупації Криму брали наступні російські військові частини: 32-а окрема десантно-штурмова бригада ПДВ; 45-й окремий гвардійський полк спеціального призначення ВДВ; 18-а окрема мотострілецька бригада; 58-а армія Південного військового округу ЗС РФ; 98-а гвардійська повітрянодесантна дивізія ВДВ; 76-а гвардійська десантно-штурмова дивізія ВДВ РФ; 15-а окрема гвардійська мотострілецька бригада миротворчих сил РФ [333].

В Україні мобілізація військ була оголошена тільки 2 березня. Запропонована заступником начальника Генштабу ЗСУ операція з контрзаходів

та протидії російській інтервенції через посилення українськими підрозділами місць дислокації та ключових об'єктів півострова не була реалізована як через нерішучість перших осіб нової влади України, так і з суто об'єктивних причин – вже було надто пізно. У цей день були захоплені штаби Азово-Чорноморського регіонального управління та Сімферопольського прикордонного загону Прикордонної служби України, в районі мису Фіолент встановлено контроль над українським дивізіоном Протиповітряної оборони [412]. Проте морякам-прикордонникам удалося врятувати 11 кораблів і катерів Керченського загону морської прикордонної охорони: 2 березня вони взяли курс на Бердянськ, щоб не бути захопленими противником [175, с. 39].

4 березня у Стрілецькій бухті Севастополя, де дислокувались кораблі ВМС України було викрито близько 20 підводних диверсантів, які не ховаючись пробули декілька хвилин на поверхні, після чого зникли. Ймовірно, метою подібних дій було намагання психологічно натиснути на особовий склад ВМС [127]. Водночас у Севастополі представники «самооборони» зробили дві спроби проникнути на територію штабу Командування ВМС України. Стало зрозумілим, що у місті керують військові структури РФ.

Українське військово-політичне командування виявилось абсолютно не готовим до російського вторгнення: не було не тільки розроблених планів протидії, але й чіткого усвідомлення необхідних кроків з локалізації агресії в момент, коли Росія ще тільки нарощувала своє угруповання в Криму, перекидаючи підрозділи повітряним мостом та через Керченську переправу [355, с. 122].

Частини ЗС України були взяті під жорсткий контроль, на територію не пропускали навіть машини з продовольством і автомобіль «швидкої». За повідомленням заступника міністра оборони України П. Мехеда, мобільні телефони наших військових у регіоні прослуховувались російськими спецслужбами, а їм самим та їхнім родичам розсилали деморалізуючі SMS [337]. «Боротьба з фашизмом», за спогадами українського журналіста М. Мамчака, набула характеру психічної неадекватності. Описуючи блокування однієї з українських військових частин, він наводить приклад проросійської

агітації, коли відбувалось вмовляння українських військовослужбовців зрадити присязі, лунали погрози, що в іншому разі вони теж вважатимуться «прихвоснями фашистів» [84, с. 20]. До числа головних об'єктів ІПВ належали ВМС ЗСУ, основні сили яких у той час базувались у Севастополі (Північна і Стрілецька бухти) та в Новоозерному (оз. Донузлав).

Таким чином, українські військовослужбовці опинилися заблокованими у місцях дислокації під пильним наглядом російських військ і загонів «самооборони Криму», які постійно здійснювали спроби силового захоплення об'єктів, котрі ще залишались у руках українських військовиків. Проте, до відкритої збройної сутички не дійшло. В Євпаторії велика група військовиків, вже не приховуючи, що вони солдати ЗС РФ, оточила КПП зенітно-ракетної частини і пішла на штурм. У цьому їм допомагали колишні службовці кримського «Беркута». Особовий склад частини живим щитом стримував натиск нападників [175, с. 38].

Незважаючи на триваючі спроби силового захоплення, до 5 березня росіянам вдалося заволодіти тільки 2-ма українськими військовими об'єктами – у Судаку та Балаклаві. Однак в цей же день із заблокованої Балаклави зуміли вирватись 12 українських суден Севастопольського та Ялтинського прикордонних загонів [175, с. 39]. Завдяки успішній роботі радіорозвідки, фрегат «Гетьман Сагайдачний», який після участі у міжнародній антипіратській місії повертався на базу Севастополя, уникнув зустрічі з російським перехоплювачем РКР «Москва» і прибув до Одеси [175, с. 38]. Це спростувало інформацію окремих російських ЗМІ, що флагман українського флоту перейшов на бік Росії [154, с. 76]. Загалом, на цьому етапі широко застосовувався метод «килимового бомбардування» дезінформацією, за допомогою якого агресор намагався посіяти панічні настрої серед особового складу ЗС України, зневіри, у тому що вони потрібні власній державі, розколоти армійські колективи за принципом «свої–чужі».

Увесь масив цілеспрямованої дезінформації, яка супроводжувала хід активної фази ІПсО, надзвичайно виразно втілено у прес-конференції В. Путіна 4 березня 2014 р. Спочатку він каже, що Росія не розглядає можливості

приєднання Криму і підкреслює, що немає необхідності введення російської армії на українську територію. На запитання журналіста, чи використовуються для блокування українських військових частин військовослужбовці РФ, президент Росії заявив, що це сили «кримської самооборони». І тут же додав: «Нехай хтось з українських військових спробує стріляти у своїх людей (маються на увазі кримчани – *М.Т.*), російські військові будуть стояти позаду людей...Нехай вони спробують стріляти у жінок і дітей» [322].

Через 11 днів після цього у своєму виступі С. Пауер, постійна представниця США при ООН, на засіданні Ради Безпеки ООН викрила брехню російського президента: «від початку кризи позиція Росії суперечила не тільки закону, але й фактам. Росія заперечувала факт свого військового втручання, але російські війська допомагали оточувати і захоплювати урядові будівлі <...>. Російське керівництво спочатку заперечувало намір анексувати Крим, але потім змінило свою позицію і сфабрикувало обґрунтування, яке виправдовує саме такий протиправний акт» [31, с. 286].

9 березня кореспондент «Вістей тижня» (Вести недели) чітко говорить про відокремлення Криму як про здійснений факт [387]. При цьому жодним чином не згадується про присутність російських військових і блокування підрозділів ЗС України. Для широкого загалу це має виглядати так, нібито все було зроблено «самообороною Криму». Ймовірно, що російське командування дуже розраховувало на добровільний і швидкий перехід українських частин на бік РФ, однак, рядовий склад і молодші офіцери ВМС та ЗСУ продемонстрували неочікувано високий рівень громадянської свідомості та вірності військовій присязі [355, с. 122]. Незважаючи на чисельну перевагу російського агресора, шалений психологічний тиск і блокування військових частин, окремі підрозділи Збройних Сил України стійко тримали оборону і залишили півострів тільки після отримання 24 березня 2014 р. відповідного наказу [64].

У період з 2 по 17 березня 2014 р. основна увага кремлівської пропаганди була приділена питанням підготовки і проведення референдуму про статус Криму. Цей референдум позиціонувався як акт возз'єднання з РФ. «Russia

Today» цитує висловлювання віце-спікера ВР Криму про те, що півострів був і залишається російським, і більш коректно говорити про його анексію не Росією, а Україною [179, с. 9].

Однак, далеко не всі громадяни автономії погоджувались з такою точкою зору. В Ялті відбувся мітинг проти окупації Криму. Декілька десятків українських активістів вийшли на набережну з вимогами вивести російські війська з Криму [84, с. 184]. Найбільш організованою виявилась кримськотатарська громада півострова, яка у своїй більшості не піддавалась маніпулятивним впливам російських нарративів. Публікації газети «Кримська правда» ще до анексії поширювали «тези ворожнечі» щодо цієї етнічної спільноти [375, с. 72]. Відтак, цей народ надто добре відчув на собі історичну «турботу» Росії. Однак, незважаючи на акти незадоволення, 11 березня 2014 р. Верховна Рада АРК та міська рада Севастополя на своїх сесіях ухвалили Декларацію незалежності АРК та міста Севастополь. За документ проголосували 78 з 81 депутатів парламенту [84, с. 92].

10 березня, всупереч досягнутому між командуванням ЧФ РФ та ВМС України (новим командувачем українських моряків став контр-адмірал С. Гайдук) домовленостям, російськими спецпідрозділами була захоплена українська військова частина у Бахчисараї [215]. Метою психологічного тиску, здійснюваного стосовно української сторони, було порушення системи військового управління, пригнічення волі командирів та особового складу [84, с. 98].

Паралельно російські пропагандисти «Новин» і «Першого каналу» повідомляли, що українські військовослужбовці добровільно залишають військові частини, які дислокуються на півострові і масово подають рапорти на звільнення, щоб присягнути владі Криму [126].

14 березня російська сторона висунула ультиматум про переведення всіх кораблів і об'єктів Південної військово-морської бази ЗСУ під управління ЧФ РФ. Заблоковані на озері Донузлав кораблі ВМС України «Костянтин Ольшанський», «Кіровоград», морські тральщики «Черкаси» та «Чернігів» не могли вирватись із пастки: в ніч на 6 березня на вході каналу, який з'єднував

озеро з морем, росіяни затопили списані кораблі «Очаків» та «ВМ-416» [175, с. 42]. Щоб уникнути захоплення корабельного складу українські моряки були змушені перевести свої кораблі на середину озера Донузлав, де стали на якір. Там вони перебували майже тиждень. 20 березня, проломивши паркан за допомогою бульдозера, російські військовослужбовці увірвалися до розташування Південної бази ВМС України у Новоозерному, пустивши перед собою (як раніше обіцяв В. Путін) жінок і дітей [95, с. 362].

Саме в цей час новостворена маріонеткова влада АРК готувалася до проведення раніше проголошеного референдуму. В умовах його бойкоту корінним народом Криму – кримськими татарами та за присутності великої кількості озброєних російських військовослужбовців, він таки відбувся 16 березня 2014 р. Про масштаби фальсифікацій під час референдуму свідчить той факт, що у м. Севастополі підтримали приєднання до РФ 123% населення [155]. «На псевдореферендумі в Криму не голосувало 90 % кримських татар, а загальна явка складала не більше 30 %», – заявив лідер кримськотатарського народу М. Джемільєв. Невизнання результатів сфальшованого «волевиявлення народу» півострова також було оголошено Меджлісом – вищим представницьким органом кримських татар [31, с. 299].

Наступного дня Верховна Рада АРК проголосила незалежність Республіки Крим і звернулася з офіційним проханням про приєднання до РФ, а 18 березня, через два дні після референдуму, у Москві президентом Росії та верхівкою новоствореного уряду був підписаний Договір про прийняття Республіки Крим до складу Російської Федерації [19]. В. Путін у своїй промові [44] закликав російських парламентарів ухвалити закон про анексію Криму. Він представив цей акт як тріумф історичної справедливості, посилаючись на спільну культуру та мову, та підкреслюючи, що здійснення інкорпорації півострова відбулось за повного схвалення населенням півострова [44]. Як бачимо, вже у котрий раз найвища особа Росії вдалася до відвертої брехні та перекручування фактів. Лише в листопаді 2014 р В.Путін офіційно визнав перед німецьким телеканалом ARD, що під час анексії Криму російські війська блокували розташовані на півострові частини ЗСУ, «щоб не допустити

кровопролиття і дати кримчанам можливість самостійно визначати своє майбутнє» [233, с. 352].

19 березня 2014 р. виходить постанова Конституційного Суду РФ щодо законності прийняття до складу РФ Республіки Крим, а 20–21 березня 2014 р. обидві палати Федеральних зборів РФ ратифікували прийняття до складу Росії Криму та міста федерального значення Севастополя [19].

Втім, 26 березня 2014 р. на форумі Ради з прав людини ООН 42 країни ухвалили спільне рішення не визнавати кримський референдум, а Резолюція ООН № 68/262 від 27 березня 2014 р. визначила інтервенцію в Криму як таку, що суперечить Декларації основ міжнародного права [77]. Цього ж дня Генеральна Асамблея ООН підтримала територіальну цілісність України, визнавши Крим і Севастополь її невід’ємними частинами [31, с. 440]. Більше того, США, ЄС і Канада запровадили перші санкції проти Росії у березні 2014 р., наступного дня після т. зв. «волевиявлення» населення автономії [31, с. 440].

Принагідно зауважимо, що фактично одночасно функціонувало два інформаційних середовища, в яких військовослужбовці почергово перебували – одне всередині військових частин, що мало національно-патріотичну спрямованість, друге – інформаційне поле району дислокації з відкритим або прихованим антиукраїнським спрямуванням [303, с. 77].

На наш погляд, перебування у проросійському інформаційному середовищі у поєднанні з низьким рівнем матеріального забезпечення і соціально-правового захисту в умовах агресії призвело до переходу частини військовослужбовців на службу до РФ. За окремими даними, на російський бік до 21 березня перейшли 72 підрозділи ЗСУ [234, с. 133]. Зниження морально-психологічного стану особового складу 32-го армійського корпусу внаслідок негативного ІПВ російської сторони стало одним із факторів, що зумовив прийняття рішення офіційним Києвом на передислокацію військ із Криму і Севастополя до інших регіонів України [64].

Ми вбачаємо причини стримування тодішніми керівниками нашої держави українських підрозділів, що базувались в АРК, від активних бойових дій в ході

окупації у наступному. По-перше, значну роль відіграла велика кількість перебіжчиків. Такий стан речей був зумовлений комплектуванням армії місцевими контрактниками (80 %) [303, с. 74], чії погляди часто-густо були відображенням настроїв мешканців автономії. По-друге, асиміляцією військовослужбовців, які тривалий час проживали на півострові, з місцевим населенням; по-третє, майновими інтересами; по-четверте, незадовільним грошовим забезпеченням військовослужбовців ЗСУ. У березні 2014 р. вищий рівень матеріального забезпечення і соціально-правового захисту в ЗС РФ порівняно з тривалим нехтуванням державою соціально-побутових потреб українських військовиків став однією з причин переходу частини особового складу ВМС ЗСУ на службу до Чорноморського флоту Росії [303, с. 76]. По-п'яте, було підсвідоме почуття єдності (особливо старшого офіцерського складу) з колишніми «братами по зброї». Ця позиція активувалась протиставленням «свій–чужий», коли російська пропаганда подавала «зелених чоловічків» як «своїх» [314]. Наступна причина коріниться в перебуванні під впливом російського інформаційного поля, коли у певної частини українських військових було створено штучне уявлення про законність їх переходу під російські прапори, що підживлювалося прикладами з боку вищих офіцерів ЗСУ [234, с. 133].

Крім того, у створенні атмосфери хаосу, деструкції звичних психологічних орієнтирів відбувалося залякування військовиків, які не зраджували присязі, через погрози щодо їхніх сімей, оголошення ультиматумів блокованим частинам, викрадення або затримання командирів (так сталося з полковником Ю. Мамчуром та контр-адміралом С. Гайдуком) [175, с. 41]. Технологія залякування – це той тип пропагандистських прийомів, в яких емоційний компонент є набагато сильнішим за раціональний.

Як бачимо, дестабілізація політичної ситуації в Україні, зниження довіри громадян до державних інститутів і керівництва країни сприяли успішному проведенню ІПсО РФ на території АРК у 2014 р. Вважаємо, що її ефективність серед іншого зумовлена багаторічним формуванням специфічної «кримської» ідентичності, з одночасним згуртуванням російської складової населення

Криму навколо «Русского мира» та радянського минулого. Це було спричинено відсутністю державної політики з інтеграції народів автономії в український національний простір.

По-друге, існувала велика кількість партій та громадських об'єднань проросійського спрямування, які були агентами впливу й виконували продукування в суспільстві розколу за етнічними та релігійними ознаками.

По-третє, від початку 2014 р. на території автономії працювали російські оперативні групи психологічних операцій, які виконували завдання поширення усної пропаганди та проросійської друкованої літератури; створювали групи підтримки з місцевих мешканців, сприяли роботі російських журналістів. Такі підрозділи у взаємодії з іншими структурами та службами, які були задіяні в ході латентної та активної фаз інформаційно-психологічного забезпечення операції РФ у Криму, крім широкого спектру технологій ПСО, також спеціалізувались на формуванні відповідної громадської думки в соціальних мережах за допомогою відео- та аудіоматеріалів, різноманітних «свідчень очевидців» [382, с. 296].

Таким чином, у підтримці агресивних дій Росії величезну роль відігравали засоби масової інформації, які здійснювали безперервний вплив на завчасно визначені цільові аудиторії, і чиї матеріали були чітко скоординованими за тематикою і часом подання на кожному з етапів операції. Вони ж виконували й інформаційну підтримку з «відбілювання» дій російських військ.

Такі реальні загрози національній безпеці протягом тривалого часу українською владою сприймалися спрощено, що й дозволило РФ у критичний час без особливих зусиль захопити частину території нашої держави.

3.2. Інформаційний супровід окупації АРК російськими військами

Як правило, ЗМІ здійснюють пропагандистський супровід бойових дій збройних сил, але у випадку окупації півострова все відбувалося навпаки: російські військові продовжували і завершували ті дії, які забезпечила їм медійна складова. Зазначимо, що питома вага інформаційно-психологічної

складової анексії Криму є надзвичайно значною, адже основним об'єктом дії стала свідомість людей, а способами впливу на неї – маніпулювання, дезінформація, навіювання, переконання, які широко використовувались російськими пропагандистами.

Інформаційний чинник дійсно був наскрізною рисою російських гібридних дій в латентній фазі анексії Криму. Однак тут мова йде не просто про ворожу пропаганду, а про те, що український науковець Г. Почепцов характеризує як смислову війну [311; 313]. Вчений відзначає, що в своїй основі вона має переосмислення фактів на користь інтерпретатора. Її відмінними рисами є те, що вона змінює всю модель світу; працює не з окремими групами, а з усім населенням і розрахована на довготривалий процес. ІВ не змінює переконань людини, але це робить війна сенсів [311, с. 23]. Спираючись на ці головні відзнаки, можна упевнено говорити, що в окупації українських територій російською владою були застосовані технології не тільки інформаційної, а й смислової війни.

На погляд П. Бурковського, керівника Центру дослідження проблем РФ Національного інституту стратегічних досліджень, в інформаційному супроводі окупації Криму виразно простежуються два етапи. Перший припадає на грудень 2013 р. і триває до активної фази із загарбання півострова, тобто до 20 лютого 2014 р. У цей час для внутрішньої і зовнішньої аудиторії майже щоденно тиражуються повідомлення про присутність, а згодом і переважання прибічників «фашистської ідеології» серед протестувальників Майдану [111]. Саме така боротьба проти фашизму в інтерпретації російських ЗМІ стає головним чинником, який відрізняє мешканців Криму від решти громадян України. Відбувається інформаційне конструювання окремої ідентичності кримчан як частини «російського народу» на противагу українському народові [133, с. 111]. Російська пропаганда, подавала події в Україні як перемогу «фашистів-бандерівців» [149].

Більше того, проросійська орієнтація обов'язково ототожнюється із силами законності, правопорядку і розвитку, а сили протесту із занепадом, залежністю від США та ЄС [434]. Широко застосовуються соціально-політичні інфологеми,

особливістю яких є пошук ворогів. Як вважає російський науковець М. Баранов, інфологеми – це неправдива, викривлена або неповна інформація, що представляє реальні події ідеологічними міфами, політичними пропагандистськими домислами. Як і будь-які ідеологічні міфи, інфологеми активні й агресивні. Вони енергійно витісняють достовірну інформацію, залишаючись правдоподібними [103].

Постійно наводяться «приклади», «докази», «свідчення» про різні форми та величезні масштаби західного втручання у внутрішні справи України. Наприклад, неодноразово цитується офіційна інформація Держдепартаменту США щодо обсягу допомоги на розвиток демократії в Україні у розмірі 5 млрд. дол. за всі роки незалежності. Російські ЗМІ використовують цю цифру без згадування часових рамок допомоги, називаючи її передумовою Майдану [111]. Негативні характеристики демонізованого Заходу, який відкрито підтримував події української революції, були обов'язковою умовою більшості російських публікацій та телепередач [373, с. 222; 374; 394].

Другий етап тривав майже місяць – від 20 лютого до оголошення інкорпорації Криму 18 березня 2014 р. Головна його відмінність від попереднього – масоване розпорошення фальсифікованих новин щодо смертельної загрози з боку сил, що перемогли на Майдані, для всіх, хто ототожнює себе з Росією [111]. Це мало створити враження, що військово-політичні рішення кремлівської влади викликані потребою захисту російськомовного населення України. Про рішення президента РФ щодо можливого застосування ЗС на території півострова згадувалося виключно у контексті можливої відповіді на пряме втручання Заходу в українські події [359]. У цей час з метою виправдання свого втручання у внутрішні справи української держави Російська Федерація, застосовуючи певні інфологеми, формувала образ ворога в очах як російських громадян, так і проросійські налаштованих жителів Криму.

Паралельно здійснювався інформаційний тиск на військовослужбовців ЗСУ: поширювалися повідомлення про масовий та «народний» характер опору новій українській владі [159], тиражувалися заяви зрадників (наприклад, вже

згадуваного Д. Березовського), які закликали військових перейти на «бік народу» [279]. Агресивні дії спецпідрозділів РФ маскувались, і водночас робився акцент на стабілізаційній ролі ЧФ, на захист якого можуть розраховувати «співвітчизники» у Севастополі та в автономії [206]. Також наголос робився на вирішальній ролі виключно добровольців самооборони у захисті Криму та перемозі над «київською хунтою» [224].

Для того, щоб донести до кримської аудиторії російський інформаційний продукт були задіяні наступні канали: періодична преса, радіо, телебачення, Інтернет (зокрема, соцмережі), чутки.

Від початку активної фази російська преса публікувала матеріали, які мали сприяти виправданню російської військової операції на півострові. Газета «Комсомольська правда» («Комсомольська правда») від 28.03.2014 р. наводить виступ на Генасамблеї ООН постійного голови Росії у цій організації В. Чуркіна, який заявляє: «Кризю на Україні спровокували зовнішні сили, які прагнуть розірвати столітні зв'язки Росії та України» [407]. З кінця лютого 2014 р. видання «Известия», «Российская газета», «Московский комсомолец», «Коммерсантъ», передруковували неперевірені новини та створювали неправдиві повідомлення (наприклад, про перехід на бік Росії фрегата ВМС України «Гетьман Сагайдачний») [323]. А статті про «Беркут» (як стояли, як терпіли, як виконували наказ, потім – як тікали) невільно викликали до них симпатію [387]. Так, «Комсомольська правда в Україні» 4 лютого 2014 р. під заголовком «Погляд з Москви» (Взгляд из Москвы) подає відверто антиукраїнський матеріал із зображенням «молодих людей із закритими обличчями, які готові крушити, палити та бити» [401]. А 26 лютого 2014 р. цей же друкований орган схвально описує як «новопризначений мер Севастополя Олексій Чалий зайняв свій кабінет і приступив до роботи». На шпальтах проросійських газет друкуються матеріали з відвертою легітимізацією самозванців і зневагою до законів України [387].

А одразу після кримського референдуму починаються спроби призвичаїти світову міжнародну спільноту до нових реалій. Оглядачі російських видань пояснюють добровільне входження півострова до складу РФ русофобією

української влади, а не використанням військової сили з боку кремлівських очільників. Так, у «Російській газеті» (Российской газете) виходить інтерв'ю з американським істориком С. Коеном, на думку якого РФ, як і кожна інша країна, має повне право захищати національні інтереси на своїх кордонах, а тому реакція Путіна є абсолютно адекватною [179, с. 7].

Мас-медіа Криму в перший місяць окупації намагалися здебільшого зберігати рівновагу й балансувати між проросійським і проукраїнським дискурсом. На думку українського дослідника Р. Шутова, відсутність будь-яких сигналів та підтримки з боку Києва не залишила їм вибору, крім як змінити риторику на більш лояльну до Москви [401].

У використанні методів інформаційної війни особлива роль належить телебаченню, оскільки воно поєднує в собі семантичний вплив слова і зорове сприйняття сконструйованого образу, одночасно впливаючи і на уяву, і на емоції [250, с. 70]. З огляду на наше дослідження, зазначимо, що з приходом до влади В. Путіна Російській Федерації вдалося створити підконтрольну державі медійну платформу, що складалася з декількох центрів, основними з яких були «Всероссийская государственная телевизионная и радиовещательная компания», ОАО «Газпром-Медиа Холдинг», ЗАО «Национальная Медиа Группа» [383, с. 122]. Оскільки майже 90% росіян дізнавалися про українські події через телебачення, маніпулювати громадською думкою власної країни російському керівництву стало набагато легше. При цьому зауважимо, що більшість російських глядачів споживала новини трьох головних телеканалів: «Першого каналу» (72%), «Росії-1» (46%), НТВ (40%) Вони давали найбільшу кількість негативних згадувань України: співвідношення негативних новин щодо українських подій до позитивних 10 до 1 [191]. Відомий російський науковець В. Прокоф'єв підкреслює, що телебачення стало для багатьох людей певним «наркотиком», без якого вони не уявляють свого життя. Насамперед, це пенсіонери, хворі, безробітні. Для таких осіб телевплив є надзвичайно потужним [324, с. 200]. З'являються типові сценарії, спрямовані на створення потрібної ТВ-картинки, де б фігурували «кровожерливі українські фашисти» [233, с. 346]. Той образ України, який транслювали російські канали, став

інструментом для того, щоб виправдати інтервенцію Росії. Тож не дивно, що взимку 2014 р. підтримка населенням РФ політики В. Путіна сягнула рекордних 80–90 % [407].

Цікаво, що для висвітлення подій в автономії були створені групи журналістів, які працювали безпосередньо на російське телебачення. Такі групи мали чіткі інструкції, як висвітлювати події, були добре оснащені й мали перепустки по всій території АРК [382, с. 296]. Виконуючи завдання, спеціальні кореспонденти «Першого каналу», «Росії», НТВ, ТВЦ, «РЕН-ТВ», «Росії 24», «Russia Today», «Зірки» протягом грудня 2013 р. – лютого 2014 р. прозоро натякають або ж відверто говорять про можливість відокремлення Криму від України, підкреслюючи бажання кримчан зберегти та поглибити зв'язки з Росією, які нібито опинились під загрозою через антиурядові дії «націоналістів». Так, канал НТВ у програмі «Сьогодні» від 23.02.2014 р. повідомляє, що в Україні стався державний переворот і збройне захоплення влади [119]. Канал «Росія» стверджує: «Криза поглиблюється і все відчутніше, як Україна починає тріщати по регіональних швах. У Криму парламент закликає захистити свої цінності від сваволі «майданної демократії» («Вести» від 12.12.2013 р.) [387].

Через значне збільшення користувачів мережі Інтернет, вона стала суттєвим полем для проведення інформаційного протиборства. Однією темою займаються 2–3 блогери-розвідники, кожен з них веде декілька вигаданих персонажів, від лиця яких поширюються й коментуються певні події. Внаслідок дискусій, які задавалися блогерами, створювалось уявлення реального спілкування [323]. Як зазначає вже згадуваний Р. Шутов, соціальні мережі відігравали значну роль у розпаленні ненависті та ескалації насильства протягом зими – весни 2014 р. На самому початку російської ІІсО були створені численні групи у соцмережах, насамперед «ВКонтакте» [97, с. 105]. Спочатку значна кількість дописувачів мала «прописку» в російських містах, проте у лютому–березні серед них з'явилося багато «юзерів» із Криму, що свідчить про активне залучення місцевого населення до ІІсО на боці Росії [401]. Так продукувалося багато недостовірної (фейкової) інформації. Загалом

через соцмережі поширювалася лавина міфів і навішувалися ярлики, створені російською пропагандою.

Через Інтернет відбувалося продукування сайтів (наприклад, «Крим разом»), за допомогою яких, можна було роздрукувати та розповсюдити листівки у підтримку референдуму. Однак після його проведення такі сайти майже одночасно зникли. На нашу думку, це є свідченням, що створювалися вони не пересічними громадянами, а спецслужбами РФ. Не випадково ФСБ розробила проект дестабілізації ситуації в Криму, й окремий цільовий бюджет був виділений на комплексну інформаційну програму. Українська дослідниця Н. Семен наводить докази цього: наприклад, керівник української редакції «РІА Новини» (РІА Новости) К. Вишинський випускав під час анексії антиукраїнські матеріали, за що й отримав від російського президента медаль «За повернення Криму». За даними СБУ, за матеріали, які дискредитували українських військових, цей журналіст отримував з Росії щомісячно 53000 євро» [350, с. 55].

Втім, власне, Інтернет також був альтернативним джерелом інформації для окупованого півострова. Саме з нього кримчани дізнавалися про події на материковій Україні та реакцію міжнародної громадськості на анексію.

Як один з прийомів ведення інформаційно-психологічної війни використовувались чутки. Ефект від їх розповсюдження мав короткочасний характер, але вони суттєво викривляли реальні події та явища. Оскільки через чутки новини доходили до населення швидше, ніж через офіційні канали, в умовах інформаційної блокади півострова вони відігравали не останню роль у поширенні настроїв тривоги, невпевненості, обурення тощо. Російські пропагандисти трансформували підходи до роботи з різними аудиторіями, варіюючи інтенсивність потрібних чуток. Додаткову достовірність їм надавали посилання на ЗМІ. Найбільш поширеними були агресивні чутки, спрямовані на створення психологічної напруги, яка знаходила вихід у почуттях недовіри й обурення до діяльності як вищої, так і місцевої влади. Для прикладу, одним із поширювачів таких чуток був Є. Дубовик (колишній військовослужбовець, лідер ГО «Фронт проти НАТО»), слова якого наводили «Новини» від

28.02.2014 р.: «...До влади прийшли неонацисти, Київ віддано на розграбування, крики, що комуністів на шибениці, росіян – на ножі... І найсумніше, що Європа підтримала цих фашистів» [265]. Відтак штучно сформована і вкинута в інформаційний простір інфологема «фашисти» почала мислитись як реальна за своїми наслідками. Отже, основною метою застосування чуток у цій ПсО було породження страху, паніки, нагнітання істерії, а найголовніше – формування громадської думки у бажаному напрямку, тобто для обґрунтування окупації території АРК. Також у розповсюдженні чуток використовувався метод посилення на анонімного авторитета.

Як вже зазначалося, крім застосування інформаційної блокади, коли на працюючих в автономії телеканалах показували тільки проросійськи налаштованих мешканців, а не невдоволених окупацією кримчан, а коментарі кореспондентів були суб'єктивними (як приклад, новини від 25.02.2014 р. на «Першому каналі») [387], було широко задіяно технологію дезінформації.

Механізм дезінформації включав застосування таких методів, як дисимуляція, тобто приховування реальних подій та явищ, до якої належало маскування, що мало місце під час безпосереднього військового втручання, і камуфлювання – використовувалося тоді, коли не можна було приховати повністю участь російських ЗС («зелені чоловічки», «загони самооборони»). Протилежним явищем була симуляція, тобто дії спрямовані на те, щоб змусити об'єкт впливу повірити у те, чого насправді немає. Наприклад, у репортажі каналу «Росія» від 2 лютого 2014 р. із Севастополя ставлення мешканців міста до партії «Свобода» ілюстрували сутичками, які відбулися 6 січня 2010 р. [192], або повідомлення кореспондента «Першого каналу» О. Євстигнеєва, що до Києва приїхали 300 найманців [168]. Систематична дезінформація населення була тісно пов'язана з методами маніпулювання. Так, у лютому 2014 р. сюжети з Криму подавалися в комплексі з демонстрацією захоплених «неонацистами» західних областей України [363]. Також дезінформація використовувалась для введення в оману особового складу військових частин, коли повідомлялось про перехід їх командирів на бік агресора [126].

Важливою складовою інформаційної кампанії було ігнорування російською стороною моральних та етичних обмежень. Агресивній пропагандистській машині вдалося переспрямувати відчуття, що вирували тоді в Росії, а саме: приниження, залежність від влади, її сваволі, постійне усвідомлення дискримінації, зневаги і ненависті на «чужих» (українців). Негативи влади в Росії були відсунені пропагандою і ненавистю до Майдану, який ніяк не можна допустити в РФ [233, с. 159]. Не випадково указом президента РФ понад 300 працівників російських ЗМІ, зокрема майже 90 кореспондентів, були нагороджені «за високий професіоналізм і об'єктивність у висвітленні подій у Республіці Крим» [321]. До списку нагороджених також потрапили канали «Russia Today» і холдинг «Life News».

Український вчений М. Ожеван наводить провідні наративи кримської ПСО того часу: «героїчний Севастополь» звернувся до В. Путіна із закликом захистити «російську землю»; Україна отримала півострів незаконно; жодних російських військових у Криму немає («ихтамнет»); Росія врятувала кримчан від «українських фашистів»; ЄС визнала півострів російським [280, с. 36–37].

У пропагандистському забезпеченні приєднання Криму Росією найбільш використовуваними методами були наступні.

Приховування важливої інформації. Тут достатньо пригадати десантування «зелених чоловічків» та реакцію ЗМІ на їх появу. Російська пропаганда запевнювала, що це сили «самооборони Криму», а їх кістяк становлять бійці «Беркуту» («Росія 24», «Вісті» від 25.02.2014; «Перший канал», Новини від 28.02.2014) [319]. При цьому не пояснювалось, як самооборонці отримали нову форму та зброю і яким чином відбувається збільшення їх чисельності.

Підміна понять та викривлення їх смислу. Наприклад, дії з інформаційної блокади півострова на «Першому каналі» («Новини» від 25.02.2014) змальовують як підступність української влади. Ведучі наводять слова мешканки Севастополя: «Нам вже намагаються відімкнути канали. Вже наш севастопольський канал, який ми останнім часом дивимось, не працює. Завтра наших дітей примусять розмовляти українською мовою, усіх, між собою...» [387]. Також події української революції висвітлюються як незаконне,

інспіроване Заходом захоплення влади націоналістами, фашистами та антисемітами. У ролі жертви російська пропаганда показує не українське населення півострова чи кримських татар, а російськомовних громадян, яких потрібно боронити від міфічних «бандерівців». У цілеспрямованому конструюванні «жертви» величезна роль припадає на ЗМІ, які здатні створити віртуальні образи. Будучи щоденно відтворюваним, віртуальний образ починає сприйматись як реальний [202, с. 70]. Тут найбільш ефективним засобом впливу на суспільну свідомість було *безперервне повторення* одних і тих самих тверджень, щоб вони стали звичними і сприймалися не розумом, а на віру.

Подання негативної інформації, яка сприймалася аудиторією краще, ніж позитивна. Серед інструментів, які використовувались, чимале місце займали побутуючі ще з середини 2000-х років негативні міфологеми про Україну, як про державу, яка не змогла себе реалізувати, адже її влада наскрізь корупційна, армія – слабка, і в разі війни не буде відстоювати свої регіони [408; 222]. Натомість зовсім іншою змальована російська реальність: РФ постає як могутня країна з авторитетним лідером, що здатна захистити своїх співвітчизників від українсько-фашистського свавілля [350, с. 21].

Сюди ж можна віднести й навішування «ярликів», які створюють негативні асоціації. Безупинне повторення одних і тих самих тверджень – «Крим наш», «брати-росіяни» поступово формувало призвичаєння у населення й сприймалося ним як єдині правильні [183]. У повідомленнях ЗМІ постійно акцентувалась увага на націоналістських висловлюваннях (вигаданих, або вирваних з контексту). Для позначення загрози використовувались слова-кліше, які однозначно викликали вкрай негативні асоціації у російської аудиторії: «неонацисти», «фашисти», «бандерівці», «екстремісти» [179, с. 4].

Особливо широким у цей час було *використання «лідерів думок»*, апеляція до авторитетів. Для забезпечення підтримки путінської пропаганди півострів відвідувало чимало відомих для мешканців АРК осіб – перша жінка-космонавт В. Терешкова, відомі спортсмени М. Валуєв, І. Родніна, В. Фетісов, А. Карпов, М. Сафін, політичні діячі РФ [84, с. 79]. 4 березня в ефірі «Russia Today» наводиться висловлювання відомого сербського режисера Е. Кустуриці, який

назвав події в Україні справжньою катастрофою і підтримав рішення РФ захистити росіян в Україні [410].

Емоційний резонанс. Досить часто цей метод поєднувався з використанням агентів впливу з-поміж громадян автономії. Депутат ВР Криму С. Цеков спекулюючи на тому, що він корінний кримчанин, скаржився на український терор, заявляючи: «23 роки ми терпіли знуцання українських націоналістів, які нав'язували нам свою мову, свою культуру жорсткими методами...» [318].

Поширення стереотипів як усталених поглядів на певні події та конкретних людей. Вони були особливо ефективними, якщо їх розповсюджували разом із порівняннями в часовому вимірі – як було колись і як є зараз. Один з таких стереотипів стосувався Західної України, яка була представлена як осередок «бандерівців». Ворожа пропаганда формувала стійкий фальшивий стереотип України для жителів власної країни. Для звичайного росіянина сусідня держава подавалась як країна, де за допомогою Заходу відбувся антиконституційний переворот і до влади прийшли «бандерівці», які розв'язали етноцид проти російськомовного населення; Інформаційна експансія Росії базувалась не на нових, а на старих для аудиторії принципах, утриманні радянських ментальних конструкцій [233, с. 346]. А в ході військової окупації був активно задіяний стереотип про те, що Росія кримчан не покине, варто лиш покликати – і на допомогу прийдуть «ввічливі люди» [323].

За допомогою певних стереотипів відбувалась також «*демонізація*» *противника*. Так, для підкреслення неприйняття кримчанами подій у Києві широко транслювалися виступи представників діючої влади Криму. Наприклад, у денному випуску програми «Вісті» від 19.02.2014 р. на каналі «Росія 24» виступив голова фракції «Справедлива Росія» С. Миронов, який зазначив, що потрібно рятувати російськомовних громадян не тільки в автономії, а й у Києві [387]. Наступного дня «Вісті ФМ» транслюють заяву В. Константинова на зустрічі з депутатами Російської Думи. В ній він наголошує: якщо центральна влада України впаде, у Криму залишиться єдиний шлях – денонсація рішення Президіуму ЦК КПРС від 1954 р. Російські ЗМІ повідомляли про багатотисячні

проросійські мітинги під гаслами «ні фашизму» та про зізнання мешканців півострова, які свої надії на стабільність і підтримку миру пов'язують виключно з Росією [387].

Активно використовувалась і відверта брехня. Для прикладу, в одному з новинних випусків «Першого каналу» повідомлялося, що хаос і руйнація державності в Україні є небезпекою для російськомовного населення в Криму. В якості підтвердження цього наводилась «активність неонацистів» у державі. Зокрема, говорилося, що у Львові «Правий сектор» розвішує листівки під заголовками «Тут живуть москалі» над дверима квартир російськомовних мешканців [168]. Таке залякування було дієвим засобом переконання, адже коли людину охоплює страх вона не може тверезо оцінювати реальність. Тут також спрацьовував *метод створення загрози*. Інший приклад: кореспондент каналу RT у повідомленні від 28.02.2014 р. стверджує – мешканців Криму примушують розмовляти українською мовою. І далі йде апелювання до російськомовних жителів півострова: щоб захистити себе, треба частіше дивитись у бік Москви [174].

Створення певного контенту підтримувалось *застосуванням контрастів*. Так, сюжети з Криму подавались у комплексі з демонстрацією захоплених «неонацистами» західних областей України («Перший канал», «Недільний час» від 26.01.2014; «Росія», «Вісті» від 29.01.2014; НТВ та ін.) [387]. Такий метод серед фахівців іменується *«отруйним сендвічем»*. За його допомогою російські ЗМІ намагалися переконати, що ситуація в Криму відмінна від інших регіонів України. «Перший канал» зазначає, що новини з областей нагадують бойові зведення, а народні виступи визначає як заколот. Водночас канал «Росія» підкреслює, що Севастополь – головне місто спротиву «українським націоналістам», і життя там продовжується у звичному порядку («Вісті» від 20.01.2014 р.) [407]. У тому ж ключі подають новини НТВ, РЕН-ТВ, Росія-24. Таким чином конструювалося протиставлення «кримського населення» і тих, хто здійснив «антиконституційний переворот». Фактично російське суспільство готували до того, що Україну доведеться «звільнити» від «фашистських недобитків» та «київських загарбників» [149].

Зазвичай програми російських теле- та радіоканалів постійно використовували *методи «дозованої» інформації*, подачу суміші фактів та – в їхньому контексті – особистих думок і припущень, вибірково інформацію (корисну лише Росії), відомості типу «без коментарів» тощо. Викривлення інформації відбувалося за допомогою вилучення фактів із загального контексту, тенденційного коментування подій.

З розгортанням масштабного інформаційного супроводу була реалізована стратегія впливу на історичну свідомість мешканців півострова за допомогою спеціально створених міфів [150; 225]. До таких міфологем належали «Крим – це споконвічна російська земля», «Хрущов подарував Крим Україні». Для прихильників приєднання півострова до РФ ці твердження були незаперечним аргументом. За допомогою *переписування історії* створювалося підґрунтя для переконання жителів АРК в тому, що зазіхання на територію півострова Російською Федеацією є цілком справедливими.

Метод констатації факту, завдяки якому бажане показувалося як довершене явище, підкріплювався результатами псевдосоціологічних опитувань, в яких питання формулювалися таким чином, щоб створити відповідний «правильний» погляд на ту чи іншу проблему. Прийом подібних «соціологічних опитувань» також використовується при методі зворотного зв'язку [194, с. 11]. Зокрема, у тижневику «Військово-промисловий кур'єр» протягом усього періоду анексії наводяться дані таких опитувань. При цьому самі питання, які ставили перед респондентами («Чи підтримуєте Ви застосування ЗС РФ на території України до нормалізації суспільно-політичної обстановки?» (ВПК від 5.03.2014 р.); «Чи згодні ви з тим, що дії керівництва РФ, якщо не відвернули повністю нацистський терор, то примусили нацистську хунту діяти нерішуче?» (ВПК від 19.03.2014 р.) [88] однозначно спрямовували емоції людей у потрібному ключі (Додаток 3).

Прийом т. зв. «рейтингів» дозволяє маніпулювати суспільною думкою. Внаслідок таких маніпуляцій у громадян РФ був сформований негативний стереотип відносно подій в Україні, і путінська влада змогла провести потрібні

їй дії, спираючись на сфальсифіковані відомості та підтримку введеного в оману населення.

Щоб сформувати серед українських військовослужбовців зневіру у власних силах, використовувались *техніка «обходу з флангів»*, коли пропаганда застосовує інформацію, яка нібито свідчить, що є люди (у даному випадку командири або навіть весь особовий склад військових частин), які поділяють проросійську позицію [194, с. 14]. Підкріпленням цього методу було використання перебіжчиків, зокрема, дії колишнього командувача ВМС України Д. Березовського.

Особливе місце у пропагандистському забезпеченні анексії займала *легітимізація* подій та осіб. Наприклад, детально описувався процес підготовки до референдуму з акцентом на його організованість. Кримські та російські ЗМІ повідомляли про акредитацію понад 600 журналістів та про очікуване прибуття 135 спостерігачів з 23 країн [155].

Застосовуючи прийом *соціального схвалення*, російські ЗМІ намагались створити враження, що переважна більшість населення автономії підтримала інкорпорацію півострова. Свідченням цього може бути репортаж О. Шишкіна («Перший канал» від 16.03.2014), в якому підкреслено, що міжнародні спостерігачі кажуть, що проведення референдуму було організовано належним чином і кримчани висловили свою громадянську позицію. А на підтвердження цього наводилися слова пересічних мешканців: «Ми тільки за Росію... Нам ця бандерівщина тут не потрібна. У мене батько українець справжній. Але ми будемо з Росією, тільки з Росією. Я, взагалі, офіцер запасу, служив весь час Росії, присягу приймав у Росії...» [398]. Звернімо увагу на підкреслення того, що цей прихильник російського вибору, по-перше, народився поза межами півострова, по-друге, є колишнім радянським військовослужбовцем. Як ми вже зазначали, саме з таких людей була сформована «п'ята колона» в АРК.

Цитуючи висловлювання жителів автономії, російське телебачення підкреслювало, що це довгоочікувана подія, оскільки від української влади росіяни відчували утиски і приниження: «...Це просто День Перемоги, який був у нас у 1945 році» [398]. Таким чином легалізація факту окупації АРК шляхом

проведення «референдуму» підтримувалась потужними пропагандистськими діями російських ЗМІ [134].

Однак, проведений за 10 днів до цього на сайті телеканалу АТР інтернет-референдум, під час якого можна було висловити свою думку щодо приєднання Криму до РФ показав, що більшість тих, хто, брав участь у голосуванні, висловились проти [233, с. 345].

У російських новинних репортажах межа між фактом і вигадкою була цілком розмитою. Це стосувалося й нібито підтримки з боку інших держав. Використовуючи *метод «хибної аналогії»* В. Путін намагався провести паралель між Кримом з одного боку та Косово і Шотландією – з іншого [44]. Однак довести, що інкорпорація півострова відбулась законно не вдалося: переважна більшість країн світу не визнала приєднання Криму. Лише декілька залежних від кремлівської влади держав (Венесуела, Сирія, Казахстан) та невизнані утворення на пострадянському просторі (Абхазія, Південна Осетія) підтримали загарбання української землі [177, с. 187].

За замовленням кремлівської верхівки російські ЗМІ відпрацьовували створення необхідної установки на негативне сприйняття подій в Україні: змальовували образ «нелегітимної» української влади («хунти»), тобто тієї частини політиків, які були обрані народом після втечі «законного» президента і яких підтримують «фашисти», «неонацисти», «бандерівці», котрим ненависне все російське [273]. Відтак, вони є ворогами не тільки росіян, але й кримчан. Оскільки головна лінія російської пропаганди була спрямована проти нової української влади, ЗС України представлені у відверто негативному плані як засіб реалізації провладної політики. Паралельно зі створенням образу ворога, позитивно подаються самопроголошені очільники АРК.

Підсумовуючи вищенаведене, бачимо, що найбільш використовуваними прийомами інформаційно-психологічних технологій російських медіа стосовно українських подій були дозування та викривлення інформаційного потоку для спричинення дестабілізації в АРК та впровадження путінської політики. На думку українських істориків, соціально-економічних причин для підживлення політичних вогнищ у Криму не було [132]. Проте, найбільш серйозними

чинниками, які відіграли роль в анексії півострова, були російська пропаганда, міфологізація історії Криму та радянські стереотипи мислення багатьох кримчан.

Висновки до розділу 3.

З'ясовано, що російська інформаційно-психологічна операція в АРК мала всі ознаки підготовленої та продуманої за цілями, формами, заходами та наслідками акції, головними цільовими аудиторіями якої були: 1) населення Російської Федерації; 2) військовослужбовці ЗС РФ; 3) населення АРК; 4) російськомовні громадяни України; 5) військовослужбовці ЗС України, частини яких були дислоковані на території автономії; 6) західна міжнародна спільнота.

Росія активно використовувала маніпуляційно-пропагандистські важелі впливу на населення Кримського півострова, яке стало вразливим для агресивних російських міфологем через високий рівень довіри інформації, отриманій через пресу, радіо- і телеканали, в умовах інформаційної блокади та відсутності альтернативних українських джерел. Поширення російських наративів для багатьох кримчан підкреслило цінність зв'язків з Росією через відчуття загрози для власної культурної ідентичності.

Активна діяльність проросійських ЗМІ, громадських організацій, постійні візити вищих посадовців РФ, а з іншого боку бездіяльність української влади у політиці українізації регіону не дали можливості усвідомити себе українцями значній частині населення регіону. Натомість мешканцям півострова постійно ззовні насаджувалась ідея повернення до Росії.

РОЗДІЛ 4

ОСОБЛИВОСТІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ЩОДО КРИМУ ПІСЛЯ ЙОГО ІНКОРПОРАЦІЇ

4.1. Пропаганда Кремля щодо легітимізації в перший постанексійний період (квітень–грудень 2014 р.)

Після досягнення воєнно-політичної мети з інкорпорації Криму інформаційна боротьба Російської Федерації була спрямована на стабілізацію соціально-політичної обстановки у захопленому регіоні, нейтралізацію осередків опору, визнання законним кримського референдуму, лояльне ставлення світової спільноти до того, що відбулося. Якщо на початку активної фази російської ІІсО в АРК путінська пропаганда використовувала концепт «захисту», який посилено просувався в інформаційному просторі для виправдання дій російської армії, то у завершальній фазі з'явився новий концепт «возз'єднання», що реалізувався у вигляді низки наративів та інфологем.

Ейфорія від анексії півострова підтримувала високий рівень рейтингів влади у Росії. Ефект, який спричинила ця подія на російське суспільство, соціологи назвали «кримським». З одного боку, готовність зі зброєю захищати тих, кого росіяни вважають «своїми», а з другого – спроможність вести економічне суперництво й протистояти західним санкціям викликали сплеск позитивних емоцій та гордості за країну, що призвело до небаченої підтримки В. Путіна населенням Росії [157]. Небажання значної кількості громадян подивитися на речі під іншим кутом зору було зумовлене страхом виникнення дисонансу між дійсністю, яку вибудували російські ЗМІ, та реальними подіями. При цьому зауважимо, що навесні 2014 р. більшість мас-медіа РФ перебували під тотальним контролем влади. Провладні канали свідомо використовували загальні фрази, щоб цільові аудиторії могли домислити власні інтерпретації

того, що відбулося. Рейтинги одіозних прокремлівських журналістів В. Соловійова і Д. Кисельова свідчили про довіру населення Росії до офіційної інформації [192].

Одразу після інкорпорації півострова російськими маніпуляторами у масову свідомість впроваджуються наступні наративи: Крим ніколи не був українським; Росія врятувала АРК від українських націоналістів; жителі Криму не визнали влади «київської хунти» і самі звернулися за захистом до російської влади; євродепутати масово відвідують Крим; ставлення Заходу до визнання Криму й Косово є свідченням подвійних стандартів [280, с. 37].

Технології кремлівської пропаганди протягом 2014 р. залишаються незмінними: це – заперечення, відволікання уваги, спотворення фактів. Основними темами, якими оперували російські ЗМІ стосовно подій 2014 р. були:

- 1) звеличення ролі Росії та її лідера В. Путіна як виваженого політика, що приймає раціональні рішення на користь своєї держави;
- 2) приниження України та українців. Робилося це з використанням техніки «навішування ярликів», фальсифікації та інсинуації подій;
- 3) прогнозування майбутнього Республіки Крим у складі РФ, коли півострів стане туристичною Меккою з потужною економікою.

Водночас з метою не допустити жодної критики путінської політики тривало очорнення проукраїнських сил, зокрема й російської опозиції. Так, у програмі каналу «Росія 1» («Вісті» від 15.03.2014) у повідомленні про антипутінський мітинг у Москві, наголошувалося на злитті опозиційних та «необандерівських» сил [192].

Кремлівська пропаганда у цей час досягла чималого успіху в конструюванні всередині країни сталого образу України та українців як ворогів росіян. «Нація телеглядачів» більше, ніж власним очам, довіряла пропаганді, яка лилася з «Новин» і «Вістей». В російських новинних репортажах межі між фактом і вимислом були абсолютно розмиті. Але не тільки пересічні громадяни підтримали путінську політику анексії півострова. 85 відомих діячів культури, серед яких були «лідери думок» – режисери та актори О. Табаков, С. Говорухін,

С. Бондарчук та інші відомі особи, висловили свою підтримку «позиції президента В. Путіна по Україні та Криму». Досить швидко була створена певна кількість документальних фільмів на «кримську» тематику та про український «націоналізм», які заповнили нішу довгодіючої пропагандистської продукції [193].

На тлі цього ефекту російська влада почала енергійно формувати відповідні інституційні структури та прийняла низку документів стосовно інтеграції півострова у РФ. Це, передусім, договір про включення до складу РФ Республіки Крим [19], зміни до закону про громадянство [32], перепис населення [45] тощо. У червні 2014 р. Міністерством внутрішньої політики, інформації та зв'язку Криму було засноване державне підприємство «Кримтехнології». Саме воно було творцем пропагандистського сайту «Кримська весна». Для створення внутрішньовідомчих інформаційних систем виконавчих органів влади Криму воно отримало 164 млн. рублів та ще 342 млн. – на створення державної інформаційної системи «Центр обробки даних Криму».

Головним російським нарративом цього періоду стає «Крим повернувся на батьківщину» [280, с. 36]. Проте багато хто з військово-політичних аналітиків РФ на той час наголошував, що не варто зупиняти інформаційно-психологічний вплив на кримчан, оскільки є потреба закріплення досягнутого успіху. «Принцип свободи розповсюдження інформації має піддатися коригуванню. А саме: країна, проти якої розв'язана інформаційна війна, має право на гнучке застосування цього принципу, включаючи правові обмеження на його використання, якщо це продиктовано обставинами. Тому не слід реагувати на звинувачення в агресивності, зомбуванні, фальсифікаціях...адже Захід діє проти нас тими ж методами. Слід продовжувати вести інформаційну війну так само активно...», – переконувала керівниця міжнародного науково-освітнього центру імені А. Зінов'єва при Московському держуніверситеті ім. М. Ломоносова О. Зінов'єва [409, с. 60–61].

Однією з таких тем для закріплення результатів анексії було представлення кримського референдуму як загального волевиявлення населення АРК. Перш за

все, потрібно було обґрунтувати раніше створені фейки. Як пам'ятаймо, на початку березня 2014 р. В. Путін запевнював, що «зелені чоловічки» в Криму не є солдатами ЗС РФ. Після 18 березня 2014 р. російський президент вже не приховував участь російської армії в анексії півострова. Але як це обґрунтувати? І тоді в інтерв'ю від 17 квітня 2014 р. телерадіокомпанії RT він публічно визнає, що «завдання полягало в тому, щоб забезпечити умови для вільного волевиявлення кримчан... За спинами сил самооборони Криму, безумовно, встали наші військовослужбовці. По-іншому провести референдум відкрито, чесно, гідно й допомогти людям висловити свою думку було просто неможливо» [325]. Виразно можна побачити, як президентська риторика еволюціонує від повного заперечення ідеї приєднати Крим до Росії до рішення про введення військ та повернення півострова до складу РФ [119].

При цьому привертає увагу надмірна кількість обґрунтувань і виправдань втручання РФ у проведення референдуму: ці матеріали подаються, головним чином, як висловлювання офіційних осіб, а всі пояснення зведені до новинних репортажів. Отже, випуски новин на федеральних каналах у багатьох жителів Росії формували позитивне ставлення до того, що відбувалося, оскільки новини сприймалися як об'єктивна інформація про реальні події.

Наголосимо, що референдум мав стати основою проголошення незалежності АРК та подальшої її інкорпорації до складу РФ, хоча його проведення було абсолютно незаконним у світлі положень Конституції України [22, ст. 73]. Статус автономії Криму, визначений статтею 134, припускав, що «Автономна Республіка Крим є невід'ємною складовою частиною України і в межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, віднесені до її відання» [22, ст. 134], одночасно ст. 73 визначала, що будь-які зміни щодо території держави можуть вирішуватись проведенням виключно всеукраїнського голосування.

Більше того, проведення кримського референдуму не відповідає сучасним, визнаним у світі, стандартам [177; 252]. Анексуючи Крим, РФ загалом порушила 403 міжнародні та двосторонні угоди, серед яких Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та

співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН [77], Гельсінкський заключний акт НБСЄ 1975 р., Будапештський меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1994 р. [27], Договір про дружбу та співробітництво між РФ та Україною [17], договори щодо базування Чорноморського флоту РФ на території України [72; 74], договір між Україною і РФ про українсько-російський державний кордон 2003 р. [18]. Серед іншого, це знайшло своє відображення у скасуванні Державною думою РФ у грудні 2015 р. примату міжнародного права, тобто основних принципів міжнародного права, які є імперативними нормами, у національному законодавстві країни. Тобто, відтепер Росія «законно» не буде дотримуватися взятих на себе (у відповідності до міжнародних договорів та угод), підписаних і ратифікованих нею зобов'язань, а також імплементованих у своє внутрішнє законодавство норм та стандартів, «...які будуть суперечити її національним інтересам» [409, с. 188]. У відповідь на це в травні 2014 р. до Конгресу США було внесено законопроект № 2277 «Акт про запобігання агресії з боку Росії 2014», який передбачав політику стримування російської експансії [31, с. 185].

В одному з питань, винесених на загальнокримське голосування, пропонувалося відновити Конституцію Криму 1992 р., проте без зазначення, яку саме конституцію, адже існували дві Конституції Криму, датовані 1992 роком [349, с. 118]. Аналізуючи організацію проведення референдуму на півострові, можна стверджувати, що він відбувся з порушенням принципу вільних виборів, оскільки на момент голосування військовики РФ контролювали територію півострова та його інфраструктуру [349, с. 119]. Враховуючи це, незаконність референдуму та відсутність правових підстав для будь-яких змін статусу АРК були визнані міжнародною спільнотою.

З метою створення іміджу легітимності кримського референдуму, політична верхівка Кремля залучає інформаційну складову. Враховуючи, що будь-який пропагандистський захід не є самоціллю, а завжди підпорядкований більш масштабним завданням [161, с. 366], пропутінські ЗМІ поширюють наступні ідеологеми: Росія – країна, яка завжди допомагатиме «своїм»;

кримчани прагнули приєднання до РФ; українська влада Криму сама тікала з півострова до «фашистського Києва», залишаючи населення АРК сам-на-сам із проблемами і, – найголовніше, – 16 березня в автономії відбулося законне волевиявлення народу [116; 119; 223; 226].

Оскільки історія в Росії вже давно стала полем політичних баталій і засобом кремлівської пропаганди, то до «обґрунтування» законності референдуму були включені не тільки ЗМІ, а й російські історики [402] та окремі зарубіжні дослідники [135]. Президент РФ неодноразово заявляв про те, що історики повинні відстоювати російські позиції в інформаційному просторі. Метою цього, власне, й вбачаємо створення в очах росіян негативного образу таких держав, як Україна, Естонія, Литва, Молдова, А вже тоді неважко знайти підтримку російських громадян діям будь-яких «ополченців» на окупованій території.

Подальша інформаційно-пропагандистська кампанія РФ була спрямована на зміцнення парадигми російської ідентичності півострова. Історія займала одне з найважливіших місць як головне джерело легітимації політичного насильства Росії щодо України. Використовуючи її в якості інструмента інформаційного впливу, російська влада вирішує декілька завдань – по-перше, мобілізацію суспільної підтримки, по-друге, створення атмосфери сприйняття своєї агресивної політики, по-третє, доведення природності претензій на те, що Крим належить до простору законних російських впливів [365]. Не випадково у своїй промові 18 березня 2014 р. В. Путін головним винуватцем того, що Крим «відірвали» від Росії назвав М. Хрущова [44]. За допомогою історичних міфів міжнародній громадськості нав'язують спотворений імідж України.

Зауважимо, що найпростішим засобом створення такого негативного образу є історія. На думку В. Брехуненка, завідувача Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, міфи, які не втомлюється створювати і вдосконалювати Росія, покривають майже все поле української історії [123]. Так, наприклад, у статті доктора історичних наук Байкальського держуніверситету економіки і права Г. Цикунова легалізація факту окупації АРК шляхом проведення «референдуму» пояснюється

порушенням законодавчих актів при переході півострова від складу РРФСР до УРСР, що було викликано «особистою зацікавленістю» М. Хрущова [402, с. 551]. Причиною проведення референдуму автор називає «антиконституційний переворот» в Україні та «можливі трагічні наслідки для населення Криму» [402, с. 553]. Шляхом маніпуляцій з історичними фактами Г. Цикунов намагається виправдати анексію української території, представляючи цей факт як «державно-правове відновлення історичної справедливості» [402, с. 554]. Як відомо, вибіркова правда є технікою пропаганди, коли маніпулятор говорить лише ту частину правди, яка йому вигідна, замовчуючи все інше. За таких обставин у людей, які споживали цю інформацію не виникає відчуття, що вони стали жертвами пропаганди.

Цікаво, що тими самими аргументами оперує й М. Гайстлінгер із Зальцбурзького університету (Австрія). Причинами, що зумовили відокремлення Криму цей автор називає процеси, які відбулись після розпаду СРСР, «внаслідок чого, право націй на самовизначення виявилось «монополізованим» етнічними українцями, що не могло не викликати відповідної реакції національних меншин, зокрема російськомовного населення на території Криму» [135, с. 14].

На нашу думку, поширення міфологеми щодо приналежності Криму Росії здійснювалося з метою виправдання анексії як для власного населення, так і для протидії негативному сприйманню окупації міжнародними колами. Яскравим прикладом є «кримська» промова В. Путіна від 18 березня 2014 р., коли він апелював до історичних аргументів, в яких кримська територія була названа місцем, де «усе просякнута нашою спільною історією та гордістю» [44]. Інкорпорація півострова була представлена як наслідок історичної справедливості. Звернення російського президента містило в собі явні й приховані меседжі світовій спільноті, росіянам, українцям і кримським татарам. У ній чергувалися пряма брехня, гра на національних почуттях і погрози. В. Путін вміло оперував зрозумілими для російського менталітету етнокультурними символами та міфами. Головною рисою цього виступу вважаємо створення у ньому лінійного нарративу руського Криму.

Як бачимо, ця вигадана «історія» нерідко повторювалася зарубіжними прихильниками Росії. Згадуваний вище М. Гайстлінгер апелює до наступного: в якості прецеденту відносно приєднання до РФ Республіки Крим були розпад Югославії у 1990-х роках, як наслідок – відокремлення Республіки Косово від Сербії та визнання легітимності цього факту з боку 107 держав світу [135, с. 15]. Надалі він робить парадоксальний висновок: «логічно припустити, що місцеві сили самооборони по суті були елітними частинами російської армії, наявність яких створила значний вплив на хід подій в Криму. Тим не менш <...> можна дійти висновку, що ні про яке порушення норм міжнародного права з боку РФ у ситуації з Кримом говорити не доводиться» [135, с. 15].

Погоджуємось із українським дослідником Р. Офіцинським, що теорія «самовизначення», яку РФ офіційно застосовує щодо кримських подій 2014 р., є політичним продуктом російського авторитаризму, що виконує насамперед ідеологічну функцію, адже аналіз кримської проблеми саме крізь таку призму є надзвичайно вигідним російському керівництву [286, с. 164].

У контексті протидії окупації української автономної республіки київська влада актуалізувала тему санкцій як способу невоєнної протидії інкорпорації півострова. Однак навіть в умовах дії санкцій РФ не втратила здатність до тривалого підживлення гібридних конфліктів і пошуку нових засобів тиску на Україну. Для легітимації вторгнення 21 березня 2014 р. був створений Кримський федеральний округ, де самопроголошена кримська влада мала комунікувати з уповноваженим представником президента РФ російським віце-адміралом О. Белавенцевим для реалізації та координації відповідних програм «інтеграції» [25, с. 36]. Утім округ проіснував недовго: 28 липня 2016 р. було видано указ президента РФ про його скасування, і Крим увійшов до складу Південного федерального округу. Кримський журналіст М. Мамчак наводить цікавий факт. Коли 14 вересня 2014 р. окупанти, формуючи російське управління, провели в Криму перші вибори до місцевих органів влади, всі державні посадовці-зрадники, активісти за приєднання до «історичної батьківщини» та керівники антиукраїнських партій і ГО від влади були усунуті. Їх замінили чиновники з Росії [84, с. 473].

У процесі окупації та подальшої анексії Кримського півострова, РФ оголосила всіх українців, які мешкали на території АРК, своїми громадянами. Жителі окупованої території опинились перед складним вибором. З одного боку, отримуючи російські паспорти, вони ставали громадянами держави, яка здійснила акт агресії проти їхньої країни. З іншого – вони могли протягом дуже короткого періоду подати заяву про збереження громадянства України [32]. У цьому випадку люди ставали іноземцями у себе вдома і були вагомо обмежені у правах. Відповідно, нав'язавши російське громадянство мешканцям півострова, Росія під загрозою кримінальної відповідальності «примусила до лояльності» населення окупованої території.

Підкреслимо, що ситуація в Криму істотно різнилася від практики видачі російських паспортів на інших т. зв. «невизнаних територіях» – у Придністров'ї, Абхазії та Південній Осетії. Якщо тамтешні мешканці бажали отримати російський паспорт, вони повинні були звертатись із відповідною особистою заявою. В Криму російські посадовці самі вирішили подальшу долю 2,3 млн. людей, оголосивши їх російськими громадянами [26, с. 46].

Водночас кримська влада розгорнула жорстокі переслідування всіх, хто не бажав підкоритись окупантам, в першу чергу жертвами стали українські й кримськотатарські активісти. Був застосований весь арсенал можливих методів, які здійснювались як через використання юридичних механізмів – незаконних затримань, відкриття сфабрикованих адміністративних та кримінальних справ, відмов у перереєстрації тощо, так і через погрози, побиття, катування, насильницькі зникнення [47, с. 32]. Метою таких дій було укріплення окупаційної влади та припинення громадської діяльності людей, які мали відмінну від проросійської точку зору. Так, наприклад, у Сімферополі в під'їздах будинків вивішували листівки, в яких під заголовком «Зрадник Криму» був вміщений наступний заклик: «Громадяни Росії!!! Патріоти!!! <...> Можливо, ви знаєте людей, які були проти повернення Криму до складу Російської Федерації або брали участь у регіональному «майдані». Про таких осіб слід негайно повідомляти у ФСБ за адресою: м. Симферополь...» [47, с. 33].

Практично від самого початку окупації почались репресії проти кримських татар, які відверто саботували псевдореферендум 16 березня 2014 р. і вибори до Державної ради Республіки Крим у вересні того ж року. У травні 2014 р. новою кримською владою було заборонено публічне відзначення 70-річчя депортації кримських татар [84, с. 447]. Пізніше Меджліс кримськотатарського народу був визнаний окупаційною владою «екстремістською організацією» і заборонений. Стосовно корінного населення півострова російська влада використовувала наратив «заклик кримських татар до блокади Криму походить із Туреччини» [280, с. 37].

Для того, щоб подолати спротив кримськотатарського народу, окупаційна влада розпочала кампанію із формування образу «внутрішнього ворога». Нами вже наводились приклади антитатарської пропаганди, які здійснювали проросійські сили під час латентного періоду підготовки анексії. Після окупації зусиллями пропаганди створюється вороже інформаційне тло щодо татарського населення, про це свідчать непоодинокі випадки написів-графіті на стінах будинків «Татари, геть з Криму!» [47, с. 38]. Варто відзначити, що існувала заборона публікацій у кримських ЗМІ інформації щодо масових обшуків в домівках кримчан (журналістів, активістів та інших громадян).

Витіснення кримськотатарського населення з історичної батьківщини напряму пов'язане з мілітаризацією півострова. Адже, з точки зору російської влади, представники цього народу не були лояльними до окупантів.

Як ми вважаємо, в організації переслідувань кримськотатарських активістів основним інструментом стала «кримська самооборона», створена для прикриття й допомоги агресору під час активної фази анексії. 11 липня 2014 р. окупаційна влада прийняла «Закон про народне ополчення Криму» («Закон о народном ополчении Крыма») [20], котрим «кримська самооборона» була підпорядкована безпосередньо С. Аксьонову і Раді міністрів Криму, які надали їй статус «народних дружинників». За відмову, наприклад, показати паспорт, «дружинники» безкарно могли побити людину, були й випадки тортур та навіть убивства (справа Р. Ахметова) [47]. У червні 2014 р. представниками «самооборони» було захоплено приміщення «Центру журналістських

розслідувань» [48]. Через реальні загрози життю та особистій свободі територію півострова вимушені були покинути більшість журналістів, громадських діячів, правозахисників, які не погодились підкоритися окупаційній владі. Так само небезпека загрожувала й українським патріотам.

Такі переслідування жителів півострова привернули увагу правозахисних світових організацій. Так, на порушенні прав людини в анексованій автономії наголошувалось у доповіді правозахисної організації «Хьюман Райтс Вотч» (Human Rights Watch), датованій листопадом 2014 р. [48]. У ній було зазначено, що влада не здатна припинити свавілля т. зв. «загонів самооборони», відносно яких є доведена інформація про їх причетність до залякувань, навмисних затримань тощо. Наприклад, під тиском загроз самооборонців вимушена була піти з посади директорка єдиної у Сімферополі української гімназії [47, с. 39].

Ще одним напрямком ІПВ на громадян АРК була освіта. При цьому основною метою російської політики стосовно півострова була якнайшвидша інтеграція кримських навчальних закладів усіх рівнів в освітню систему РФ. До окупації в Криму та Севастополі функціонувало 660 шкіл. Усі діти вивчали українську мову, майже 13 000 навчалися цією мовою, понад 2 тис. – кримськотатарською мовою [131, с. 340]. Після незаконної анексії на півострові відбувся процес деукраїнізації освіти. Кількість учнів, які навчались українською мовою, зменшилася на 87 %, на що була звернена увага в заяві Постійного представництва України при ООН на Форумі з питань меншин у Женеві [114]. Українська освіта на півострові була фактично знищена. У жовтні 2014 р. міністр освіти Криму Н. Гончарова повідомила, що на півострові не залишилося жодної школи, де викладання повністю велося б українською мовою. Також до кінця 2014 р. українську мову викладання було виключено з університетської освіти.

Президент В. Путін дав доручення уряду спільно з Російським історичним товариством до 15 серпня 2014 р. розробити принципово нову концепцію шкільного підручника з російської історії з окремим розділом про роль Криму та Севастополя в історії Російської імперії, СРСР та сучасної Росії [327], а Міністерство освіти РФ закликала в усіх російських школах провести навчальні

заняття за темою «Крим та Севастополь: їх історичне значення для Росії» [338]. Курс «Кримознавство», який у 2014 р. був внесений до освітніх шкільних програм (5–9 класи) позиціонував півострів як історично російський регіон [25, с. 57]. Сьогодні у російських підручниках з історії анексія Криму представлена як реакція на політичну кризу в Україні, коли «до влади в Києві прийшли націоналісти і відбулося повалення законно обраного президента В. Ф. Януковича. Було запропоновано скасувати закон про статус російської мови як регіональної, що означало б фактичну заборону її використання» (Історія Росії. 10 клас. Частина 3. За редакцією академіка РАН О. Торкунова) [221]. Самий термін «анексія» стосовно кримського півострова у Росії був заборонений, а заперечення російського статусу Криму згідно із статтею 281 Кримінального кодексу РФ передбачає термін покарання строком до 4-х років.

З анексією почала стрімко змінюватися демографічна складова півострова. За офіційною статистикою, серед нинішнього його населення кожна двадцята людина приїхала після лютого 2014 р. У той час, коли з території АРК виїжджали українці та кримські татари (а за даними Міністерства соціальної політики України, регіон залишили 20 744 особи), в Криму зареєструвалось близько 130 тис. нових жителів, з них 54 000 – у Севастополі [45]. Насамперед це були військові, силовики та чиновники. Із збільшенням чисельності частин МО РФ в Криму збільшилась кількість військовослужбовців. Для них та чиновників діяли програми, покликані забезпечити компенсацію на винайм житла або його купівлю. Також на терени півострова переселилися багато військових пенсіонерів або тих, хто працював у північних регіонах РФ [282]. Таким чином кремлівська влада намагалась якнайшвидше зробити півострів повністю «російським». Активно використовувалася заміна кадрів: кримських державних та муніципальних службовців масово змінювали чиновники з різних областей РФ. Рейдерські захоплення державної та приватної власності отримали прикриття у вигляді постанови «Про націоналізацію майна підприємств, закладів, організацій агропромислового комплексу, розташованих

на території Республіки Крим» [33] та Закону «Про особливості викупу майна у Республіці Крим» [43].

Не втрачаючи часу, РФ створила на півострові потужне військове угруповання, використавши стару радянську інфраструктуру, яка була швидко приведена до робочого стану. Відбулась зворотна перебудова економіки Криму та Севастополя, спрямована на пріоритетне відновлення підприємств та об'єктів військово-промислового комплексу. Мілітаризація півострова стала не тільки головним змістом кримської політики РФ, а й основним напрямком економіки півострова [404].

До кінця 2014 р. початкова фаза мілітаризації Криму була завершена, і Москва отримала упевненість в тому, що її нові володіння знаходяться у безпеці. Включення Криму до Південного федерального округу, центром якого є м. Ростов-на-Дону, дозволило уніфікувати політичне й адміністративне управління з військовим, оскільки всі частини ЗС РФ на півострові з самого початку входили до складу Південного військового округу. Вже наприкінці року в складі ЧФ РФ було 96 з'єднань і частин, одночасно зросла чисельність російської морської піхоти. Крім 810-ої окремої бригади, влітку 2014 р. у Феодосії було сформовано 501-й окремий батальйон морської піхоти. Чисельність бойових кораблів і катерів флоту налічувала 28 одиниць [101, с. 7].

Таблиця 4.1.

Чисельність особового складу та техніки РФ в Криму

	Травень 1997 р.	Січень 2014 р.	Березень 2016 р.
Особовий склад	70000	12500	23800
Танки	258	-	30
БМП	742	92	603
Арт. системи	229	24	173
Бойові літаки	170	22	74
Бойові кораблі	105	26	30
Підводні човни	4	2	4

Джерело: складено за розрахунками автора, здійсненими за даними [101].

Якщо загальна чисельність особового складу ЧФ РФ станом на 1 січня 2014 р. становила близько 17 000 осіб, з яких на території України перебувало 12500 осіб, то за станом на лютий 2016 р. на території окупованого Криму вже перебувало близько 24 000 військовослужбовців.

Безпрецедентні різнопланові військові навчання, що проводились навесні – влітку 2014 р. як поблизу українсько-російського кордону, так і в інших військових округах РФ, були демонстрацією воєнної сили для посилення страхів населення України перед повномасштабною війною.

Через рік після анексії командувач ЧФ РФ заявив, що на території Криму сформоване самодостатнє міжвидове угруповання, яке включає 3 компоненти – сухопутний, повітряний, морський. До наземного компоненту ввійшли: морська піхота, берегова оборона ЧФ РФ, берегові ракетно-артилерійські війська, частини Повітрянодесантних військ, сили та засоби ППО (Додаток Н). На узбережжі були розгорнуті російські протикорабельні ракетні комплекси «Бастіон» та берегові ракетні комплекси (БРК) «Бал», які раніше дислокувалися на Каспії. Дивізіон цих БРК був перебазований у Севастополь і введений до складу 15-ої окремої новосформованої берегової ракетної бригади [404].

Як зазначають військові експерти, за час анексії на території Криму було сформовано 30-у дивізію надводних кораблів, до складу якої ввійшли корабельні з'єднання ЧФ РФ, які раніше базувалися у Севастополі; 27-у змішану авіаційну дивізію; 31-у дивізію ППО; 126-у окрему бригаду берегової оборони; 15-у окрему берегову ракетну бригаду; 8-й артилерійський полк [101, с. 13]. Крім цього, у серпні 2014 р. В. Путін анонсував розміщення на півострові ракетних комплексів «Іскандер», що несе загрозу не тільки для України, а й для території країн Кавказу і всієї Східної та Центральної Європи.

У червні 2020 р., за словами командувача Об'єднаних сил ЗСУ С. Наєва, на території півострова знаходилось 200 бронемашин, 31 танк, 100 артилерійських систем, 34 вертольоти, 63 літаки, 684 одиниці військової техніки, 32 500 російських військовослужбовців, з яких 11,5 тис. відносяться до сухопутного угруповання [272].

На думку експертів, Крим для Росії виконував три основні функції: по-перше, потужної військової бази; по-друге, експериментального регіону із проведення унікального експерименту з інтеграції однобічно анексованої території; по-третє, полігону для відпрацювання нових технологій ведення інформаційно-психологічної війни [282].

Проте окупація мала серйозні економічні наслідки для Росії і ще важчі – для самого Криму. Конкуруючи з Чечнею та Інгушетією, він став одним з найбільш дотаційних російських регіонів. Досі не вирішеною залишається проблема із забезпечення регіону водою [226].

В контексті продовження інформаційної кампанії проти України, Російська Федерація, після анексії АРК, продовжувала поширювати фейкові повідомлення про події в Україні, а також інтерпретувати їх у вигідному для себе контексті. Наприклад, за повідомленнями програми «Час» («Время»), травневі вибори 2014 р. в Україні закінчилися перемогою лідера «Правого сектора» Д. Яроша, який набрав близько 30 % голосів. На підтвердження цього демонструвався скріншот сайту, подібного на сайт ЦВК [192]. Меми, образи, стереотипи «бандерівців», «хунти», «правого сектора» викликали відповідну поведінкову реакцію та вчинки людей [151]. На основі постійного маніпулювання у багатьох мешканців АРК відбулася кардинальна зміна життєвих установок – досі толерантні до реалій українського Криму, під впливом масованої деформованої інформації, ці люди стали вбачати в подіях Революції Гідності головну загрозу для себе і свого майбутнього [297]. Тому штампи російської пропаганди щодо історичної приналежності півострова Росії сприймалися частиною населення як щось природне.

Не останню роль тут відіграло й матеріальне питання. Російська влада всіляко підкреслювала, що російські пенсіонери отримують вищі пенсії, грошове забезпечення військовослужбовців в РФ на порядок вище, ніж в Україні і т. п. [191; 282]. Отже, приєднання півострова до Росії жителі АРК сприймали як покращання умов свого життя. Саме вищі соціальні стандарти РФ великою мірою були мотивацією російського «патріотизму» багатьох кримчан під час окупації. Доходи деяких мешканців зросли вдвічі, а в окремих категорій

– утричі. Проте, якщо на початку 2014 р. штатні пропагандисти зваблювали кримське населення обіцянками високих зарплат і низьких цін, то надалі все змінилося. У 2015 р. Крим на 67% дотувався з РФ, а кількість безробітних зросла з 1,8% у 2013 р. до 9,5% – у 2015 р. [282].

Виходячи за рамки дослідження, хотілося б зазначити, що символічною датою закінчення «кримського ефекту» експерти називають президентські вибори в Росії, коли 15 червня 2018 р. було оголошено підвищення пенсійного віку. Останнє призвело до того, що рейтинги довіри до влади впали на докримський рівень. Якщо, за опитуванням Всеросійського центру громадської думки, у квітні 2014 р. 93 % росіян підтримували окупацію півострова, то через два роки кількість таких людей становили вже 79 % [25, с. 25].

Одним з приводів пропагандистських маніпуляцій російської сторони стосовно історичного минулого були експонати виставки «Крим – золото та таємниці Чорного моря», яка експонувалась у Нідерландах в Археологічному музеї А. Пірсона при Амстердамському університеті. Термін перебування виставки закінчувався у травні 2014 р., але ще до цього часу почалися гострі дискусії, куди саме мають повертатись експонати – в Україну, в Росію чи окремо до кожного музею, з якого вони були взяті? Коли готувалася виставка скіфських раритетів, надані для неї експонати склали національну спадщину нашої країни, входили до національного музейного фонду. Україна на момент відправки була єдиним законним власником цих культурних цінностей. Але, маючи на меті привласнити і українські культурні надбання, спікер Держдуми С. Нарішкін звернувся до очільника МЗС РФ С. Лаврова та міністра культури РФ із прямим завданням забезпечити повернення кримських експонатів як російських артефактів до музеїв Криму [216, с. 701].

Згадки про російське минуле стали частиною історичного дискурсу, який виправдовував не тільки загарбання півострова, а й створював підстави для подальшого вторгнення в Україну. Адже з перших днів березня 2014 р. кремлівська влада розпочала кампанію з утворення псевдореспублік, які мали стати частинами вигаданої російськими ідеологами «Новоросії».

Від нарративу «врятованих від «фашистів» кримчан» Москва переходить до нарративу «громадянської війни» всередині країни. Так, щорічна конференція, присвячена пам'яті жертв нацистських злочинів під час Другої світової війни, яка відбулася восени 2014 р. у Москві, була цілковито сфокусована на Україні. Москва звинуватила Україну в «геноциді» російськомовного населення у східних та південних регіонах [230]. Але спроби реалізувати «кримський сценарій» та формування «загонів ополченців» на сході України наштовхнулися на активну протидію української сторони: самосвідомість українського народу не дала можливості застосувати подібний «бліцкриг» на інших теренах нашої держави.

4.2. Інформаційне забезпечення присутності Російської Федерації на території Кримського півострова (з 2015 р. – до 2020 р.)

Сьогодні вже є очевидним, що Україна стала полігоном для відпрацювання інструментарію інформаційної війни, який РФ використовує на усьому пострадянському просторі, а також проти країн Заходу. Внутрішні політичні та економічні проблеми на материковій території нашої держави слугували вдалим фоном для роботи прокремлівських ЗМІ у Криму та в Росії.

У РФ функціонують потужні медійні холдинги, які відповідно до указів Президента РФ, були внесені до списку стратегічних підприємств держави, зокрема, «Росія сьогодні» («Россия сегодня») та Загальноросійська державна телерадіокомпанія (ВГТРК), до якої входять федеральні канали «Россия-1», «Россия-2», «Россия-Культура», а також понад 80 регіональних телерадіокомпаній. Одразу після анексії вони безупинно обговорювали цю подію. Меседжі російської пропаганди постійно змінювалися, підлаштовувались під ситуацію і поточні події.

Всіляко підтримували «побратимів по перу» ЗМІ окупованої АРК, які повністю опинились під контролем росіян. Так, телерадіокомпанія «Крим» наступного дня після проведення незаконного референдуму повідомляла про «свято падіння 23-річного гніту української хунти» [233, с. 346].

Після анексії головною метою російських медіа стали країни ЄС, адже введення санкційного режиму було дуже не вигідним для РФ. Тепер набагато рідше російські ЗМІ говорили про нелегітимність «київської хунти», натомість намагалися представити нашу державу як країну, що не в змозі сама вирішити свої проблеми, нездатна проводити реформи та забезпечити своїх громадян. Таким чином використовувалась будь-яка нагода підкреслити для міжнародної аудиторії, що «Крим наш».

Для остаточного інформаційного закріплення на теренах півострова російській владі потрібно було створити для всіх незалежних ЗМІ такі умови, щоб витіснити їх повністю з території автономії. Отже, окупація Криму супроводжувалася «зачисткою» інформаційного простору. З цією метою українські інтернет-провайдери та мобільні оператори були замінені на російських, заблокований доступ до українського телебачення, закриті небажані видання [25, с. 30]. В мережі аналогового мовлення були вимкнені всі канали, а деякі з них (найбільш популярні) були замінені російськими, наприклад, на хвилях «Інтеру» розпочав свої трансляції «НТВ Мир», замість «1+1» – «Перший російський» і т. п. На початку 2015 р. був захоплений єдиний на півострові кримськотатарський телеканал АТР, який звинуватили у пропаганді екстремізму та розпалюванні між татар недовіри до влади. На базі державної української телерадіокомпанії «Крим» було створено «Телерадіокомпанію «Крим», яка пройшла реєстрацію у Роскомнагляді відповідно до російського законодавства [25, с. 118]. У 2015 р. загальний обсяг субсидій за статтею «фінансове забезпечення витрат на створення і радіомовлення радіоканалів в Криму» склав 307,2 млн. рублів, а у 2016 р. на діяльність ТРК «Крим» було виділено 387 млн. рублів [383, с. 123].

Російська експансія медіасфери Криму була складовою всієї інформаційно-психологічної операції з його анексії. Забезпеченню захоплення інформаційної платформи сприяло введення нових правил, за якими повинні були працювати місцеві редакції, та значні фінансові надходження за рахунок коштів російських платників податків. Порядок роботи кримських ЗМІ тепер безпосередньо визначався їхнім фінансуванням: хто більше наповнить контент

новинами про успішне життя півострова у російських реаліях і найбільш запекло «викриватиме» українську владу, той отримує більше коштів. Нагадаємо, що саме за таким принципом російські спецслужби фінансували проплачені ГО та проросійські партії перед анексією. Рівень фінансування кримських ЗМІ майже дорівнював фінансуванню федеральних телеканалів та інформаційних агентств.

У 2014 р. на офіційне видання кримського парламенту «Кримські вісті» («Крымские вести») було виділено в 2,2 млн. рублів, «Кримську газету» («Крымскую газету») – 1,2 млн., а на журнал «Берега Тавриди» – 76 тис. рублів [383, с. 124]. Протягом 2015 р. фінансування друкованих ЗМІ в Криму було значно збільшено. «Кримська газета» отримала загалом 29,2 млн. рублів, а в 2016 р. на її потреби було витрачено вже 73 млн. На урядове видання «Кримські вісті» у 2016 р. припадало 73,2 млн. рублів. Ці бюджетні дотації були надані редакціям у рамках державної російської програми «Інформаційне суспільство» (підпрограма «Розвиток ЗМІ, видавництв і друкарень Криму, привернення уваги суспільства до культурних, історичних і сучасних інформаційних подій і досягнень Криму») [383, с. 124]. Так само зростав бюджет «Кримського інформаційного агентства» (КІА) – від 1 млн. у 2014 р. до 5 млн. рублів у 2016 р.

Повертаючись для порівняння до 2014 р., зауважимо, що відразу ж після захоплення півострова на фінансову підтримку виробництва і трансляції інформаційно-аналітичних радіотелевізійних програм і відеоматеріалів було витрачено 21,3 млн. рублів [407].

За оцінкою кореспондента «Радіо Свобода» В. Портнікова, до 2017 р. включно російські ЗМІ готували матеріали про Україну як одні з головних новин. Наприклад, восени 2015 р. були проведені соціологічні дослідження результативності російської пропаганди, які показали, що одним із секретів успіхів російських ЗМІ була видимість об'єктивності та незаангажованості. В рамках дослідження експерти Київського міжнародного інституту соціології вибрали ті тези офіційної російської пропаганди, яким вірили понад 80 % російського населення. Їх ядром є наступний квазілогічний ланцюжок: майдан

був організований американцями разом з націоналістами → в результаті Майдану до влади прийшли націоналісти, які загрожують російськомовному населенню України → Крим і Схід України були в небезпеці → Крим вдалося захистити, включивши його до складу РФ, а Схід повстав і хоче незалежності → націоналісти, що незаконно прийшли до влади, почали війну зі своїм народом [191]. Так, у російських ЗМІ «агресором» виявляється саме Україна, а приводом для цього стає громадянська блокада Криму та відключення енергопостачання для анексованого півострова [167].

Новинний блок російських і кримських ЗМІ насамперед представляв такі тематичні групи: покращення життя кримчан після анексії; як змінився півострів; тема санкцій; траса «Таврида»; будівництво мосту через Керченську протоку тощо.

Окремою темою став туризм. Незважаючи на провальні відпочивальні сезони 2015–2017 рр., ЗМІ переконували, що Крим є надзвичайно привабливим для російських туристів і їх потік до регіону з кожним роком зростає (РІА «Новини») [167]. Щоб викрити подібні твердження, досить згадати, як у 2015–2016 рр. російська влада примушувала своїх чиновників і бюджетників відпочивати саме на курортах півострова.

Більшість матеріалів були присвячені «покращенню» життя після анексії. У них підкреслювалось, як російська влада опікується півостровом, підтримує ініціативи місцевої влади, підвищення заробітної платні. Водночас інформаційна агенція «Голос Криму» у матеріалі від 20 жовтня 2015 р. викриває фальсифіковану інформацію про зростання зарплат у бюджетників [282].

Інша категорія новин, яка з'являлась у перші два постанексійні роки дуже часто, це твердження, що Крим – російський, і це доконаний факт, тому жодних змін його статусу не буде. Наприклад, у щорічному посланні президента РФ Федеральним Зборам у грудні 2015 р. «возз'єднання Криму та Севастополя з Росією» оголошено як принциповий, доленосний вибір шляху, а тема статусу Криму була закрита.

До таких новин як обов'язковий елемент додаються запевнення, що півострів відвідують закордонні делегації, санкційний режим буде послаблений або скасований і т. п. Відверте перекручування фактів та видавання бажаного за дійсне спостерігається при висвітленні проблематики європейських та американських санкцій. Так, у другій половині 2016 р. масово з'являються сюжети про можливе повернення США до співпраці з Росією в разі перемоги на президентських виборах Д. Трампа. Наприклад, газета «Військово-промисловий кур'єр» від 11.03.2020 р. друкує повідомлення про нібито скасування британським урядом мита на російський промисловий імпорт [99], одночасно натякаючи на подібні рішення Австралії, Канади та Нової Зеландії.

Від часу інциденту в Керченській протоці (листопад 2018 р.), коли російські кораблі обстріляли українські катери та захопили в полон українських моряків, російська пропаганда звинувачувала Україну у військових провокаціях [436].

Водночас суттєво зросла пропаганда російських офіційних каналів іноземною мовою. Новою характеристикою російської політики стосовно країн Центральної та Східної Європи є масова інформаційна кампанія, в якій комбінуються традиційні методи пропаганди у радянському стилі з новими каналами розповсюдження інформації [142, с. 20]. Протягом 2015–2020 рр. ця кампанія досягла настільки безпрецедентного розмаху та рівня агресивності, що її можна назвати ключовим аспектом гібридної війни Росії на європейському напрямку [406]. Мішенню її стали російськомовні спільноти в Європі, насамперед у Естонії, Латвії, Німеччині та Польщі. Масштаби російського іномовлення були настільки загрозливими, що це змусило шефа британської розвідки M15 Е. Паркера виступити у 2016 р. з публічною заявою: «Вона (РФ –*М. Т.*) використовує весь спектр своїх державних органів для просування своєї зовнішньої політики за кордоном у все більш агресивний спосіб – з допомогою пропаганди, шпигунства, кібератак. Росія веде сьогодні діяльність по всій Європі...» [451].

Особливі зусилля були прикладені щодо впливу на громадську думку низки держав, які вважаються «дружніми» Росії в силу історичних або

цивілізаційних причин. Спеціальні програми на відповідних мовах були спрямовані на підтримку антиамериканських настроїв і незадоволення різними аспектами політики власної країни [406]. Крім телеканалів, для посилення пропагандистського наступу були використані нові можливості соцмереж, зокрема «тролі». Поширюються погляди, що Україна – «держава, що не відбулася», де поглиблюється корупція, а третій Майдан – питання часу. Мета всього цього, щоб Захід визнав інтереси Росії в Україні та сприйняв російський наратив, тобто представлення жертви агресії України – фашистською державою, яка утискає російськомовних громадян [360]. Тут російські пропагандисти вдаються до безпосередньої дезінформації, яка завжди є цілеспрямованою, мілітаризованою, закликає до активних дій більше, ніж звичайна пропаганда, адже вона зосереджується на негативі й побудована навколо брехні.

Отже, завершення російської ПсО з анексії Криму та політика інформаційної напруги навколо півострова перейшли у наступну фазу – залучення в орбіту свого інформаційного впливу країн Заходу. Незважаючи на розуміння російської дезінформаційної загрози, з боку окремих європейських держав ця загроза усвідомлюється недостатньо. Наприклад, польські аналітики переконані, що в польському інформаційному просторі гібридна війна проти України розпочалась після анексії Криму. Вони дійшли висновку, що йдеться не про одноразові випадки, а про те, що на території Польщі використовується інформаційна війна, і в ній беруть участь різні радикальні середовища. Зокрема, у соцмережах вживаються образливі слова, разом із запереченням права України на існування як держави, українців як нації, української культури [273]. Кількість такої інформації та антиукраїнських випадів, починаючи з «мови ненависті» й очорнювання українських високопосадовців, почала стрімко зростати після анексії Росією Криму.

Так, у веденні діяльності на користь іншої держави (а саме Російської Федерації – *М. Т.*) був звинувачений М. Піскорський, лідер маргінальної, відверто проросійської партії «Зміна» («Zmiana»). Сайт Sputnik Polska є частиною російського проекту, покликаного створити джерело інформації для

переказу російського нарративу за межами РФ [438]. Цей сайт є одним із декількох мовних версій «Спутника», присвяченого темам, які можуть зацікавити поляків. На ньому широко представлена українська проблематика, але винятково у негативному світлі – посилення «бандеризму», швидке падіння української держави тощо. Важливим засобом ведення РФ інформаційно-психологічних операцій проти України продовжує бути маніпуляція історичною свідомістю. При наповненні конкретним контентом інформаційно-психологічних акцій до 70% інформації використовується з воєнно-історичної проблематики.

Тими ж методами російська пропаганда діє в Німеччині та у Франції [120, с. 98], де прагне створити розуміння російської позиції. Російські ЗМІ у Німеччині співпрацювали з правопопулістськими і лівими силами. Там присутні як державні російські ЗМІ, так і ціла мережа експертів, що підтримують агресивну політику Росії [336]. Існує портал з новинами та радіопрограмами Sputniknews. Той образ України, який вони транслюють, є інструментом, щоб виправдати інтервенцію Росії в Україну. Наразі спотворена інформація про Україну за кордоном отримується здебільшого шляхом переосмислення українських проблем власними ЗМІ цих держав (які досить часто посилаються якраз на російські інформагентства) [173]. Проте, якщо навесні 2014 р. Євросоюз був зненацька захоплений потужністю й агресивністю російської пропаганди, то поступово його країни об'єднали зусилля для спільної організації заходів у відповідь.

У протистоянні російській інформаційній експансії Україна також вжила ряд певних запобіжних заходів: у грудні 2014 р. створено Міністерство інформаційної політики; у 2015–2016 рр. були введені пакетні санкції проти російських ЗМІ, видавництв, зупинена дія міжурядової угоди з РФ про співробітництво у сфері телебачення і радіомовлення. Затверджена Указом Президента нова «Доктрина інформаційної безпеки України» чітко визначає, що проти нашої держави «РФ використовує найновіші інформаційні технології впливу на свідомість громадян, спрямовані на розпалювання національної

ворожнечі...» [66]. Метою цього документа є протидія руйнівному інформаційному впливу Росії в умовах розв'язаної нею гібридної війни.

Протягом багатьох років у нашій державі спостерігались факти, коли мас-медіа ставали виробниками і поширювачами інформації в межах зовнішнього інформаційно-психологічного впливу. Навіть через п'ять років російської агресії в Україні до кінця не вирішена проблема функціонування в медіа-просторі російських або відверто проросійських ресурсів, як наприклад, телеканали 112, ZIK, окремі радіопрограми.

Отже, можна стверджувати, що інформаційно-пропагандистська кампанія Росії після інкорпорації півострова базувалася на спробах легітимації кримського референдуму, якнайшвидшої інтеграції Республіки Крим до складу Російської Федерації, зміні демографічної ситуації та цілеспрямованій дезінформації стосовно реального стану речей в окупованому Криму.

Висновки до розділу 4.

Таким чином, інформаційно-психологічна операція РФ в Криму після проведення загальнокримського референдуму була спрямована на поширення ідеологеми про історичну приналежність півострова Росії, визнання законності референдуму, легітимізацію окупаційної влади, витіснення українців та кримських татар, інтеграцію Криму в російський правовий, політичний, економічний, інформаційний простір та демонстрацію відсутності міжнародної ізоляції.

Російські ЗМІ пояснювали входження Криму до складу РФ не спланованою спецоперацією кремлівських сил, а «русофобською політикою київської влади».

Фаза інформаційного закріплення на півострові ознаменувалася ліквідацією українських засобів масової інформації, гоніннями на ті кримськотатарські медіа, які висловлювали погляди, відмінні від офіційно дозволених. На забезпечення інформаційного компоненту російською владою виділялися значні кошти, а переважна більшість російських і кримських ЗМІ стала провідником політики Кремля.

ВИСНОВКИ

Події, які відбувалися в Україні з 2014 року, підкреслюють незаперечну значимість інформаційно-психологічного фактора у збройному протистоянні, особливо в рамках війни гібридного типу. Військово-політична агресія Росії довела, що інформаційний вплив у міждержавних відносинах можна використовувати не лише для досягнення прагматичних цілей зовнішньої політики, а й безпосередньо для підготовки сприятливих умов проведення справжньої повномасштабної війни. Сьогодні інформаційно-психологічний вплив при підготовці до розв'язання війни починає працювати задовго до початку бойових дій.

1. Історіографію досліджуваного питання поділено на сім тематичних груп, в межах яких розглянуто праці українських, зарубіжних та російських науковців щодо проведення ІІО в історичному ракурсі та під час воєнних конфліктів сучасності, зокрема, безпосередньої російської агресії проти України. Одночасно встановлено, що критичне осмислення інформаційно-психологічних операцій Російської Федерації на пострадянському просторі здебільшого залишається поза увагою науковців і характеризується значними прогалинами, що зумовило актуальність дослідження.

2. Понятійно-категоріальний апарат даної проблеми вимагав чіткого розуміння та виключення двозначності. Характеристика базових термінів дисертаційної роботи засвідчує значну дискусійність у використанні основних понять інформаційно-психологічної боротьби. Розглядаючи різні підходи науковців до термінології окресленої проблеми, для дослідження нами були обрані найбільш змістовні й адекватні вирішуваним у роботі завданням дефініції. Визначено, що поняття «інформаційно-психологічна війна» не є тотожним «інформаційній війні».

3. Встановлено, що події на теренах Кримського півострова у 2014 р. однозначно можна кваліфікувати як злочинну агресію РФ проти України у формі незаконної окупації та анексії української території, що підтверджується фактологічною базою і відвертими заявами самого російського керівництва, яке

висловлювалося про кримські події як про військову спецоперацію. При цьому офіційні позиції України та РФ щодо подій 2014 р. діаметрально протилежні. Якщо українська сторона справедливо вважає те, що сталося на півострові послідовною окупацією та анексією, то російська влада наголошує, що це було самовизначенням мешканців Криму і добровільним возз'єднанням.

Відповідь на питання, чому кремлівській владі вдалося здійснити анексію Криму насамперед потрібно шукати у російському впливі на процес самоідентифікації жителів півострова, нав'язуванні цінностей та елементів іншої культури. Масштабна пропагандистська кампанія Росії була спрямована на руйнування поліетнічної культури Криму і заміну її на ретрансляцію неоімперського дискурсу в суспільному, культурному і медійному просторі. Доведено, що Росія всіляко підтримувала розвиток конфронтаційної психології, коли соціокультурний конфлікт між мешканцями півострова сприяв дезінтеграційним процесам і допомагав маніпуляціям у налаштуванні російськомовної більшості населення на усвідомлення власної «вищості». Вкорінені ще радянською пропагандою стереотипне мислення й поведінкові реакції не були змінені в часи незалежності України. Встановлено, що перевагами у проведенні російської культурної експансії на території півострова були російськомовність більшої частини населення АРК, сприяння російській інформаційній політиці, а також антиукраїнська діяльність проросійських громадських та культурних організацій.

З'ясовано, що великим прорахунком київської влади щодо Криму було нерозуміння того, що центр політичного протистояння змістився у сферу культури, яка постійно залишалася на другому плані. Україна зі значним запізненням почала протидіяти російській пропагандистській системі. Протягом багатьох років держава практично не контролювала телевізійний і радіопростір.

4. Розроблено періодизацію інформаційного завоювання Росією мешканців Кримського півострова від латентної фази ІІсО, через ескалацію до постанексійного зниження напруги довкола цього питання. Зокрема, латентна фаза включала у себе окремі ІІсО, які здійснювалися за чотирма етапами цієї

фази та були спрямовані передусім на ретельно визначені цільові аудиторії.

У цей час з громадських організацій та партій на півострові була створена проросійська платформа, яка стала основою підтримки пропагандистського впливу російських ЗМІ.

Інформаційно-психологічна операція Росії з анексії Кримського півострова супроводжувалась наступними особливостями. Починаючи з 1992 р. по лютий 2014 р. на свідомість як жителів Криму, так і Росії здійснювався потужний інформаційно-психологічний тиск, спрямований, передусім, на ревізію історичних подій і, відповідно, перегляд кордонів України, формування негативної думки про українське керівництво. Інформаційна війна розпочалась задовго до військової агресії Росії проти України і супроводжувала її на всіх етапах, завчасно адаптуючись під поточні цілі і задачі. Головною її метою були ліквідація державності України. Російськими фахівцями спецпропаганди була розроблена низка псевдоісторичних теорій, створені концепти «Руський світ», «Крим наш» і низка мемів, які стали основою пропагандистсько-психологічного впливу на населення Криму. Політика Російської Федерації щодо нашої країни трансформувалась у тотальну військову дезінформаційну агресію, спрямовану в Росії – на одержання підтримки населення для виправдання дій кремлівської влади; в країнах Заходу – дискредитацію владних структур України та її Збройних Сил.

4. Показано, що інформаційні методи боротьби стали вирішальними в ході анексії АРК і забезпечили розгортання сил спеціальних операцій в автономії та швидке захоплення важливих об'єктів, активізацію внутрішньої опозиції та ослаблення опору ЗСУ, чому сприяла й колаборантська позиція міліції і СБУ автономії. Пропагандистські зусилля контрольованих російською владою ЗМІ стосовно висвітлення подій на півострові взимку та навесні 2014 р. були важливим інструментом втілення російських планів щодо територіального руйнування української держави та підриву єдності українського суспільства.

На наш погляд, саме експансія в інформаційному просторі стала найбільш небезпечною складовою російської гібридної війни.

5. Визначено, що захоплення РФ Криму протягом лютого – березня 2014 р. відбувалося за декількома сценаріями. Оскільки розрахунки на тактику кривавих міжнаціональних сутичок не спрацювали, підставою вторгнення стала «легенда» про захист російськомовного населення у регіоні, яка була підтримана надпотужною пропагандистською кампанією із широким застосуванням інформаційної блокади півострова та дезінформації.

Російська ПсО в Криму мала всі ознаки підготовленої та продуманої за цілями, формами, заходами та наслідками акції, головними цільовими аудиторіями її були: 1) населення Російської Федерації; 2) військовослужбовці ЗС РФ; 3) населення АРК; 4) російськомовні громадяни України; 5) військовослужбовці ЗС України, частини яких були дислоковані на території автономії; 6) західна міжнародна спільнота.

За характером цю операцію можна класифікувати як пропагандистську (просування певних інфологем), дезінформаційну (це невід’ємна частина будь-якої військової операції), маніпулятивну (здійснення впливу на населення автономії та військовослужбовців ЗСУ).

6. На території АРК спецслужбами РФ був застосований широкий спектр методів інформаційно-психологічного впливу, провідну роль у здійсненні якого відігравали мас-медіа, підконтрольні кремлівському політичному керівництву. За допомогою ЗМІ громадська думка російського суспільства була сформована таким чином, що будь-які дії військово-політичного керівництва та президента РФ знаходили підтримку свого населення. Пропутінські медіа протягом тривалого часу створювали для власних громадян образ ворожого Росії українського «націоналіста». Обґрунтовано, що протидія ворожим інформаційним впливам вимагає знешкодження радянських стереотипів історичного мислення за допомогою створення власних історичних наративів.

7. Порушення Росією міждержавних угод актуалізувало потребу наукового дослідження сутності російського експансіонізму. Агресивна політика РФ вимагає значного посилення уваги нашої держави до своєї інформаційної безпеки та розробки власної доктрини інформаційного спротиву будь-яким

зазіханням на медійний простір нашої країни. Зокрема, необхідне запровадження реальних механізмів притягнення до відповідальності за порушення державного законодавства щодо інформаційної діяльності, антидержавних закликів та пропаганди міжетнічної ворожнечі.

Українська державна політика з мінімізації негативних наслідків ІІСО закордонних суб'єктів потребує комплексного підходу, координації дій державних органів у сферах керування інформаційними, політичними, економічними процесами. Становлення незалежної України пов'язане з безнастанним інформаційно-психологічним тиском на неї, і щоб позбутись наслідків такого тиску, потрібно докласти потужних зусиль для запобігання проведенню ворожих інформаційно-психологічних кампаній на українській території.

8. Можливі напрями продовження досліджень за тематикою дисертації. Результати дисертаційної роботи створюють певне наукове підґрунтя для наступних системних досліджень історії ІІСО РФ проти України.

Подальші історичні розвідки мають бути спрямовані на розвінчання фальсифікованої історії Криму, хибних концепцій про «спільну історію». дослідження всього спектра проблем, які стосуються інформаційно-психологічного протистояння, особливостей використання технологій пропаганди як елемента інформаційно-психологічної агресії. У світлі триваючого військово-політичного протистояння з Росією актуальним залишається подальше глибоке вивчення інформаційно-психологічного впливу на військовослужбовців та проблеми інформаційної безпеки у воєнній сфері.

Своєчасним є історичний розгляд інформаційної політики України в міжнародному полі та узагальнення аналітичних матеріалів щодо значення інформаційно-психологічного забезпечення у ході військових конфліктів сучасності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ

1. Відомість про результати Всеукраїнського референдуму, 1 грудня 1991 р. *ЦДАВО України*. Ф. 1. Оп. 28. Спр. 144. Арк. 6.
2. Доповідна записка Міністру закордонних справ УНР про ситуацію в Криму. *ЦДАВОВУ* (Центральний державний архів вищих органів влади України). Ф. 3766. (Звіт по справам Криму). Оп. 1. Спр. 132. Арк. 16–16 зв.
3. *Архів Верховної Ради України*. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 21. Арк. 50–52.
4. О всеобщей переписи населения Российской империи (1896–1897 г.). *Государственный архив АР Крым*. Ф. 64. Бахчисарайская городская управа. Оп. 1. Д. 847. 49 л.
5. Список населенных мест с указанием численности населения по переписи 1939 г. по Крымской АССР. *Государственный архив АР Крым*. Ф.Р. 219. Управления народно-хозяйственного учета Крымской АССР. Оп. 1. Д. 110. 110 л.
6. Особый сектор. Материалы комиссии Совнаркома СССР по проверке состояния и развития народного хозяйства Крыма после освобождения от немецко-фашистской оккупации. *Государственный архив АР Крым*. Ф.П. 219. 1. Крымский областной партийный комитет. Оп. 1. Д. 2221. 127 л.
7. О передаче Крымской области из состава РСФСР в состав УССР : Постановление Совета Министров РСФСР от 05.02.1954 г. *Центральный государственный архив РСФСР*. Ф. 259. Оп. 1. Д. 645. Л. 159.
8. Материалы о переселении жителей Украины. 1966 г. *Государственный архив АР Крым*. Ф.П. 1. Крымский областной партийный комитет. Оп. 4. Д. 171. Отдел организационно-партийной работы. 17 л.
9. Государственный комитет обороны Постановление № 5859сс «О крымских татарах». *ГАРФ* (Государственный архив Российской Федерации). Ф. Р-9401. Оп. 2. Д. 65. Л. 41–43.

ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ

10. Біла книга 2013. Збройні Сили України. URL: http://www.mil.gov.ua/content/files/whatebook/WB_2013.pdf (дата звернення: 19.07.2019).
11. Военная доктрина Российской Федерации. 2014. URL: <https://rg.ru/2014/12/30/doktrina-dok.html> (дата звернення: 11.02.2017).
12. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Крымская АССР. Занятия. Москва : Изд. ЦСУ Союза ССР, 1929. 53 с.
13. Всесоюзная перепись населения 1939 года : основные итоги. *Демоскоп Weekly*. URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_39/xls. (дата звернення: 18.09.2017).

14. Вступительное слово Президента России Владимира Путина на Всемирном конгрессе соотечественников, проживающих за рубежом. Санкт-Петербург, 24 октября 2006 года. URL: <http://vksrs.com/publications/vstupitelnoe-slovo-prezidenta-rossii-v-v/> (дата звернення: 11.02.2017).

15. Декларация о государственном и правовом статусе Крыма: принята Крымским областным Советом народных депутатов. *Крымская правда*. 1990. 11 ноября.

16. Державна програма реформування і розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року. *Військо України*. 2000. № 11–12.

17. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією : Міжнародний документ від 31.05.1997 р. *Офіційний вісник України*. 1999. 4 червня. № 20.

18. Договір між Україною і Російською Федерацією про україно-російський державний кордон від 28.01.2003 р. *Офіційний вісник України*. 2004. 18 червня. № 22.

19. Договор между Российской Федерацией и Республикой Крым о принятии в Российскую Федерацию Республики Крым и образования в составе Российской Федерации новых субъектов. URL: <http://www.kremlin.ru/news/20605> (дата звернення: 24.01.2018).

20. Закон о народном ополчении Крыма. URL: <http://jankoy.org.ua/wp-content/uploads/2014/05/Zakon-o-narodnom-opolchenii-Kryma.pdf> (дата звернення: 3.05.2019).

21. Кількість та територіальне розміщення населення в Автономній Республіці Крим (Всеукраїнський перепис населення 2001 року). Сімферополь : Головне управління статистики в АР Крим, 2003. 43 с.

22. Конституція України : офіц. текст. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. Київ : Преса України, 1997. 80 с.

23. Конституция Республики Крым. Принята седьмой сессией Верховного Совета Крыма 6 мая 1992 года. URL: <http://sevkrymus.narod.ru/zakon/1992konst.htm> (дата звернення: 08.02.2018).

24. Концепция внешней политики Российской Федерации. URL: http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2542248 (дата звернення: 24.01.2018).

25. Крим після анексії. Державна політика, виклики, рішення та дії. Біла книга / за заг. ред. Ю. Тищенко. Київ : ТОВ «Агентство Україна», 2016. 148 с.

26. Крым без правил. Тематический обзор ситуации с правами человека в условиях оккупации. Вып. 3. Право на гражданство / под общ. ред. С. Заец, Р. Мартыновской, Д. Свиридова. Киев : Региональный центр прав человека, 2017. 56 с.

27. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 05.12.1994 р. *Офіційний вісник України*. 2007. № 13. Ст. 123.

28. Національна безпека України : кримський вектор. Збірник документів і матеріалів (1917–2014 рр.); у 5-ти ч. / упоряд. Л. Рябошапка, І. Вдовичин та ін.; за ред. Л. Рябошапка, А. Луцького. Львів : Ліга-Прес. 2014. Ч. 1 (1917–серпень 1991 рр.). 901 с.

29. Національна безпека України : кримський вектор. Збірник документів і матеріалів (1917–2014 рр.); у 5-ти ч. / упоряд. Л. Рябошапка, І. Вдовичин та ін.; за ред. Л. Рябошапка, А. Луцького. Львів : Ліга-Прес. 2014. Ч. 2 (серпень 1991 – червень 1996 рр.). 730 с.

30. Національна безпека України : кримський вектор. Збірник документів і матеріалів (1917–2014 рр.); у 5-ти ч. / упоряд. Л. Рябошапка, І. Вдовичин, В. Гринчак, А. Луцький, І. Томюк; за ред. Л. Рябошапка, А. Луцького. Львів : Ліга-Прес, 2014. Ч. 4 (листопад 2005–листопад 2013 рр.). 759 с.

31. Національна безпека України : кримський вектор. Збірник документів і матеріалів (1917–2014 рр.); у 5-ти ч. / упоряд. Л. Рябошапка, І. Вдовичин, В. Гринчак, А. Луцький, І. Томюк; за ред. Л. Рябошапка, А. Луцького. Львів : Ліга-Прес. 2014. Ч. 5 (листопад 2013–грудень 2014 рр.). 772 с.

32. О внесении изменений в ст. 6 и 30 Федерального закона «О гражданстве Российской Федерации» и отдельные законодательные акты Российской Федерации : Федеральный закон РФ от 23 мая 2014 г., № 142-ФЗ. URL: <https://rg.ru/2014/06/06/grajdanstvo-dok.html> (дата звернення: 26.09.2019).

33. О национализации имущества предприятий, учреждений, организаций агропромышленного комплекса, расположенных на территории Республики Крым : Постановление Государственного Совета Республики Крым от 26.03.2014 г. URL: <http://www.rada.crime.ua/act/11841> (дата звернення: 14.06.2017).

34. О правовой оценке решений высших органов государственной власти РСФСР по изменению статуса Крыма, принятых в 1954 году : Постановление Верховного Совета Российской Федерации от 21 мая 1992 г. № 2809-1. URL: <https://ru.wikisource.org/wiki> (дата звернення: 14.06.2017).

35. О Президенте Республики Крым : Закон Республики Крым от 14.10.1993 г., № 428-1. *Ведомости Верховного Совета Крыма*. 1993. № 5. Ст. 223.

36. О проведении общекрымского референдума : Постановление ВР АРК от 6.03.2014 г., № 1702-6/14. URL: <http://www.rada.crime.ua/act/11689> (дата звернення: 25.01.2019).

37. О передаче Крымской области из состава РСФСР в состав Украинской ССР : Закон СССР от 26.04.1954 г. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1954. № 10. Ст. 343.

38. О перечислении острова Средняя коса (Тузлы) из Темрюкского района Краснодарского края в состав Крымской АССР : Указ Президиума Верховного Совета РСФСР от 07.01.1941 г. URL: <http://goo.gl/Ts1hnQ> (дата звернення 25.08.2018).

39. О Республике Крым как официальном названии демократического государства Крым : Закон Крымской АССР от 26.02.1992 г. *Ведомости Верховного Совета Крыма*. 1991–1992. № 6. Ст. 243.

40. О статусе города Севастополя : Постановление Верховного Совета Российской Федерации от 9 июля 1993 г. № 5359-1. URL: <https://ru.wikisource.org/wiki> (дата звернення: 14.06.2017).

41. О Федеральной целевой программе «Русский язык» на 2011–2015 годы: постановление Правительства Российской Федерации от 20.06.2011 г.

№ 492. URL: http://svn.rs.gov.ru/files/Postanovlenie_Pravitelstva_ot_20-06-2011_no492.pdf (дата звернення: 16.07.2017).

42. Об использовании Вооруженных Сил Российской Федерации на территории Украины : Постановление Совета Федерации Федерального Собрания российской Федерации от 1 марта 2014 г. № 48-СФ. URL: <http://council.gov.ru/activity/documente/39979> (дата звернення: 22.10.2019).

43. Об особенностях выкупа имущества в Республике Крым : Закон Республики Крым. От 8.08.2014 г. № 47-ЗПК. URL: <http://www.rg.ru/2014/08/08/krim-proekt-vikup-reg-dok.html> (дата звернення: 22.10.2019).

44. Обращение Президента Российской Федерации 18 марта 2014 года. URL: www.kremlin.ru (дата звернення: 14.06.2018).

45. Перепись населения в Крымском федеральном округе (2014). Википедия. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B> (дата звернення: 22.10.2019).

46. Питання укладення Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їх державами-членами, з іншої сторони : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2013 р. № 905-р. *Офіційний вісник України*. 2014. № 92. Ст. 3402.

47. Полуостров страха: хроника оккупации и нарушения прав человека в Крыму / под общ. ред. Т. Печончик. Киев, 2015. 83 с.

48. Поражение в правах: Нарушения в Крыму. Доклад Human Rights Watch от 17.11.2014 г. URL: <http://www.hrw.org/ru/reports/2014/11/17/porazhenie-v-pravakh-0> (дата звернення: 22.10.2019).

49. Послание Федеральному собранию Российской Федерации (25 апреля 2005 года). URL: http://archive.kremlin.ru/appears/2005/04/25/1223_type63372type63374type82634_87049.shtml (дата звернення: 16.06.2017).

50. Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України : Постанова Верховної Ради України від 22.02.2014 р. № 757-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 11. Ст. 158.

51. Про взяття політичної відповідальності за ситуацію в Україні : Постанова Верховної Ради України від 22 лютого 2014 р. № 753-VII. *Офіційний вісник України*. 2014. № 16. Ст. 478.

52. Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки : Закон України від 12 лютого 1991 р. № 712-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 9. Ст. 84.

53. Про внесення змін до деяких законів України щодо визначення дати початку тимчасової окупації : Закон України від 15 вересня 2015 р. № 685-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 46. Ст. 417.

54. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 1 липня 2010 р. № 2411-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 40.

55. Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим : Закон України від 23 грудня 1998 р. № 350 -XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 5–6.

56. Про Звернення Верховної Ради України до держав-гарантів відповідно до Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї : Постанова Верховної Ради України від 28 лютого 2014 р. № 831-VII. *Офіційний вісник України*. 2014. № 19. Ст. 588.

57. Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення : Закон України від 23 вересня 1997 р. № 538/97-В. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 48.

58. Про неправомірність дій керівництва Об'єднаних Збройних Сил Співдружності Незалежних Держав : Постанова Президії Верховної Ради України від 9 квітня 1992 р. № 2258 -XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 29. Ст. 413.

59. Про основи національної безпеки України : Закон України від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 14.06.2019).

60. Про покладення на Голову Верховної Ради України виконання обов'язків Президента України згідно із статтею 112 Конституції України : постанова Верховної Ради України від 23 лютого 2014 р. № 764-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 11. Ст. 163.

61. Про постанову Верховної Ради Російської Федерації «Про статус міста Севастополя» : Постанова Верховної Ради України від 14.07.1993 № 3378-XII. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3378-12> (дата звернення: 13.06.2017).

62. Про Раду з питань інформаційної політики при Президентові України : Указ Президента України від 3 квітня 2001 р. № 230. *Урядовий кур'єр*. 2001. 11 жовтня.

63. Про ратифікацію Угоди між Україною та Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України : Закон України від 27 квітня 2010 р. № 2153-VI. *Урядовий кур'єр*. 2010. 30 квітня.

64. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 березня 2014 р. «Про передислокацію військових частин (підрозділів), установ та організацій Збройних Сил України, інших військових формувань і правоохоронних органів України з тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя в інші регіони України» : Указ Президента України № 339/2014. URL: <http://www.president.gov.ua/dokuments/16998.html> (дата звернення: 14.11.2019).

65. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 р. «Про нову редакцію Воєнної доктрини України» : Указ Президента України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/555/2015> (дата звернення: 14.11.2019).

66. Про рішення ради Національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 р. «Про доктрину інформаційної безпеки України» : Указ Президента України від 25 лютого 2017 р. № 47. URL:

<http://www.president.gov.ua./documtnnts/472017-21374> (дата звернення: 14.11.2019).

67. Про скасування Конституції і деяких законів Автономної Республіки Крим : Закон України від 17.03.1995 р. № 92/95 ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 11. Ст. 67.

68. Про утворення Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України щодо забезпечення парламентського контролю за режимом державного кордону України і районі острова Коса Тузла : Постанова Верховної Ради України від 23.10.2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 47–48. Ст. 375.

69. Протокол між Міністерством оборони України і Міністерством оборони Російської Федерації про подання інформації про загальну чисельність особового складу та основних озброєнь Чорноморського флоту Російської Федерації, які знаходяться на території України від 20.10.2010 р. URL: <http://goo.gl/A94YJD> (дата звернення: 18.07.2018).

70. Стенограма засідання Ради національної безпеки і оборони під головуванням в. о. Президента України, Голови Верховної Ради України О. В. Турчинова 28 лютого 2014 р. «Про невідкладні заходи щодо забезпечення національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України». URL: <http://www.rnbo.gov.ua/files/2016/stenogr.pdf>. (дата звернення: 03.04.2017).

71. Угода між Україною і Російською Федерацією про принципи формування ВМС України та ВМФ росії на базі Чорноморського флоту колишнього СРСР від 03.08.1992 р. *Офіційний вісник України*. 2004. № 40. Ст. 2668.

72. Угода між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України. *Дипломатический вестник МИД Российской Федерации*. 1997. Август. № 8.

73. Угода між Україною і Російською Федерацією про параметри поділу Чорноморського флоту від 28.05.1997 р. URL: <http://goo.gl/g9c0Bz> (дата звернення: 18.07.2018).

74. Угода між Україною та російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 21.04.2010 р. *Офіційний вісник України*. 2010. № 39. Ст. 1154.

75. Указ президента Российской Федерации о создании Фонда «Русский мир». URL: <https://ruskiymir.ru/fund/the-decree-of-the-presydent-of-the-russian-federation-on-creation-of-fund-russian-world.php#1> (дата звернення: 16.06.2017).

76. Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2013. 566 с.

77. Declaration of Principles of International Law Concerning Friendly Relations and Co-operation Among States in Accordance with the Charter of the United Nations, G.A. Res. 2625 (XXV), 1, U.N. Doc. A/64 (Oct.24, 1970).

78. FM 3-05.301 Psychological Operation Tactics, Techniques and Procedures. 2003. URL: <https://fas.org/irp/doddir/army/fm3-05.301.pdf>. (дата звернення: 11.05.2016).

79. JP 3-13. Information Operation. US Joint Chiefs of Staff, 2012. 69 p.

80. U/FOUO Joint Chiefs of Staff Instruction: Military Information Support Operations (MISO). URL: <https://publicintelligence.net/cjcs-miso/June22,2013> (дата звернення: 19.11.2019).

81. Resolution 2217 Legal challenges related to hybrid war and human rights obligation. 2018. Parliamentary Assembly. Council of Europe. URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTMLen.asp?fileid=24762&lang=en>. (дата звернення: 19.11.2019).

МЕМУАРИСТИКА

82. Березовець Т. Анексія. Острів Крим. Хроніки гібридної війни. Київ : Брайт Стар Паблішинг, 2016. 391 с.

83. Киселев А. Как Россия брала Севастополь. Подробная хроника. *Хвиля*. 2015. 8 апреля: URL: <http://s1.hvylya.net/wp-content/uploads/2014/03/rossiyskaya-armiya-v-Kryimu.jpg> (дата звернення: 12.02.2020).

84. Мамчак М. 2014. Анексія Криму. Анатомія «гібридної» війни. Севастополь : б/в, 2014. 522 с.

85. Мамчак М. Гібридно-флотська війна. Інформаційна оборона. Севастополь : б/в, 2019. 346 с.

ПЕРІОДИЧНА ПРЕСА

86. Авдет. 1991.

87. Відомості Верховної Ради України. 1992–1993.

88. Военно-промышленный курьер. 2004–2010.

89. Голос Крима. 1999.

90. Крымская правда. 2010–2014.

91. Крымские известия. 2004.

92. Офіційний вісник України. 2004. 2010.

93. Українське слово. 2014.

94. Урядовий кур'єр. 2010.

МОНОГРАФІЇ ТА СТАТТІ

95. Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики / кер. проекту, упоряд. і наук. ред. П. П. Гай-Нижник. Київ : «МП Леся», 2016. 586 с.

96. Аксенов обратился к Путину с просьбой оказать содействие в обеспечении мира на территории АР Крым. URL: <http://interfax.com.ua/news/general/193554.html> (дата звернення: 24.07.2018).

97. Андрієвський Т. Г. Цілі російсько-української гібридної війни. *Політичне життя*. 2018. № 2. С. 103–108.

98. Аннексия Крыма: Юрий Мешков разоблачает Владимира Путина. URL: <https://ru.krymr.com/a/26578233.html>. (дата звернення: 22.03.2018).
99. Артемов Л. Брексит в пользу России. *Военно-промышленный курьер*. 2020. № 9 (822). 10 марта.
100. Астахова Е. В. Россия и «Русский мир». *Вестник МГИМО университета*. 2011. № 1. URL: <http://elibrary.ru/download/20872018.pdf> (дата звернення: 22.03.2018).
101. Бадрак В. Мілітаризація окупованого Криму як загроза міжнародній безпеці. *Мілітаризація окупованого Криму як загроза міжнародній безпеці*: Збірник виступів Міжнар. конференції. 14 березня 2016 р. Київ: ТОВ «Бізнесполіграф», 2016. 112 с. С. 7–16.
102. Баев П. Стратегическое влияние России в странах Центральной и Восточной Европы. *Національна безпека і оборона*. 2016. № 9–10 (168–169). С 87–97.
103. Баранов Н. Классические технологии информационно-психологической войны. 2016. URL: <http://nicbar.ru/politology/study/kurs-informatsionnaya-vojna-v-sisteme-politicheskikh-otnoshenij/109-lektsiya-2-klassicheskie-tekhnologii-informatsionno-psykhologicheskoy-vojny> (дата звернення: 28.10.2018).
104. Бартош А. Стратегия и контрстратегия гибридной войны. *Военная мысль*. 2019. № 2. URL: <https://vm.ric.mil.ru/Stati/item/138034> (дата звернення: 10.05.2019).
105. Бартош А. Модель гибридной войны. *Военная мысль*. 2019. № 5. URL: <https://vm/ric/mil/ru/Stati/item/191517> (дата звернення: 15.06.2019).
106. Белая книга. Принадлежность и статус Севастополя. Севастополь: Флаг Родины, 20 с.
107. Бельська Т. В. Інформаційно-психологічна війна як спосіб впливу на громадянське суспільство та державну політику держави. *Технології та механізми державного управління*. URL: <http://nuchu.edu.ua/sciencearchive/PublicAdministration/vol1/49-56.pdf> (дата звернення: 18.09.2017).
108. Бжезинский З. Великая шахматная доска (господство Америки и его геостратегические императивы). Москва: Междунар. отношения, 1998. 256 с.
109. Богуш В. М., Юдин О. К. Інформаційна безпека держави. Київ: МК-Прес, 2005. 432 с.
110. Буджурова Л. А я в Россию, домой хочу. *Авдет*. 1991. № 22 (33). 4 октября.
111. Бурковський П. Російська пропаганда про події в Україні: тенденції 2014–2016 років. URL: <http://www.osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/rosiyska-propaganda-pro-podii-v-ukraini-tendentsii-20142016-rokiv> (дата звернення: 15.06.2019).
112. Бурцев М. Опыт советской пропаганды среди войск и населения противника в период войны с белофиннами. Партийно-политическая работа в боевой обстановке. Москва: Воениздат, 1940. 165 с.

113. Бывший командующий ЧФ рассказал об операции «вежливых людей» в Крыму. URL: https://lenta.ru/news/2015/03/13/crimea_nash/ (дата звернення: 15.06.2019).

114. В оккупованому Криму кількість україномовних шкіл зменшилася на 87%. URL: <https://uatv.ua/v-okupovanomu-krymu-kilkist-ukrainomovnych-shkil-zmenshylyasya> (дата звернення: 20.01.2020).

115. В Крыму – страшная информационная война, – Лутковская. URL: https://24tv.ua/ru/v_krymu_strashnaya_informatsionnaya_voyna_lutkovskaya_n419840 (дата звернення: 15.06.2019).

116. В Крыму казаки объединились для защиты полуострова и рассчитывают на помощь. URL: <https://www.segodnya.ua/regions/krym/v-krymu-kazaki-obedinilis-dlya-zashchity-poluostrova-i-rasschityvayut-na-pomoshch-chf-497137.html> (дата звернення: 15.06.2019).

117. Великая победа. В 15 т. / под. общ. ред. С. Е. Нарышкина, А. В. Торкунова; рук. авт. кол. А. И. Подберезкин. Т. 12. Освобождение. Москва : МГИМО-Университет, 2015. 574 с.

118. Верменич Я. Національна ідентичність як соціокультурний конструкт : погляд із початку ХХІ століття на проблеми ХХ. *Регіональна історія України* : Збірник наукових статей. Вип. 11. Київ, 2017. С. 9–42.

119. Верницький А. Антиконтитуційний переворот и захват власти – Президент РФ дал оцінку тому, що произошло в Києве. URL: <http://www.1tv.ru/news/polit/253452> (дата звернення: 29.09.2017).

120. Весє С. Мережі Кремля у Франції. *Національна безпека і оборона*. 2016. № 9–10 (168–169). С. 98–108.

121. Веденєєв Д. В. Неконвенційне (асиметричне) протистояння як домінуюча форма сучасної міждержавної конфліктності. *Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення* : Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. 9 червня 2017 р., Маріуполь. Маріуполь : ДонДУУ, 2017. 311 с. С. 8–11.

122. Веденєєв Д. В., Гапєєва О. Л., Слюсаренко А. В. «Гібридні війни» – новітня форма асиметричного протистояння. *Воєнно-історичний вісник*. 2015. Вип. 3. С. 103–109.

123. Війна за свідомість: науковець спростовує ключові російські міфи про Україну. *Голос України*. 2018. 5 квітня.

124. Вікно Овертона: технологія знищення, або Як легалізувати що завгодно. URL: <https://www.ar25.org/article/vikno-overtona-technologiya-zneshchennya> (дата звернення: 16.08.2019).

125. Влад В. Разные судьбы, или мнимая украинизация и наглая русификация. *Голос Крыма*. 1999. 30 июля.

126. Военная прокуратура опровергает «дезу», которой обрабатывают украинских воинов в Крыму URL: <http://www.theinsider.ua/rus/politics/532c57ff32c8d> (дата звернення: 19.11.2019).

127. Военнослужащие ВМСУ в Севастополе обнаружили около 20 подводных диверсантов в Стрелецкой бухте. URL: <http://sevastopolnews.info/2014/03/lenta/sobytiya/069215563> (дата звернення: 16.10.2019).

128. Волковський Н. Л. Історія інформаційних воєн. В 2 ч. Санкт-Петербург : ООО «Іздателство «Полигон», 2003. Ч. 2. 729 с.
129. Волкогонов Д. А. Психологічна війна. Підіривні дії імперіалізму в області суспільного свідомості. Москва : Воєніздат, 1983. 288 с.
130. Воробйова І. В. Інформаційно-психологічна зброя як самостійний засіб ведення інформаційно-психологічної війни. *Системи озброєння і військова техніка*. 2010. № 1 (21). С. 141–144.
131. Гай-Нижник П. П. Основні засади стратегії деокупації та реінтеграції Криму в контексті національної безпеки України: штрихи до проблеми й напрямки розв'язання. *Гілея*. 2017. Вип. 119 (4). С. 335–350.
132. Гай-Нижник П., Чупрій Л. Російсько-українська війна: особливості розв'язання військово-політичного конфлікту на Сході і Півдні України за сучасних геополітичних умов. *Українознавство*. 2016. № 4 (61). С. 103–121.
133. Гай-Нижник П. П. Окупація та анексія Криму Російською Федерацією у 2014 р. як акт агресії проти України: перебіг вторгнення і свідчення міжнародного злочину. *Гілея*. 2017. Вип. 113 (№ 3). С. 110–124.
134. Гайдук С. Російська пропаганда в Криму: як все починалось. URL: <https://www.obozrevatel.com/blogs/37129-rosijska-propaganda-v-krimu-yak-vse-pochinalos.htm> (дата звернення: 12.06.2018).
135. Гайстлінгер М. Кримський референдум: міжнародно-правовий аспект. *Вісник Російського Університету Дружби народів*. 2014. № 4. С. 13–19.
136. Гамалія В. С., Черевичний Г. С. Крим в історії, культурі, етнопольній та глобальній політиці. *Вісник НАН України*. 2014. № 10. С. 67–74.
137. Гапеєва О. Л. Інформаційно-пропагандистська кампанія Росії проти України під час конфлікту на острові Коса Тузла. *Військово-науковий вісник*. 2016. Вип. 25. С. 266–280.
138. Гапеєва О. Л. Інформаційні кампанії Російської Федерації на Кримському півострові (1997–2006 рр.): історичний аспект. *Гілея*. 2016. № 155.
139. Гапеєва О. Л. Інформаційне протистояння між Росією та Естонією на прикладі подій «Бронзової ночі» 2007 р. *Військово-історичний меридіан: Електронний науковий фаховий журнал*. 2017. Вип. 1 (15). С. 86–98.
140. Герасимов В. Цінність науки в передбаченні. *Воєнно-промисловий кур'єр*. 2013. № 8 (476). 27 лютого.
141. Гетьманчук М. П. «Гібридна війна» Росії проти України: інформаційний аспект. *Військово-науковий вісник*. 2016. Вип. 2. С. 296–307.
142. Гібридні загрози Україні і суспільна безпека. Досвід ЄС і Східного партнерства : аналітичний документ / за заг. ред. В. Мартинюка. Київ : Центр глобалістики «Стратегія ХХІ», 2018. 105 с.
143. Голибард Є. Злочинна рука Росії в Україні. Фрагмент сучасного літопису (1994–початок 2015 рр.). Факти. Особи. Коментарі. Київ : Український пріоритет, 2015. 416 с.
144. Горбань Ю. О. Інформаційна війна проти України та засоби її ведення. *Вісник Національної академії державного управління*. 2015. № 1. С. 136–141.

145. Горбань Ю. А. Історичні дослідження: науково-методичні підходи до написання дисертаційної роботи URL: inb.dnsgb.com.ua/2012-1/12_gorban.pdf. (дата звернення: 28.11.2019).
146. Горбулін В. П. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. *Стратегічні пріоритети*. 2014. № 4 (33). С. 5–12.
147. Горбулін В. Тези до другої річниці російської агресії проти України. URL: <https://web.archive.org/web/20160222004619/http://uacrisis.org/ua/40347-gorbulin-tezy> (дата звернення: 17.09.2019).
148. Горбулін В. П., Додонов О. Г., Ланде Д. В. Інформаційні операції та безпека суспільства: загрози, протидія, моделювання : монографія. Київ : Інтертехнологія, 2009. 164 с.
149. Гриневич В. «Український фашизм»: диявольський триумф політтехнологів. URL: uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/Ukrainian-fascism-fiction/0013630.pdf (дата звернення: 08.01.2020).
150. Громенко С. В. #КрымНаш. Історія російського міфу. Київ : ТЗОВ «ВФ»Афіша», 2017. 208 с.
151. Гулай В. В. Загрози інформаційно-психологічній безпеці особи в реаліях інформаційно-психологічної війни як складової «гібридної війни» Російської Федерації проти України. *Військово-науковий вісник*. 2016. Вип. 29. С. 233–244.
152. Гулай В. В. Внутрішньополітична безпека України крізь призму концептуалізації гібридних викликів та загроз (2014–2018 рр.). *Studia Politologica Ucraino-Polona*. 2018. Вип. 8. С. 119–126.
153. Гулима О. П. Кримський вектор російської військово-політичної експансії (XVII–XXI ст.) : дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 20.02.22. Львів, 2018. 277 с.
154. Гурковський В. І. Сучасні медіа та протидії російській пропаганді: державно-управлінський аспект. *Ефективність державного управління*. 2015. № 1. С. 71–84.
155. 96,77% крымских избирателей проголосовали за присоединение к России. URL: <https://russian.rt.com/article/24424>. (дата звернення: 16.06.2019).
156. Джемилев М. Спецслужбы России разработали план по дестабилизации ситуации в Крыму. URL: <http://argumentua.com/novosti/spetssluzhby-rossii-razrabotali-plan-po-destabilizatsii-situatsii-v-krymu-mustafa-dzhemilev> (дата звернення: 16.06.2019).
157. Джолос О. Информационно-психологическая война, Восточный фронт. URL: <http://argumentua.com/statti/informatsionno-psykhologicheskaya-voina-vostochnyi-front> (дата звернення: 16.06.2019).
158. *Дзеркало тижня*. 2014. 26 лютого.
159. Дезинформация: мощное оружие современной войны. URL: <http://polittech.org/2013/01/07/dezinformatsiya-moshchnoe-oruzhie-sovremennoj-voyny> (дата звернення: 16.01.2020).
160. Дикий Е. А. Гибридная война России: опыт Украины для стран Балтии. Вильнюс, 2016. 132 с.

161. Донбас і Крим : ціна повернення : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. Київ : НІСД, 2015. 474 с.
162. Дорош М. Власний наратив замість контрпропаганди. URL: https://osvita.mediasapiens.ua/monitoring/advocacy_and_influence/vlasniy_narativ_z_amist_kontrpropagandi (дата звернення: 16.06.2019).
163. Дугин А. Г. Евразийский реванш России. Москва : Алгоритм, 2014. 115 с.
164. Дугин А. Г. Новая формула Путина. Основы этической политики. URL: http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=8961245 (дата звернення: 19.05.2017).
165. Дугин А. Евразийский проект и его украинская проблема. URL: http://newzz.in.ua/main/1148874783-httpkramtpinfonews_41fullid18973.html (дата звернення: 19.05.2017).
166. Дудаев об украинцах, русских и других народах бывшего СССР. 1995. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ycRA3bVrfWI> (дата звернення: 16.06.2019).
167. Дульман П. Украине Крым не светит. *Российская газета*. 2015. № 272. 2 декабря.
168. Евстигнеев А. В Киев приехали около 300 иностранных наемников. URL: <http://www.1tv.ru/news/world/253517> (дата звернення: 12.05.2018).
169. Елкин Е. Угрозы и вызовы безопасности России. *Военно-промышленный курьер*. 2004. № 62 (23). 18 февраля.
170. Жарков Я. М., Петрик В. М., Присяжнюк М. М. та ін. Інформаційно-психологічне протиборство (еволюція і сучасність) : монографія. Київ : ПАТ «Віпол», 2013. 248 с.
171. Жарков Я. М. Інформаційно-психологічний вплив на війська і населення противника (1939–2000 рр.) : Дис. ... канд. іст. наук: 20.02.02. Київ : Національна академія оборони України, 2007. 195 с.
172. Жарков Я. М., Компанцева Л. Ф., Остроухов В. В. та ін. Історія інформаційно-психологічного протиборства : підручник / за заг. ред. Є. Д. Скулиша. Київ : Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2012. 212 с.
173. Жолквер М., Грабська А. Гібридна війна : в Європі пишуть історію конфлікту в Україні. URL: <https://www.dw.com/uk/гібридна-війна-в-Європі-пишуть-історію-конфлікту-в-україні/a-18370681> (дата звернення: 09.01.2020).
174. Жителей Крыма принуждают говорить на украинском языке. URL: <http://russian.rt.com/article/23309> (дата звернення: 17.08.2017).
175. Заблоцький В. Кримське протистояння. *Анексія Автономної Республіки Крим і Війна на Донбасі 2014-2015 рр.* : Всеукраїнська наукова військово-історична конференція, 23 вересня 2015 р., Київ : Нац. військово-історичний музей України. Київ, 2015. 301 с. С. 37–47.
176. Загадарчук Г. М. Культурний простір регіону як чинник формування особистості. *Культура і сучасність*. 2000. № 1. С. 36–41.
177. Задорожній О. В. Наслідки анексії Кримського півострова для міжнародного правопорядку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету, Серія Право*. Вип. 30. Т. 2, 2015. С. 187–190.

178. Запорожець О. Ю. Інформаційне протиборство у зовнішній політиці США. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2012. Вип. 107 (Ч. I). С. 157–164.
179. Запорожець О. Ю. Російська пропаганда під час окупації Криму. URL: <http://journals.iir.kiev.ua> (дата звернення: 17.08.2017).
180. Зашкільняк Л. Вступ до методології історії. Львів : ЛНУ, 1996. 96 с.
181. Захват Крыма русскими солдатами. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=lmfkqjAgz4> (дата звернення: 18.02.2019).
182. Здіорук С., Яблонський В. Проект «Русского мира» як механізм імперської агресії Росії проти України. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2015. Вип. 6 (74). С. 258–268.
183. Зелинский С. А. Информационно-психологические войны (Современные психотехнологии манипулирования) URL: <https://psyfactor.org/lib/zln3.htm> (дата звернення: 25.09.2019).
184. Зняти маски з пропаганди. URL: https://ms.detector.media/mediaosvita/mind_over_media_znyati_maski_z_propagandi/ (дата звернення: 16.06.2019).
185. Зозуля О. С. Психологічні операції та інформаційно-психологічна безпека військовослужбовців: загрози та протидія. *Досвід застосування збройних сил у світових війнах і воєнних конфліктах ХХ – початку ХХІ ст.: тенденції та закономірності* : Збірник наукових праць / за ред. С.В. Сидорова. Київ : ЦП «Компринт», 2014. Вип. 3. С. 167–171.
186. Зубченко С. П. Освітня та культурна політики в АР Крим: історія й сучасність. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2015. Вип. 13–14. С. 50–60.
187. Зульцман Р. Пропаганда как оружие в войне // Итоги Второй мировой войны. Выводы побежденных. Санкт-Петербург : Полигон; Москва : АСТ, 1998.
188. Інтерв'ю Голови СБУ В. Наливайченко. *Комсомольская правда в Украине*. 2009. 18 февраля.
189. Илья Пономарев осудил украинских военных за то, что они не «обороняли Крым». URL: <http://www.vz.ru/news/2016/2/25/796359.html> (дата звернення: 8.10.2019).
190. Илларионов А. Путин начал войну против Украины еще в июле 2013 года. URL: <https://facenews.ua/news/2015/263480> (дата звернення 22.07.2019).
191. Индекс результативности российской пропаганды. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=510> (дата звернення: 16.06.2019).
192. Информационная война : Как работает российская пропаганда URL: <http://delo.ua/ukraine/informacionnaja-vojna-kak-rabotaet-rossijskaja-propaganda-229022/> (дата звернення: 12.05.2019).
193. Інформаційна політика Росії. URL: <http://uk.wikipedia.org>. (дата звернення: 12.01.2020).
194. Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії : аналітична доповідь / за заг. ред. А. Баровської. Київ : НІСД, 2016. 109 с.

195. Інформаційний вимір гібридної війни : досвід України : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції Київ: НУОУ, 2017. 132 с.
196. Калакура Я. С. Історичні засади українознавства. Київ : Генеза, 2007. 381 с.
197. Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием. Москва : Алгоритм, 2000. 713 с.
198. Караяни А. Г. Информационно-психологическое противоборство в современной войне. Москва : Военный университет, 1997. 246 с.
199. Касюк А. Я. Психологические операции в войнах и конфликтах XX века. Москва : Воениздат, 1995. 236 с.
200. Киричок А. П. Гібридна війна як феномен військово-інформаційної думки ХХІ ст. (історичні та теоретичні аспекти). *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації*. 2017. № 2. С. 26–30.
201. Коваль М. Після першого пострілу Крим потонув би в крові. URL: https://24tv.ua/pislya_pershogo_postrilu_krym_potonuv_bi_v_krovi_Koval_n926860 (дата звернення: 26.10.2019).
202. Козырев Г. И. Конструирование «жертвы» как способ создания управляемой конфликтной ситуации. *Социологические исследования*. 2009. № 4. С. 63–73.
203. Колтик О. Підходи до визначення терміну «пропаганда». URL: <https://labipt.com/apporoaches-to-the-definition-of-propaganda> (дата звернення: 16.09.2018).
204. Комов С. А. Информационная борьба в современной войне: вопросы теории. *Военная мысль*. 1996. № 3. С. 76–80. URL: <http://militaryarticle.ru/voennaya-mysl/1996-vm/8776-informacionnaja-borba-v-sovremennoj-vojne-voprosy> (дата звернення: 16.06.2019)
205. Комов С. А. О способах и формах ведения информационной борьбы. *Военная мысль*. 1997. № 4. С. 18–22.
206. Копан О. В., Мельник В. І. Інформаційно-психологічна війна як засіб маніпулювання людською свідомістю. *Інформація і право*. 2016. № 2. С. 92–98.
207. Копчак В. Україна стала полігоном інформаційної війни, яку розв'язав Кремль. URL: <https://irrp.org.ua/ukraina-stala-poligonom-informatsiynoyi-viyny-yaku-rozvyazav-kreml-u-svitovomu-informprostori-ekspert> (дата звернення: 16.06.2019).
208. Корбут А. Киев против Севастополя. *Военно-промышленный курьер*. 2005. № 49 (116). 28 декабря.
209. Корнієнко С. Путін веде в Україні гібридну війну – генерал Каппен. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25363591.html> (дата звернення: 25.10.2019).
210. Короленко Б. Інкorporація Криму Російською імперією у 1783–1796 рр. : політичний та етносоціальний аспекти : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 : Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2005. 19 с.
211. Короленко Б. Імперський/неоімперських дискурс Криму: історія та пам'ять у контексті глобальних викликів. *Крим від античності до сьогодення*:

історичні студії / відп. ред. В. Смолій. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. С. 644-657.

212. Короткий Т. Р., Коваль Д. А. Понятие информационной войны в международном праве. *Альманах международного права*. 2015 Вып. 2. С. 331–343.

213. Коротченко И. Хочешь мира – готовься к войне. *Военно-промышленный курьер*. 2008. № 33 (249). 20 августа.

214. Короход Я. Д. Информационно-психологические войны – оружие XXI века. *Актуальні проблеми політики*. 2013. № 50. С. 299–307.

215. Костров В. Хроніка кримського протистояння. *Віче*. 2014. № 7. Квітень.

216. Кот С. Крим: статус окуповано території та захист культурних цінностей. *Крим від античності до сьогодення: історичні студії* / відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 690–707.

217. Кремлев С. Новое воссоединение Украины с Россией. *Военно-промышленный курьер*. 2008. № 9 (225). 5 марта.

218. Кремль рассматривает 4 сценария по отношению к Украине. URL: https://ukrrudprom.ua/news/Kreml_rassmatrivaet_4_stsenaria_po_otnosheniyu_k_Ukraine (дата звернення: 12.05.2019).

219. Кривчик Г. Г. Основні загальнонаукові методи в історичних науках. *Грані*. 2017. Т. 20. № 12. С. 55.

220. Крим мав стати приводом для широкомасштабного вторгнення РФ. Звіт Національного інституту стратегічних досліджень. URL: http://censor.net.ua/resonance/375126/krim_mav_stati_privodom_dlya_shirokomassh_tabnogo_vtorgnennya_rf_zvt_natsionalnogo_nstitutu_strategchnih (дата звернення: 11.06.2018).

221. Крим: що пишуть про анексію в російських та українських підручниках історії. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-47580913> (дата звернення: 16.01.2020).

222. Крим від античності до сьогодення : Історичні студії / відп. ред. В. Смолій. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. 708 с.

223. Кримський парламент проголосував за референдум і відставку уряду. *Дзеркало тижня*. 2014. 27 лютого.

224. Кримська інформаційна війна: Росія завдає удар першою. URL: http://zaxid.net/news/showNews.do?krimaska_informatsiyna_viyna_rosiya_zavdaye_udar_pershoyu&objectId=1305008 (дата звернення: 16.01.2020).

225. Крым – это исконно русская земля? Миф и разоблачение. URL: <https://ru.krymr.com/a/27559791.html> (дата звернення: 16.06.2019).

226. Крым – это дорого. Аннексии не было: Главные тезисы Путина в Ялте: http://news.bigmir.net/ukraine/838240--Krym---eto-dorogo--Anneksii-ne-bylo---Glavnye-tezisy-Putina-v-Jalte?utm_medium=inform&utm_campaign=inf_news (дата звернення: 16.06.2019).

227. Крысько В. Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, средства, методы, формы, опыт). Минск : Харвест, 1999. 448 с.

228. Кузнецов А. В стороне оставаться нельзя. *Военно-промышленный курьер*. 2009. № 43 (309). 4 ноября.

229. Культурна складова російсько-української війни. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 16.06.2019).
230. Куцька О. М. Аналогії пропагандистського забезпечення бойових дій Червоної Армії в Європі 1944-1945 рр. та російської агресії в Україні 2014–2016 рр. *Виклики політики безпеки : історія і сучасність* : збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції 16–18 червня 2016 р. Львів : НАСВ, 2016. 196 с. С. 127–128.
231. Куцька О. М. Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території країн Європи (1944–1945 роки) : монографія. Львів : Національна академія сухопутних військ, 2017. 399 с.
232. Куцька О. М. Агітація, пропаганда, інформаційно-психологічна війна: історія виникнення термінів, їх значення та взаємозв'язок. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка* : Серія «Історія». 2017. Вип. 1. Ч. 3. С. 3–10.
233. Куцька О. М., Луньков А. В. Особливості російської пропаганди в ході анексії Криму: кінець лютого–березень 2014 року (крізь призму українських засобів масової інформації). Гуманітарний дискурс: політика, управління, влада : кол. монографія / за заг. ред. О. А. Івакіна, І. В. Шамши, Д. В. Яковлева. Одеса : Вид. дім «Гельветика», 2015. 468 с.
234. Куцька О. М., Туранський М. О. Причини, які призвели до «неактивності» військових частин ЗСУ в ході анексії Криму Російською Федерацією. *Відродження українського війська: сучасність та історична ретроспектива* : Зб. матер. Міжнар. наук. конференції 1–2 грудня 2016 р. Київ : НУОУ, 2016. 161 с.
235. Лайнбарджер П. Психологическая война : пер. с англ. Москва : Воениздат МО СССР, 1962. 350 с.
236. Ласвель Г. Техника пропаганды в мировой войне / сокр. пер. с англ., в обраб. Н. М. Потапова. Москва-Ленинград : Отдел военной лит-ры, Госиздат., 1929. 188 с.
237. Левченко О. Форми ведення інформаційної боротьби: практичний підхід до понятійного апарату. *Наука і оборона*. 2013. № 3. С. 21–26.
238. Левченко О. В. Еволюція гібридної війни Російської Федерації проти України. *Наука і оборона*. 2017. № 2. С. 11–16.
239. Лельонек А. Інформаційна війна, інформаційні і психологічні операції: поняття, методи і застосування. Потенціал слова. Міжнародні відносини і комунікація : стан і перспективи: кол. монографія / наук. ред. А. Лельонек. Львів : ПАІС, 2016. 504 с.
240. Леонтєва Л. Є. Історія використання психологічних операцій Німеччиною та Радянським Союзом в роки Другої світової війни (1941–1945 рр.) : дис. ... канд. іст. наук: 20.02.02 . ДУ «Львівська політехніка». Львів, 1997. 179 с.
241. Леонтєва Л. Є. Історія проведення психологічних операцій на радянсько-німецькому фронті (1941–1944 рр.). Львів : ВВП ДУ «ЛП», 1996. 44 с.

242. Лисенко О. Крим у період Другої світової війни: регіональний вимір. Крим від античності до сьогодення: Історичні студії / відп. ред. В. Смолій. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. С. 442–458.
243. Лисичкин В. А., Шелепин Л. А. Третья Мировая (информационно-психологическая) война. Москва : ИСПИ АСН, 2000. 224 с.
244. Литвиненко О. Тотальна війна по-путінські: «гібридна» війна РФ проти України. *Національна безпека і оборона*. 2016. № 9–10 (167–168). С. 60–64.
245. Литвиненко О. В. Інформаційні впливи та операції. Теоретико-аналітичні нариси : монографія. Сер. «Національна безпека». Вип. 6. Київ : НІСД, 2003. 240 с.
246. Литвиненко О. В. Спеціальні інформаційні операції та пропагандистські кампанії : монографія. Київ : ВКФ «Сатсанга», 2000. 222 с.
247. Ліпкан В. Зміст пропаганди на сучасному етапі. URL: <https://goak-int.org/zmist-propagandi-na-suchasnomu-etapi/> (дата звернення: 16.06.2019).
248. Лоскутов В. Маячний сбір для націоналістів. *Военно-промышленный курьер*. 2006. № 36 (152). 20 сентября.
249. Любовець О. Українсько-російські суперечності щодо визначення статусу Криму та м. Севастополь (1990-ті роки). Крим від античності до сьогодення: Історичні студії / відп. ред. В. Смолій. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. 708 с. С. 624–632.
250. Магда Є. В. Гібридна війна : вижити і перемогти. Харків : Віват, 2015. 304 с.
251. Магда Є. Виклики гібридної війни : інформаційний вимір. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 5. С. 138–142.
252. Макарчук В. С. Кримська авантюра Путіна (2014 р.): аспекти міжнародного права та суспільної моралі. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2014. № 810 (44). С. 140–146.
253. Малик І. Механізми протидії негативним впливам інформаційної пропаганди. *Політичні науки*. 2015. № 2. С. 47–53.
254. Малик Я. Інформаційна війна і Україна. *Демократичне врядування* : Науковий вісник. 2015. Вип. 15.
255. Маначинский А. Геополитический выбор Украины. *Военно-промышленный курьер*. 2010. № 20 (336). 26 мая.
256. Манойло А. В., Петренко А. И., Фролов Д. Б. Государственная информационная политика в условиях информационно-психологических конфликтов высокой интенсивности социальной опасности : учеб. пос. Москва : МИФИ, 2004. 392 с.
257. Манойло А. В. Государственная информационная политика в особых условиях : монографія. Москва : МИФИ, 2003. 388 с.
258. Манойло А. В. Информационно-психологическая война как средство достижения политических целей URL: <http://www.azerilove.net/articles/85/1/> (дата звернення: 23.11.2017).

259. Марунченко О. П. Інформаційна війна у сучасному політичному просторі : Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : 23.00.02 . Одеса, 2013. 20 с.

260. Марусяк О В. Анексія Криму Російською Федерацією як злочин агресії проти України : міжнародно-правові аспекти : монографія. Чернівці : Місто, 2016. 220 с.

261. Марута Н. О., Маркова М. В. Інформаційно-психологічна війна як новий виклик сучасності: стан проблеми та напрямки її подолання. *Український вісник психоневрології*. 2015. Т. 23. Вип. 3 (84). С. 21–28.

262. Маслоу А. Мотивация и личность. Санкт-Петербург : Питер, 2006. 352 с.

263. Матвеев А. Севастопольский «вальс». *Военно-промышленный курьер*. 2005. № 11 (78). 30 марта.

264. Матерняк Д. Інформаційна війна: новий характер загрози і можливості реагування. Потенціал слова. Міжнародні відносини і комунікація : стан і перспективи: кол. монографія / наук. ред. А. Лельонек. Львів : ПАІС, 2016. 504 с.

265. Межигирский А. Как российские СМИ поощряли сепаратизм в Крыму. URL:

http://osvita.mediasapiens.ua/monitoring/ru_zmi/kak_rossiyskie_smi_pooschryali_separatizm_v_krymu/?media=print (дата звернення: 26.07.2017).

266. Месснер Е. Хочешь мира, победи мятежевойну! Творческое наследие Е. Э. Месснера. Москва : Военный университет, Русский путь. 2005. 696 с.

267. Миллер Д. Коммандос. Формирование, подготовка, выдающиеся операции спецподразделений. Минск : Харвест, 2003. 512 с.

268. Музеи Крыма: путеводитель / сост. В. Н. Барбух, В. Г. Шавшин, С. В. Механиков и др. Симферополь: Таврия, 1988. 144 с.

270. Нагорна Л. Мінливість регіональної свідомості у гібридних протистояннях: стресові та травматичні коди у просторі пам'яті. *Регіональна історія України* : Збірник наукових статей. Вип. 11. Київ, 2017. С. 53–71.

271. Надинский П. Очерки по истории Крыма. Симферополь: Крымиздат, 1951. Ч. 1. 229 с.

272. Наев назвал количество российских военных в оккупированном Крыму. URL: <http://www.ukrinform.ru/rubric-krimea/3060358>.

273. Наративи російської пропаганди про Україну та Європу. URL: <https://www.slideshare.net/UkraineCrisisMediaCenter/ss-98272101> (дата звернення: 16.06.2019).

274. Нарис теорії і практики інформаційно-психологічних операцій : навч. пос. / Дзюба М. Т., Жарков Я. М., Ольховой І. О., Онищук М. І.; за заг. ред. В. В. Балабіна. Київ : ВІТІ НТУУ «КПІ», 2006. 471 с.

275. НАТО – наш главный геополитический противник. URL: <http://vz.ru/politics/2014/12/29/722699.print.html> (дата звернення: 11.09.2019).

276. Наш Крим: неросійські історії українського півострова / упоряд. та вступ. С. В. Громенко. Київ : К.І.С., 2016. 315 с.

277. Ніконов С. М., Петрухін В. С. Психологічні операції: Короткий нарис історії: інформаційно-метод. посібник: у 2 ч. Львів: ЛВІ НУ «ЛП», 2001. Ч. 1. 64 с.
278. Ніконов С. Психологічні операції. Терміни психологічної боротьби: інформаційно-метод. посібник. Львів: ВІ при НУ «ЛП», 2001. 76 с.
279. Новые власти Украины теряют поддержку вооруженных сил. URL: <http://russian.rt.com/23523> (дата звернення: 10.06.2017)/
280. Ожеван М. А. проблема протидії кримським нарративом кремлівської пропаганди. *Деокупація і реінтеграція інформаційного простору Криму: міжнародно-правові та медіа комунікативні інструменти*: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 18 квітня 2019 р. Київ, 2019. 84 с.
281. Ознобищев С. Как России наладить отношения с организацией Североатлантического договора. *Военно-промышленный курьер*. 2012. № 18 (435). 9 мая.
282. Оккупация Крыма: оккупанты времени не теряли, но что сделала за три года Украина? URL: <https://argumentua.com/stani/okupatsiya-kryma-okkupanty-vremya-ne-teryali-no-chto-sdelala-za-tri-goda-ukraina> (дата звернення: 10.11.2018).
283. Орлов А. В поисках модели безопасности. *Военно-промышленный курьер*. 2005. 19 января. № 2 (69).
284. Орлова Т. В. Росія: вчора, сьогодні, завтра? Київ: Логос, 2016. 232 с.
285. Основной вектор развития России. *Военно-промышленный курьер*. 2013. 13 ноября. № 44 (512).
286. Офіцинський Ю. Сучасна російсько-українська війна (за матеріалами газети «The New York Times» 2013–2017 років): монографія. Ужгород: РІК-У, 2018. 312 с.
287. Панарин Игорь Николаевич. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Панарин_Игорь_Николаевич (дата звернення: 16.06.2019).
288. Панарин И., Панарина Л. Информационная война и мир. Москва: Олма-Пресс, 2003. 384 с.
289. Панарин И. Н. Технология информационной войны. Москва: «КСП+», 2003. 320 с.
290. Панарин И. Инструмент внешней политики. *Военно-промышленный курьер*. 2008. № 32 (248). 13 августа.
291. Панарин И. Н. Информационная война и геополитика. Москва: Поколение, 2006. 560 с.
292. Панарин И. Н. СМИ, пропаганда и информационные войны. Москва: Поколение, 2012. 116 с.
293. Панченко Ж. Геополитическая концепция «евразийство» как фактор влияния на безопасность в Восточной Европе. *Wschod Europy. Studia Humanistyczno-Spoleczne*. 2016. № 2. С. 57–74. URL: <http://journals.umcs.pl/we> (дата звернення: 27.08.2019).

294. Парламент Крима прийняв Декларацію о незалежності АРК і г. Севастополя. URL: http://www.crimea.gov.ru/news/11_03_2014_1 (дата звернення: 11.12.2019).

295. Певцов Г. В., Залкін С. В., Сідченко С. О., Хударковський К. І. Інформаційно-психологічні операції Російської Федерації в Україні: моделі впливу та напрями протидії. *Наука і оборона*. 2015. № 2. С. 28–32.

296. Певцов Г. В., Гордієнко А. М., Залкін С. В., Сідченко С. О., Хударковський К. І. Досвід і концепції ведення інформаційної боротьби у провідних країнах світу. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. 2015. № 1 (18). С. 12–16.

297. Перспективи російсько-українських відносин : Аналітична доповідь Центру Разумкова. Національна безпека і оборона. 2015. № 8-9.

298. Петрик В. Сутнісна характеристика інформаційних воєн. *Соціальна психологія*. 2009. № 4. С. 132–140.

299. Петрик В. М., Штоквиш О. А., Польовий В. І. Сучасні технології та засоби маніпулювання свідомістю : ведення інформаційних війн і спеціальних інформаційних операцій : навч. пос. Київ : Росава, 2016. 208 с.

300. Пілат О. Новий етнос – «русскоговорящее население». *Голос України*. 1992. 30 квітня. С. 3.

301. Підлісний А. Р., Кривизюк Л. П. Функціонування системи інформаційно-психологічного впливу США на державному та військовому рівнях у збройному конфлікті (на прикладі Іракської воєнної кампанії (1991–2011 рр.)). *Науковий вісник Чернівецького університету: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. 2013. Вип № 676–677. С. 187–192.

302. Підпригора І. Ефект інформаційного вакууму як чинник впливу на організацію інформаційно-пропагандистського забезпечення Військово-морських сил Збройних Сил України у лютому–березні 2014 р. *Військово-історичний меридіан*. 2018. № 1. С. 64–77.

303. Підпригора І. Вплив суспільно-політичної обстановки на інформаційно-пропагандистське забезпечення у Військово-морських силах Збройних Сил України в 1992-2014 роках. *Воєнно-історичний вісник*. 2019. Вип. 2 (32). С. 65–87.

304. Пиков Н. Наше оружие – слухи. *Soldier of fortune*. 1995. № 4. URL: <http://www.vkimo.com/node/1418> (дата звернення: 26.04.2018).

305. Пиков Н. Информационно-психологическое противоборство в условиях Афганистана (1979–1989 гг.). Москва : Полигон, 2009. 324 с.

306. Подберезкин А. И. Военные угрозы России. Москва : МГИМО-Университет, 2014. 268 с.

307. Полковник Егоров курировал широкую сеть ФСБ. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=gofvHcZJPzk> (дата звернення 04.02.2019).

308. Полумієнко С. К. Гібридна війна, її окремі передумови, стратегії та наслідки. *Вісник НАН України*. 2017. № 8. С. 72–82.

309. Попович К.В. Проект Росії: гібридні війни і технології їх створення. *Науковий вісник Ужгородського університету., Серія «Історія», 2017. Вип. 2 (37). С. 99–107.*

310. Потапчук Т. В. Українська культура в умовах зростання національно-культурної ідентичності особистості. *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2012. № 3. С. 34–37.

311. Почепцов Г. Г. Смыслові та інформаційні війни. *Інформаційне суспільство*. 2013. Випуск 18. С. 21–27.

312. Почепцов Г. Г. Сучасні інформаційні війни. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2015. 497 с.

313. Почепцов Г. Смысловое оружие в теории и в ситуации Крыма. URL: <http://osvita.mediasapiens.ua/material/29582> (дата звернення: 27.03.2018).

314. Почепцов Г. Информационные операции и Крым: базовые причины. URL: <http://osvita.mediasapiens.ua/material/29124>. (дата звернення: 27.03.2018).

315. Почепцов Г. Информационные операции и Крым: причины и следствия. URL: <http://osvita.mediasapiens.ua/material/29356>. (дата звернення: 27.03.2018).

316. Почепцов Г. Первая смысловая война в мире (Украина, Крым, Россия). URL: <http://glavcom.ua/articles/20062.html> (дата звернення: 12.10.2018).

317. Починок І. Наратив і проблема науковості історичного пізнання. *Науковий вісник Чернівецького університету* : Зб. наук. праць. Філософія. 2012. Вип. 539–540. С. 24–30.

318. Председатель Русской общины Крыма. Мы 23 года терпели издевательства украинских националистов. URL: https://www.pravda.ru/news/world/formerussr/ukraine/03-03-2014/1196992-cekov_krym-0/ (дата звернення: 27.07.2019).

319. Проросійські організації та ключові особи, які вели підривну діяльність у Криму. URL: <https://informnapalm.org/ua/prorosijski-organizatsiyi-ta-klyuchovi-osoby-yaki-vely-pidryvnu-diyalnist-u-krymu/> (дата звернення: 16.06.2019).

320. Президенту добавят полномочий. *Военно-промышленный курьер*. 2013. № 13 (481). 3 апреля.

321. Президент Росії Володимир Путін нагородив 300 російських журналістів. URL: <http://nbnews.com.ua/ua/news/120308>. (дата звернення: 27.03.2018).

322. Пресс-конференция Президента России. 4 марта 2014 г. РТ.

323. Присяжнюк Д. М. Застосування маніпулятивних технологій з боку Росії в ЗМІ України (на прикладі Криму). URL: <http://vuzlib.com/content/view/1108/23>. (дата звернення: 22.11.2019).

324. Прокофьев В. Ф. Тайное оружие информационной войны: атака на подсознание. Изд. 2-е. расшир. и доработ. Серия «Информационные войны». Москва : СИНТЕГ, 2003. 408 с.

325. Прямая линия с В. Путиным 17 апреля 2014 г. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Lz1B8o9OTs> (дата звернення: 10.02.2019).

326. Путин обратился к Совету Федерации об использовании ВС РФ в Крыму. *Российская газета*. 2014. 1 марта.

327. Путин распорядился дополнить учебники по истории главой о Крыме. URL: <http://rupolitika.ru/history/putin-rasporyadilsya-dopolnit-uchebniki-po-istorii-glavoy-o-kryime> (дата звернення: 27.03.2018).
328. Радковець Ю. І. Ознаки технологій «гібридної війни» в агресивних діях Росії проти України. *Наука і оборона*. 2014. № 3. С. 36–42.
329. Радковець Ю. Гібридна війна Росії проти України: уроки та висновки. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2107122-gibridna-vijna-rosii-proti-ukraini-uroki-ta-visnovki.html> (дата звернення: 03.10.2018).
330. Расторгуев С. П. Информационная война. Москва : Радио и связь, 1999. 416 с.
331. Расторгуев С. П., Литвиненко М. В. Информационные операции в сети Интернет. Москва. 132 с.
332. Ромашина Н. Севастополь – город русской славы. *Военно-промышленный курьер*. 2008. № 14 (230). 9 апреля.
333. Російська інтервенція до Криму 2014. URL: <http://uk.wikipedia.org>. (дата звернення: 27.03.2018).
334. *Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення*: Матер. Всеукр. наук.-практич. конф., Київ, 2016 / упоряд. П. Гай-Нижник. Київ: «МП Леся», 2016. 352 с.
335. Російська пропаганда. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Російська_пропаганда. (дата звернення: 27.03.2018).
336. Російська пропаганда в Німеччині. Польщі та Грузії: що нового? URL: https://ms.detector.media/monitoring/advocacy_and_influence/rosiyska_propaganda (дата звернення: 27.03.2018).
337. Російські спецслужби розсилають українським військовим деморалізуючі SM. URL: <http://ua.racurs.ua/news/25812-rosiyski-specslujby-rozsyaut-ukrainskym-vijskovym-demoralizuuchi-sms> (дата звернення: 16.03.2019).
338. Российским школьникам расскажут об отношениях с Украиной и про Крым. URL: <http://ria.ru/society/20140506/1006705801.html>. (дата звернення: 11.10.2019).
339. Руснак І. С., Телелим В. М. Розвиток форм і способів ведення інформаційної боротьби на сучасному етапі. *Наука і оборона*. 2000. № 2. С. 18–23.
340. Рущенко І. П. Російсько-українська гібридна війна : погляд соціолога. Харків : ФОП Павленко О. Г., 2015. 268 с.
341. Рябов А. Лидер интеграции или партнер поневоле. Роль РФ на постсоветском пространстве. *Военно-промышленный курьер*. 2012. № 25 (442). 27 июня.
342. Садовський В., Лобода Г. Кримська карта. *Україна молода*. 2014. № 29. 26 лютого.
343. Саєнко О. Г. Механізм інформаційно-психологічного впливу в умовах гібридної війни. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2015. Вип. 1. С. 1–15.
344. Салата О. О. Проблеми інформаційного протистояння нацистської Німеччини та Радянського Союзу в зарубіжній історіографії. *Україна у світовій історії*. 2014. № 1 (50). С. 166–176.

345. Салата О. О. Організація пропаганди в системі державних органів нацистської Німеччини у 1933–1941 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя. 2017. Вип. 49. 264 с.
346. Саприкін О. Інформаційна експансія, інформаційна війна та інформаційна атака у засобах масової інформації на прикладі Євро–2012. *Вісник Книжкової палати*. 2013. № 1. С. 40–43.
347. Сасин Г. В. Інформаційна війна: сутність, засоби реалізації, результати та можливості протидії (на прикладі російської експансії в український простір). *Грані*. 2015. № 3 (119). С. 18–23.
348. Світова гібридна війна: український фронт : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. 496 с.
349. Севостьянова Н. І. Анексія Криму та міжнародне право. *Актуальні проблеми політики*. 2015. Вип. 56. С. 114–122.
350. Семен Н. Ф. Російські інтернет-ресурси як чинник інформаційної війни проти України (на прикладі сайтів «Правда.Ру» та «Российский диалог»). Дис. ... канд. наук з соц. комунікацій 27.00.01 – теорія та історія соціальних комунікацій. Дніпровський національний ун-т імені О. Гончара, 2018.
351. Сепаратисти Криму. URL: <https://informnapalm.org/ua/separatysty-krymu/> (дата звернення: 05.10.2018).
352. Сергійчук В. Економічна складова передачі Криму до УРСР у 1954 р. Крим від античності до сьогодення: історичні студії / відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 513–527.
353. Сищук О. А. Операції впливу як частина урядових комунікацій в особливий період. *Інформаційне суспільство*. 2016. Вип. 23 (січень–червень). С. 67–72.
354. Сищук О. А. Інформаційно-психологічний компонент «гібридної війни». Україна в системі змін парадигми світо порядку ХХ–ХХІ століть. Київ: Ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. С. 147–150.
355. Слісаренко О. Оборона українського Криму: втрачені можливості. *Анексія Автономної Республіки Крим і Війна на Донбасі 2014–2015 рр.* : Всеукр. наук. військово-істор. конф., Київ, 23 вересня 2015 р. Київ : Нац. військово-історичний музей України, 2015. 301 с. С. 121–123.
356. Слюсаренко П. М. «Гібридна війна» в науковому дискурсі сучасної України. *Українське військо*, 2016. С. 145.
357. Смола Л. Інформаційно-психологічний складник «гібридної» війни. *Національна безпека і оборона*. 2016. № 9–10 (167–168). С. 68–71.
358. Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим: місце в модерному національному проекті (аналітична записка). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. 66 с.
359. Совет Федерации одобрил ввод войск на Украину. *Ведомости*. 2014. 1 марта.
360. Соловей І. Як працює російська пропаганда у Східній Європі. 2017. URL: https://ukr.lb.ua/world/2017/07/08/370843_yak_pratsyuie_rosiyska_propaganda.html (дата звернення: 18.11.2019).

361. Список филиалов російських ВУЗов, знаходячись в державах-учасниках СНГ. Російське освіта для іноземних громадян. URL: <http://www.russia.edu.ru/obruch/sng/1115/> (дата звернення: 18.11.2019).

362. Стельмах С. П. Методологія історії, методологія історичної науки. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2009 Т. 6. 790 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Metodologiya_istorii (дата звернення: 25.12.2019).

363. Степаненко А. В Криму проходять багатотисячні мітинги під лозунгами «Нет фашизму!». URL: <https://www.1tv.ru/news/world/253234> .

364. Стефанюк Г. В. Теорія і методика наукового дослідження: опорні конспекти і самостійна робота : навч.-метод. пос. Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника», 2017. 79 с.

365. Сучасна кремлівська міфологія: як Росія використовує історію у пропаганді. URL: <https://www.stopfake.org/uk/suchasna-kremlivska-mifologiya-yak-rosiya-vykorystovuye-istoriyu-u-propagandi/> (дата звернення 20.03.2019).

366. Сьогодні п'яті роковини загибелі героїв. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2644446-sogodni-pati-rokovini-zagibeli-geroiv.html/>

367. Твердохліб Ю., Мороз Ю. Інформаційно-психологічні операції в умовах ведення гібридної війни. *Вісник Львівського національного університету імені І. Франка*. 2016. № 38. С. 97–105.

368. Телелим В. М., Музиченко Д. П., Пунда Ю. В. Планування сил для виконання бойових завдань у «гібридній війні». URL: <http://www.nio.mil.gov.ua/pdf/2014-3.pdf>.

369. Ткач В. Ф. Спецпропаганда як інформаційний складник гібридної війни Росії проти України. *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 1 (38). С. 99–109.

370. Ткачук П. П., Шемчук В. В., Сальник Ю. П. та ін. Основи протидії інформаційно-психологічному впливові в особливий період: навч.-метод. пос. Львів : Національна академія Сухопутних військ, 2015. 189 с.

371. Тойнбі А. Постижение истории. Москва : Айрис-Пресс, 2010. 640 с.

372. Толубко В. Б. Інформаційна боротьба (концептуальні, теоретичні, технологічні аспекти) : монографія. Київ : НАОУ, 2003. 320 с.

373. Тульєв М. Управляемый бунт. *Военно-промышленный курьер*. 2004. № 46 (63) 1 декабря.

374. Туранський М. О. Тижневик «Военно-промышленный курьер» як джерело маніпулятивно-пропагандистської інформації у латентній фазі підготовки Росії до анексії Криму (2004–2013 рр.). *Військово-науковий вісник*. 2017. Вип. 28. С. 216–227.

375. Туранський М. О. Пропагандистська кампанія Росії у підготовці до анексії Кримського півострова. *Військово-історичний меридіан: електронний науковий фаховий журнал*. 2017. Вип. 3 (17). С. 67–80.

376. Туранський М. О. Культурна експансія Росії в Автономній Республіці Крим наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 129. С. 61–66.

377. Туранський М. О. Крим крізь призму геополітичних прагнень Росії: маніпуляції суспільною свідомістю. *Військово-науковий вісник*. 2018. Вип. 30. С. 238–247.
378. Туранський М. О. Інформаційно-психологічні операції в гібридній війні: історіографічний аспект. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2018. № 1. С. 111–121.
379. Туранський М. О. Роль проросійських громадських організацій і партій в анексії Криму Російською Федерацією. *UR Journal of Humanities and Social Science*. Rzeszow. 2018. № 4 (9). С. 69–88.
380. Туранський М. О., Харук А. І. Гібридна війна Росії та анексія Криму очима польських дослідників. *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. 2019. Вип. 12. С. 194–204.
381. Туранський М. О., Куцька О. М. Роль російських теле- і радіоканалів в інформаційно-пропагандистському забезпеченні окупації Криму. *Воєнно-історичний вісник*. 2019. Вип. 2 (32). С. 99–111.
382. Туранський М. Застосування Російською Федерацією органів інформаційно-психологічних операцій під час анексії Криму. *Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення*: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Маріуполь, 9 червня, 2017 р. Маріуполь: Донецький державний університет управління, 2017. 311 с. С. 295–296.
383. Туранський М. Застосування Російською Федерацією органів інформаційно-психологічних операцій в питанні анексії Криму. *Інформаційний вимір гібридної війни: досвід України*: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 2017. Київ: НУОУ, 2017. 132 с. С. 120–124.
384. Тюляков С. Мы город русской славы не дарили. *Военно-промышленный курьер*. 2008. № 26 (242). 2 июля.
385. *Українська правда*. 2014. 28 лютого.
386. *Українська правда*. 2014. 23 лютого.
387. Украина в шаге от войны с Россией. Хроника событий. URL: <http://vesti.ua/kyiv/39621-obostrenie-situacii-v-krymu-hronika-sobytij> (дата звернення: 26.07.2019).
388. Фаличев О. Отстаивая интересы государства. *Военно-промышленный курьер*. 2013. 28 августа. № 33 (501).
389. Феденко О. В., Панасюк В. В. Еволюція змісту сучасної війни. *Військово-науковий вісник*. 2015. Вип. 1. С. 219–230.
390. Фігурний Ю. Концепт «Русского міра» - важливий чинник гібридної війни супроти України. *Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики* / кер. проекту, упоряд. і наук. ред. П. П. Гай-Нижник. Київ: «МП Леся», 2016. 586 с.
391. Фогель С. Г. Особенности пропаганды СССР во время военной акции в Афганистане (1979 -1989 гг.). URL: <http://psyfactor.org/lib/propaganda51.htm> (дата звернення 26.04.2017).
392. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2003. 603 с.

393. Ходаренок М. Военная программа Виктора Ющенко. *Военно-промышленный курьер*. 2005. № 2 (69) 19 января.
394. Ходаренок М. Направление главного удара. *Военно-промышленный курьер*. 2004. 14 апреля. № 14 (31).
395. Шамрай В. Проросійські організації та ключові особи, які вели підривну діяльність у Криму. 2014. URL: <https://informnpalm.org/ua/prorosijski-orgnizatsiyi-ta-klyuchovi-osoby-yaki-vely-pidryvnu-diyalnist-u-krymu/> (дата звернення: 27.03.2018).
396. Шевченко О. Інформаційно-психологічні операції : концептуальні підходи НАТО і провідних країн світу. *Соціальна психологія*. 2004. № 2 (4). С. 111–121.
397. Шевчук П. Інформаційно-психологічна війна Росії проти України: як їй протидіяти. *Демократичне врядування*. Науковий вісник. 2014. Вип. 13.
398. Шишкин О. Международные наблюдатели отметили прекрасную организацию референдума в Крыму. URL. <http://www.1tv.ru/news/world/254260> (дата звернення: 27.03.2018).
399. Шклярская О. Крым: уроки проигранной информационной войны. URL: <http://racurs.ua/484-krym-uroki-proigrannoy-informatcionnoy-voyny> (дата звернення: 27.03.2018).
400. Шумка А. В. Інформаційне протистояння в ході російсько-грузинського конфлікту (8–12 серпня 2008 року). *Військово-науковий вісник*. 2009. Вип. 11. С. 254–260.
401. Шутов Р. Російська пропаганда в українському інформаційному полі. Підсумки-2014. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/monitoring/advocacy_and_influence/rosiyska_propaganda_v_ukrainskomu_informatsiynomu_poli_pidsumki_2014. (дата звернення: 27.03.2017).
402. Цыкунов Г. А. Историко-правовые основы вхождения Крыма в состав Российской Федерации. *Известия Иркутской государственной экономической академии*. 2015. Т. 25. № 3. С. 550–555.
403. Цуканова О. В. Інформаційні війни: вплив на суспільство. URL: <http://www.sworld.com.ua/index.php/ru/conference/the-content-of-conference/archives-of-individual-conferences/march-2014> (дата звернення: 27.03.2018).
404. Чаплыгин А. Российская армия в Крыму год спустя: сильная и современная. РИА Новости, 13.03.2015. URL: <http://ria.ru> (дата звернення: 27.03.2018).
405. Черепашин В. По косовскому сценарию. *Военно-промышленный курьер*. 2006. № 11 (127). 22 марта.
406. Черненко Т. В. Російське іномовлення як інструмент маніпулювання громадською думкою у трансатлантичному просторі. Аналітична записка Нац. інститут стратегічних досліджень. 2016. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1834/>.
407. Черненко С. Формула інформаційного яда. URL: <http://osvita.mediasapiens.ua/material/29334> (дата звернення: 27.03.2018).

408. Чирнов И. Украина: ошибки истории. *Военно-промышленный курьер*. 2004. 1 декабря. № 46 (63).
409. Эволюция форм, методов и инструментов противоборства в современных конфликтах / под общ. ред. И. В. Бочарникова. Москва : Экон-Информ, 2015. 218 с.
410. Эмир Кустурица : Россия должна защитить русских на Украине. 4 марта 2014 г. URL: <https://russian.rt.cjm/article/23550> (дата звернення 25.08.2018).
411. Як втрачали Крим – хронологія подій. 2014. URL: https://24tv.ua/yak_vtrachaly_krym_hronologiya_podiy_n485964 (дата звернення: 27.03.2018).
412. Як ми втрачали Крим. Свідчення перших осіб держави. URL: http://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/2017/04/jak_my_vtrachaly_krym_svidchennja_pershyh_osib_ukrainy/ (дата звернення: 27.03.2018).
413. Якубова Л., Головка В., Примаченко Я. Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії (аналітична доповідь). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2018. 227 с.
414. Bartles C. K., McDermott R. N. Russia's Military Operation in Crimea: Road-Testing Rapid Reaction Capabilities. *Problems of Post-Communism*. 2014. Vol. 61. № 6. P. 45–63.
415. Boyte K. J. An Analysis of the Social-Media Technology, Tactics, and Narratives Used to Control Perception in the Propaganda War over Ukraine. *Journal of Information Warfare*. 2017. Vol. 16. Issue 1. P. 88–111.
416. Daniluk P. Współczesne wymiary konfrontacji informacyjnej. *Artykuły. Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego*. 2014. Vol. 8. Nr 2. S. 36–51.
417. Darczewska J. Anatomia rosyjskiej wojny informacyjnej. Operacja krymska – stadium przypadku. *Punkt widzenia*. 2014. Maj. Nr 42. S. 5–36.
418. Darczewska J. Rosja zbroi się do «wojny informacyjnej» z Zachodem. *Biuletyn kwartalny. Centrum operacyjno-analityczne*. 2014. Nr 9. Pazdziernik–grudzien. S. 3–8.
419. Glenn R. W. Thoughts on Hybrid Conflict. URL: <http://smallwarsjournal.com/> (Last accessed: 21.03.2019).
420. Giles K. Handbook of Russian Information Warfare. Rome : NATO Defense College, 2017. 78 p.
421. Hajduk Ju., Stępiewski T. Wojna hybrydowa Rosji z Ukrainą: uwarunkowania i instrumenty. *Studia Europejskie*. 2015. № 4. S. 135–151.
422. Hoffman F. Conflict in the 21 st Century: The Rise of Hybrid War. Arlington : Potomac Institute for Policy Studies, 2007. P. 20–22.
423. Hoffman F. Hybrid warfare and challenges. *Joint Force Quarterly*. 2009. № 1. P. 52.
424. Hybrid warfare. Challenge and Response. *The Military Balances*. 2015. № 115. P. 18–19.
425. Iasiello J. E. Russia's Improved Information Operations: From Georgia to Crimea. *Parameters*. 2017. № 47 (2). P. 51–63.
426. Information Operations Primer : Fundamentals of Information. U.S. Army War College, 2011. 204 p.

427. Information warfare : combating the threat in the 21-st century. March 1997. 52 p.
428. Kasała T. Współczesne działania psychologiczne – stany zjednoczone. *Zeszyty Naukowe AON*. 2014. № 2 (95). S. 388–416.
429. Kłaczynski R. Rosyjsko-ukraiński konflikt 2014–2017 jako przykład wojny hybridowej. Geneza, politika, gospodarka. *Artykuły. Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego*. 2017. Vol. 11. № 2. S. 78–91.
430. Kofman M. Russian Hybrid Warfare and other Dark Arts. URL: <http://warontherocks.com/2016/03/russian-hybrid-warfare-and-other-dark-arts/> (Last accessed: звернення: 27.03.2019).
431. Libicki Martin C. What is Information Warfare? National Defense University. Institute for National Strategic studies. 1995. 104 p.
432. Nye J. S. Soft Power. The Means to Success in World Politics. New York, Public Affairs, 2004. 192 p.
433. McCuen J. J. Hybrid Wars. *Military Review*. 2008. № 2. P. 108.
434. McDermott R. N. Brothers Disunited: Russia's Use of Military Power in Ukraine. Ft. Leavenworth, Kansas, 2017. 51 p.
435. Rogozińska A. Nemilitarny wymiar wojny hybridowej na Ukrainie. *SSP*. 2019. № 2. S. 173–194.
436. Sabak Ju. Poł dekady okupacji Krymu i wojny w Donbasie. URL: <https://www.defence24.pl/pol-dekady-okupacji-krymu-i-wojny-w-donbasie-opinia> (Last accessed: 27.11.2019).
437. Selhorst A. J. C. Fear, Honor, Interest : An Analysis of Russia's Operations in the Near Abroad (2007–2014) : Monograph. Ft. Leavenworth, Kansas, 2015. 68 p.
438. *S.P.A.C.E.* 2017. № 3. S. 24–28.
439. Stein G. J. AWC Information Warfare. URL: http://www.airpower.maxwell.af.mil/airchronicles/apj95/spr95_files/stein.htm (Last accessed: 21.11.2019).
440. Tożsamość ukraińska wobec przemian XVII-XXI wieku / red. K. Jakubowska-Krawczyk, A. Nowacki. Lublin : KUL, 2017. 271 s.
441. Wilk A. Rosyjska interwencja wojskowa na Krymie. URL: <https://www.osw.waw.pl/publikacje/analizy/2014-03-05/rosyjska-interwencja-wojskowa-na-krymie> (Last accessed: 24.03.2018).
442. Wojnowski M. Mit «wojny hibrydowej». Konflikt na terenie państwa ukraińskiego w swietle rosyjskiej mysli wojskowej XIX–XXI wieku. *Secretum. Służbe specjalne, bezpieczeństwo, informacja*. 2014. № 2. S. 7–38.
- 443/423. Wojnowski M. «Zarządzanie refleksyjne» jako paradygmat rosyjskich operacji informacyjno-psychologicznych w XXI w. *Przegląd bezpieczeństwa wewnętrznego*. 2015. № 12.

Довідкова література, енциклопедії

444. Вепринцев В. Б., Манойло А. В., Петренко А. И., Фролов Д. Б. Операции информационно-психологической войны. Краткий

энциклопедический словарь-справочник. Москва : Горячая линия – Телеком, 2005. 495 с.

445. Державний комітет статистики України. Всеукраїнський перепис населення 2001. URL: <https://www.ukrensus.gov.ua/results/general/nationality/> (дата звернення: 18.03.2017).

446. Енциклопедія історії України : В 10 т. / Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2009. 790 с.

447. Історія Криму в запитаннях і відповідях / Відп. ред. В. Смолій. – Київ : Наукова думка, 2015. 526 с.

448. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 496 с.

449. Сучасний тлумачний словник української мови: 60 00 слів / за заг. ред. В. Дубчинського. Харків : Школа, 2008. 832 с.

450. The Military Balance. Oxford University Press. 2015.

451. The Guardian. 2016. 1 November. URL: <https://www.theguardian.com/uk-news/2016/oct/31/andrew-parker-increasingly-aggressive-russia-a-growing-threat-to-uk-says-mi5-head> (Last accessed:: 23.01.2018).

452. 32-й армійський корпус. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 14.05.2019).

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Статті, в яких опубліковані основні результати дисертації

Туранський М. О. Тижневик «Военно-промышленный курьер» як джерело маніпулятивно-пропагандистської інформації у латентній фазі підготовки Росії до анексії Криму (2004–2013 рр.). *Військово-науковий вісник*. Львів: НАСВ, 2017. Вип. 28. С. 216–227.

Туранський М. О. Пропагандистська кампанія Росії у підготовці до анексії Кримського півострова. *Військово-історичний меридіан: електронний науковий фаховий журнал*. Київ: 2017. Вип. 3 (17). С. 67–80.

Туранський М. О. Культурна експансія Росії в Автономній Республіці Крим наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. *Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»*. Київ: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2018. Вип. 129 (№ 2). С. 61–66.

Туранський М. О. Крим крізь призму геополітичних прагнень Росії: маніпуляції суспільною свідомістю. *Військово-науковий вісник*. Львів: НАСВ, 2018. Вип. 30. С. 238–247.

Туранський М. О. Інформаційно-психологічні операції в гібридній війні: історіографічний аспект. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. Черкаси. 2018. № 1. С. 111–121.

Туранський М. О. The Impact of Pro-Russian Public Organizations and Parties in the Annexation of the Crimea to the Russian Federation (Роль проросійських громадських організацій і партій в анексії Криму Російською Федерацією). *UR Journal of Humanities and Social Science*. Rzeszow (Polska), 2018. № 4 (9). С. 69–88.

Туранський М. О., Харук А. І. Гібридна війна та анексія Криму очима польських дослідників. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2019. Вип. 12. С. 194–204 (особисто авторів належить 80%).

Туранський М. О., Куцька О. М. Роль російських теле- і радіоканалів в інформаційно-пропагандистському забезпеченні окупації Криму. *Воєнно-історичний вісник*. Київ : НУОУ, 2019. Вип. 2 (32). С. 99–111. (особисто авторів належить 75%).

2. Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

Туранський М. О. Деякі питання удосконалення організації протидії негативному інформаційно-психологічному впливу з боку РФ з урахуванням досвіду АТО. *Застосування Сухопутних військ Збройних Сил України у конфліктах сучасності* : Зб. тез доповідей науково-практичної конференції, 17 листопада 2016 р. Львів : НАСВ, 2016. С. 102.

Куцька О. М., Туранський М. О. Причини «неактивності» військових частин Збройних Сил України в ході анексії Криму російською Федерацією. *Відродження українського війська: сучасність та історична ретроспектива* : Зб. матеріалів Міжнародної наукової конференції, 1–2 грудня 2016 р. Київ : НУОУ, 2016. С. 132–133 (особисто авторів належить 50%).

Туранський М. О. Застосування Російською Федерацією органів інформаційно-психологічних операцій в питанні анексії Криму. *Інформаційний вимір гібридної війни: досвід України* : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 11 травня 2017 р. Київ : Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, 2017. С. 95–98.

Туранський М. О. Застосування Російською Федерацією органів інформаційно-психологічних операцій під час анексії Криму. *Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення* : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 9 червня 2017 р. Маріуполь : Донецький державний університет управління, 2017. С. 295–296.

Туранський М. О. Російські ЗМІ у підготовці до анексії Криму: маніпулювання стереотипами. *Молодіжна військова наука у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка* : Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених, ад'юнктів, слухачів, курсантів і студентів, 26 квітня 2018 р. Київ, 2018. С. 242.

Туранський М. О. Пропагандистські технології Кремля в створенні антиукраїнських настроїв у латентній фазі підготовки до анексії Криму. *Сучасна війна : гуманітарний аспект* : Всеукраїнська науково-практична конференція, 31 травня–1 червня 2018 р. Харків : Національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, 2018. С. 159–163.

Туранський М. О. Анексія Криму – російський виклик міжнародній системі безпеки. *Виклики політики безпеки : історія і сучасність* : Збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції (18–19 жовтня 2018 року). Львів: НАСВ, 2018. С. 42–43.

Туранський М. О. Підготовка анексії Криму Російською Федерацією у світлі військової антропології. *Людина і техніка у визначних битвах світових воєн ХХ століття* : Збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції 25–26 червня 2019 р. Львів: Національна академія Сухопутних військ, 2019. С. 165–167.

Історіографія досліджень проблем інформаційно-психологічних операцій у війнах і конфліктах сучасності

1	Дослідження гібридних війн
2	Дослідження з інформаційно-психологічного протиборства
3	Спеціалізовані публікації з історії проведення ІІсО у попередніх війнах та у збройних конфліктах сучасності
4	Російські публікації, що створюють інформаційне підґрунтя для агресивної політики проти України
5	Дослідження вітчизняних науковців стосовно інформаційно-психологічної війни РФ в Україні, російської агресії та анексії Криму
6	Питання культурної експансії Росії в сучасних українських дослідженнях
7	Праці, які розглядають проблеми інформаційно-психологічної безпеки держави і суспільства.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОПЕРАЦІЇ

МЕТА

- *Вплив на поведінку й установки людини*
- *Інформаційно-психологічний вплив на людину*
- *Забезпечення виконання бойових завдань*
- *Позбавлення противника здатності до ведення бойових дій*

ФОРМИ

- *Усна пропаганда*
- *Друкована пропаганда*
- *Телепропаганда*
- *Інтернет*

МЕТОДИ

- *Переконання*
- *Навіювання*

НАПРЯМКИ

- *Формування громадської думки*
- *Вплив на військово-політичне керівництво противника*
- *Підтримка опозиції*
- *Вплив на дружні і нейтральні країни*
- *Виявлення вразливих місць противника*
- *Підтримка дій військ в тактичній ланці*
- *Робота з ворожим населенням і військовополоненими*
- *Протидія психологічним операціям противника*
- *Прогнозування ступеню психологічного впливу на військовослужбовців і населення*

Зв'язок інформаційно-психологічних операцій з різними галузями наук

Заборони щодо української мови у Радянському Союзі

1926 рік

Лист Й. Сталіна «Товаришу Кагановичу та іншим членам Політбюро ЦК КП(б)У» з санкцією на боротьбу проти «національного ухилу», початок переслідування діячів «українізації».

1933 рік

Телеграма Й. Сталіна про припинення українізації. Знищення більшості українських письменників.

1938 рік

Постанова ЦК КП(б) про обов'язкове вивчення в школах УРСР російської мови.

1959 рік

17 вересня Верховна Рада УРСР прийняла Постанову про перехід українських шкіл на російську мову викладання

1970 рік

Наказ Міністерства освіти СРСР про написання і захист усіх дисертацій лише російською мовою.

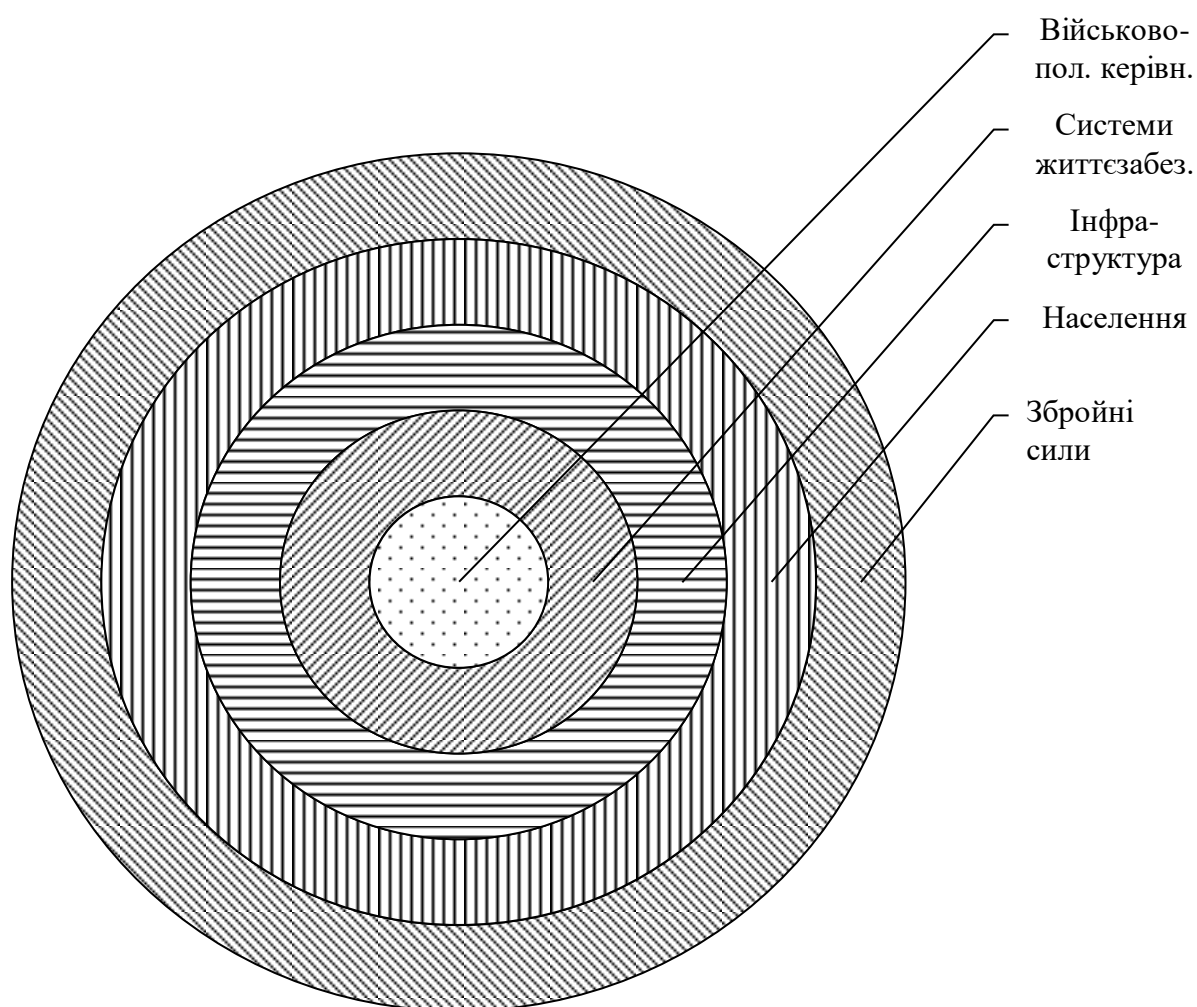
1983 рік

Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення вивчення російської мови у школах республік». Доплата за російську мову викладання 15%.

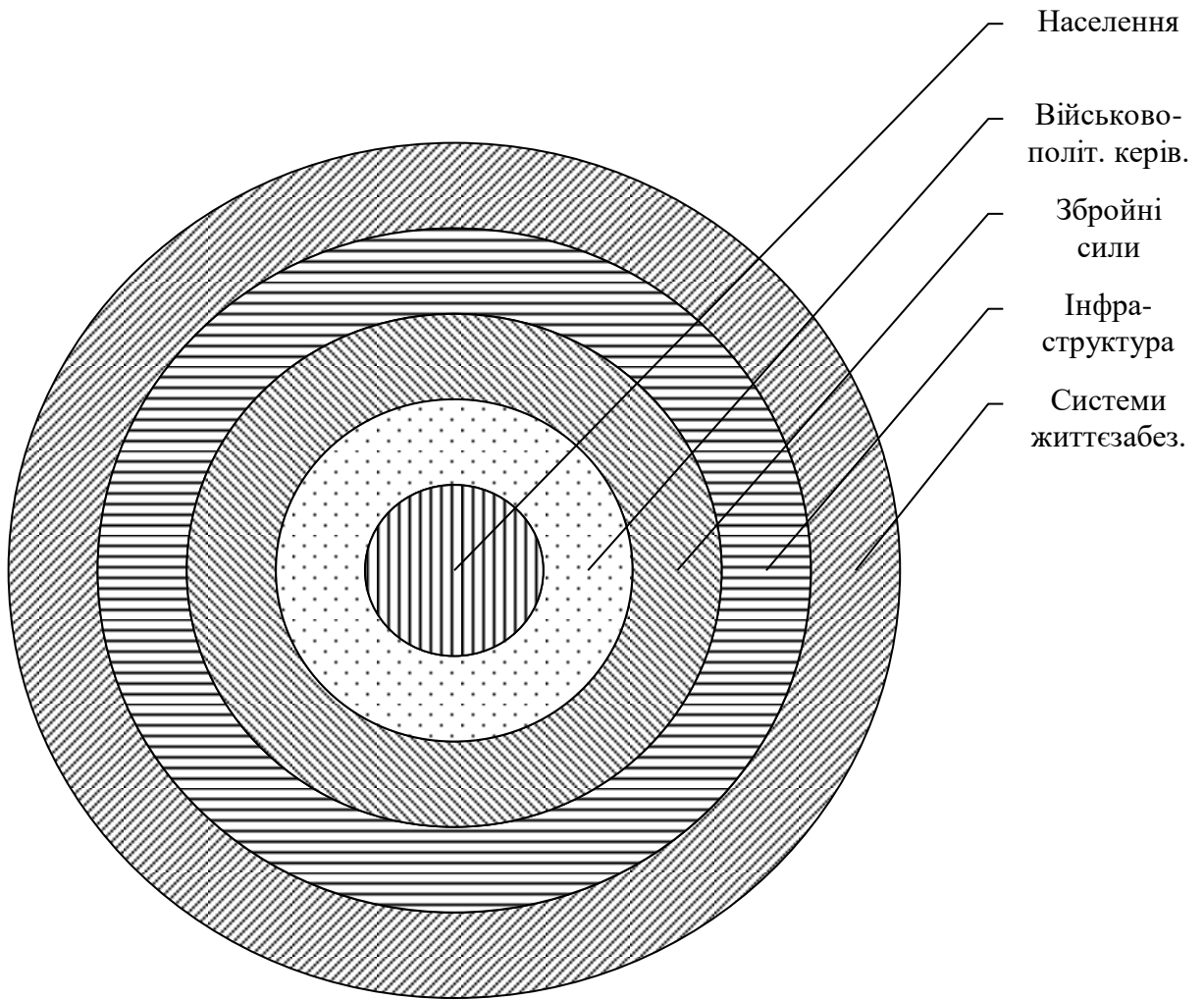
1989 рік

Постанова Пленуму ЦК КПРС про єдину офіційну загальнодержавну мову (російську) в СРСР.

Моделі інформаційно-психологічного впливу

Американська модель «п'яти кілець»

Російська модифікація американської моделі, застосована в АРК

www.vpk-news.ru

№ 43 (511)

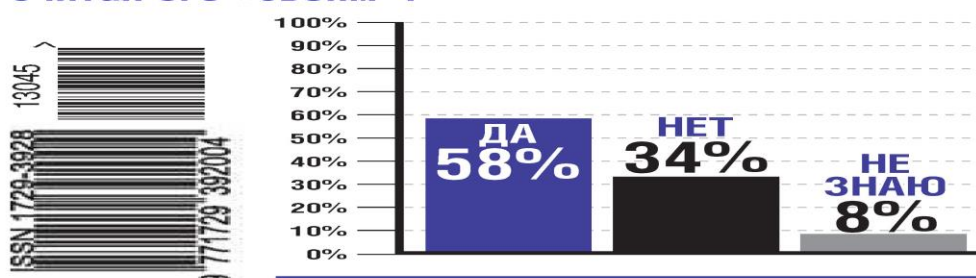
6 – 12 ноября 2013 года

выходит по средам

Результаты опроса посетителей сайта www.vpk-news.ru

Согласны ли вы с тем, что надежды России на братское примирение с Украиной обернулись разочарованием даже при Януковиче, человеке, избрание которого Москва хотела, считая его «своим»?

Джерело: ВПК № 43 (511) за 12 листопада 2013 року

<http://vpk-news.ru/issues/18313>

www.vpk-news.ru

№ 46 (514)

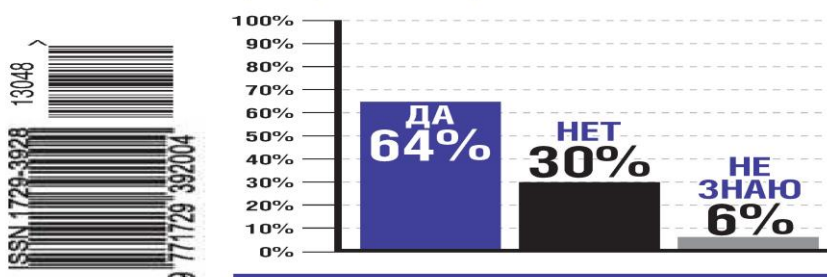
27 ноября – 3 декабря 2013 года

выходит по средам

Результаты опроса посетителей сайта www.vpk-news.ru

Согласны ли вы с тем, что сегодня лицо Украины – экономический коллапс, исчезновение энергетики и социалки, пропажа зарплаты, ваххабиты в Крыму и бандеровщина?

Джерело: ВПК № 46 (514) за 3 грудня 2013 року

<http://vpk-news.ru/issues/18909>

www.vpk-news.ru

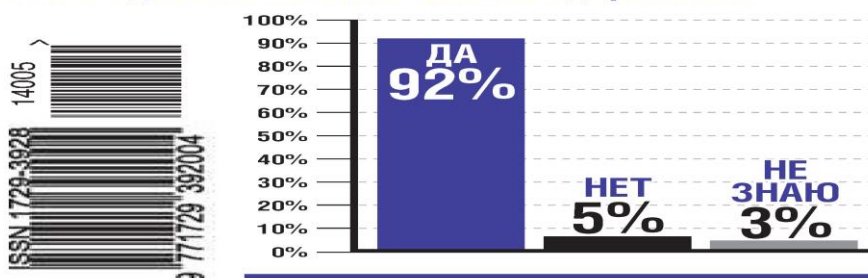
№ 3 (521)

29 января — 4 февраля 2014 года
выходит по средам

Результаты опроса посетителей сайта www.vpk-news.ru

Согласны ли вы с тем, что извечная цель и направление всех стрел давления с Запада на Россию на протяжении нескольких веков — это оттеснение нас на северо-восток Евразии, от региона проливов и Черного моря, от того, что и сделало Россию великой державой?

Джерело: ВПК № 3 (521) за 4 лютого 2014 року
<http://vpk-news.ru/issues/19182>

www.vpk-news.ru

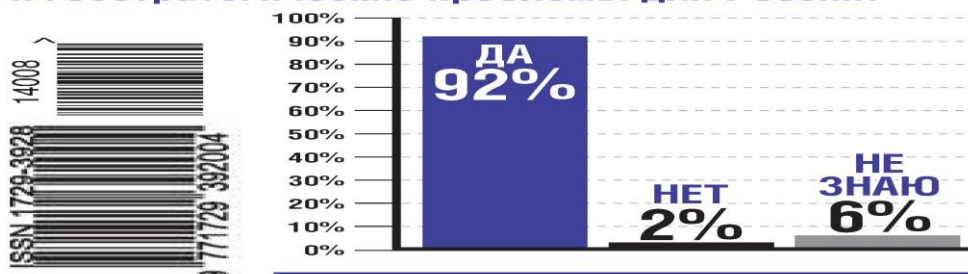
№ 6 (524)

19 — 25 февраля 2014 года
выходит по средам

Результаты опроса посетителей сайта www.vpk-news.ru

Согласны ли вы с тем, что прозападная (проамериканская) Украина создаст колоссальные военно-политические и геостратегические проблемы для России?

Джерело: ВПК № 6 (524) за 25 лютого 2014 року
<http://vpk-news.ru/issues/19368>

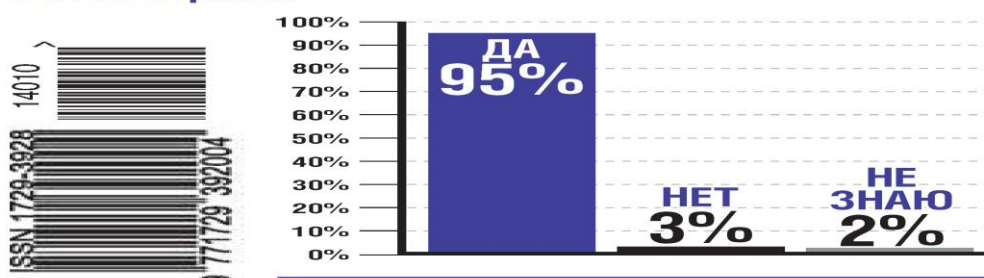
www.vpk-news.ru

№ 8 (526)
5 – 11 марта 2014 года
выходит по средам

Результаты опроса посетителей сайта www.vpk-news.ru

Поддерживаете ли вы использование Вооруженных Сил Российской Федерации на территории Украины до нормализации общественно-политической обстановки в этой стране?

Джерело: ВПК № 8 (526) за 11 березня 2014 року
<http://vpk-news.ru/issues/19521>

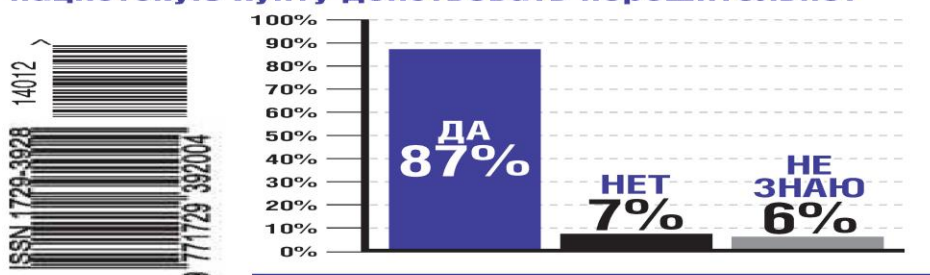
www.vpk-news.ru

№ 10 (528)
19 – 25 марта 2014 года
выходит по средам

Результаты опроса посетителей сайта www.vpk-news.ru

Согласны ли вы с тем, что действия руководства РФ если и не предотвратили полностью нацистский террор на юго-востоке Украины, то заставили нацистскую хунту действовать нерешительно?

Джерело: ВПК № 10 (528) за 25 березня 2014 року
<http://vpk-news.ru/issues/19525>

**ПРОРОСІЙСЬКІ ПАРТІЇ ТА ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ,
ЯКІ ДІЯЛИ В АРК**

Партії	Громадські об'єднання	Козачі об'єднання
«Русское единство»	Братство славян Крыма	Объединение казаков Крыма
Комуністична партія України (КПУ)	Всекрымское объединение «9 Мая»	Союз казаков Крыма
Прогресивна соціалістична партія України (ПСПУ)	Всекрымское общественно- политическое движение «Русское единство»	Таврическое казачье войсковое общество
Республиканская партия Крыма	Конгресс русского народа Конгресс русских общин Крыма	Черноморская казачья сотня
Партія регіонів	Крымская правозащитная организация «Вера»	Крымский казачий союз
Русский блок	Крымский фронт «Таврический союз»	Крымский казачий кадетский корпус
«Русь единая»	Народный фронт «Севастополь - Крым – Россия»	Таврическая сотня Терского казачьего войска
Русская партия Крыма	Общество русской культуры «Патриоты Севастополя»	Керченский союз казаков
«Союз»	«Прорыв» Русская община Крыма «Русское общество Крыма» «Русское движение Севастополя» «Фронт против НАТО» «Молодые за «Русское единство»	Казачье братство «Единство»
	Союз русской культуры «Русь» Союз россиян Крыма Союз советских офицеров Русское общество Севастополя «Таврическое единство»	

Додаток Л

Російські байкери на мітингу в Севастополі 23 лютого 2014 р.

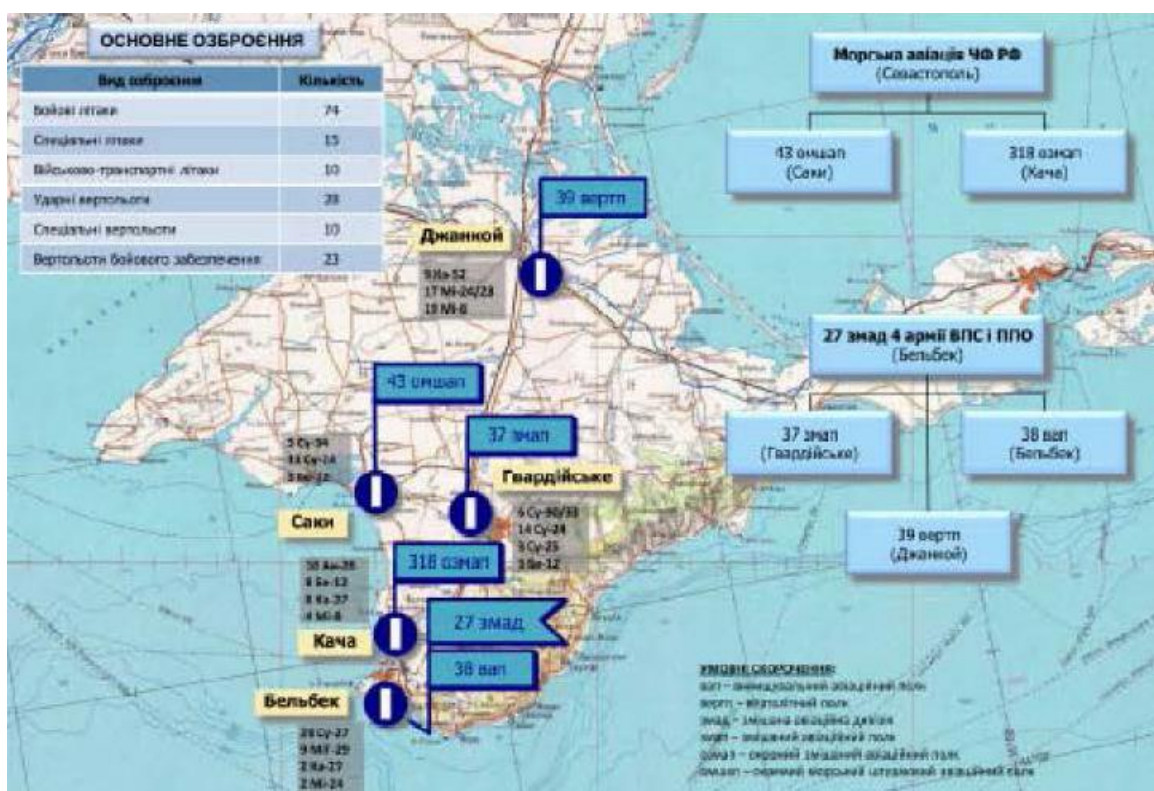
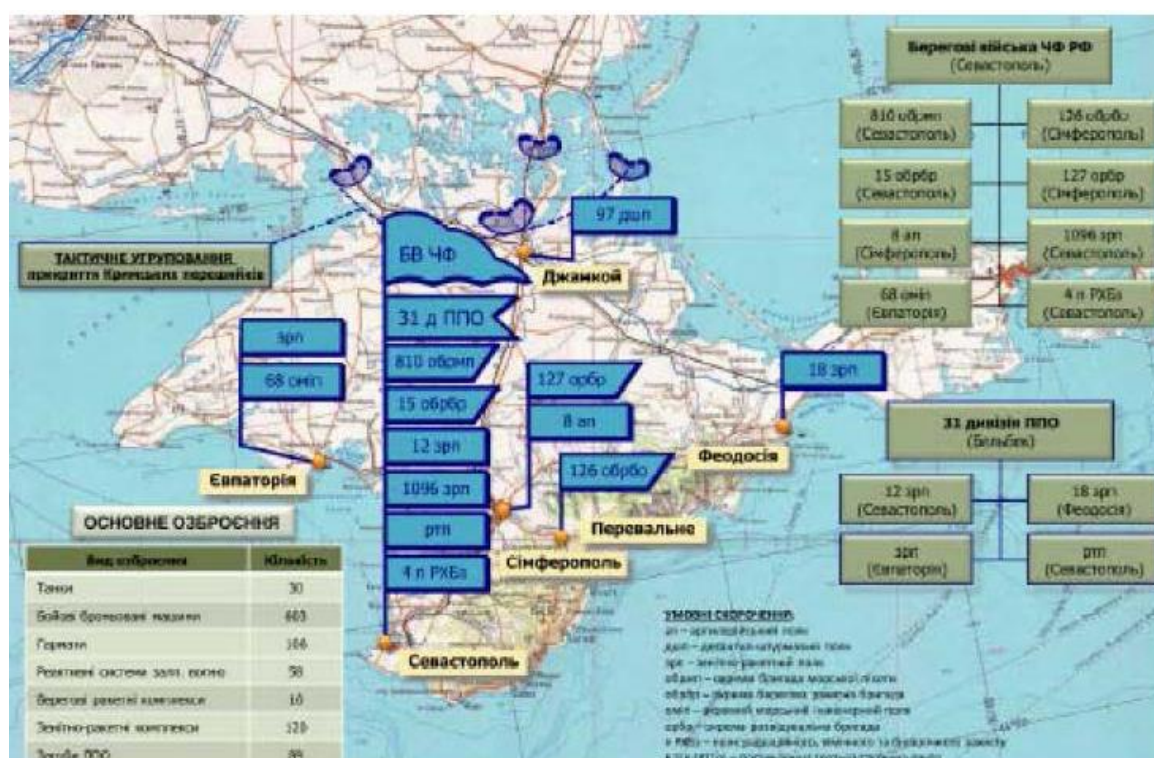

Російський боксер М. Валуєв на мітингу в Севастополі 23 лютого 2014 р.

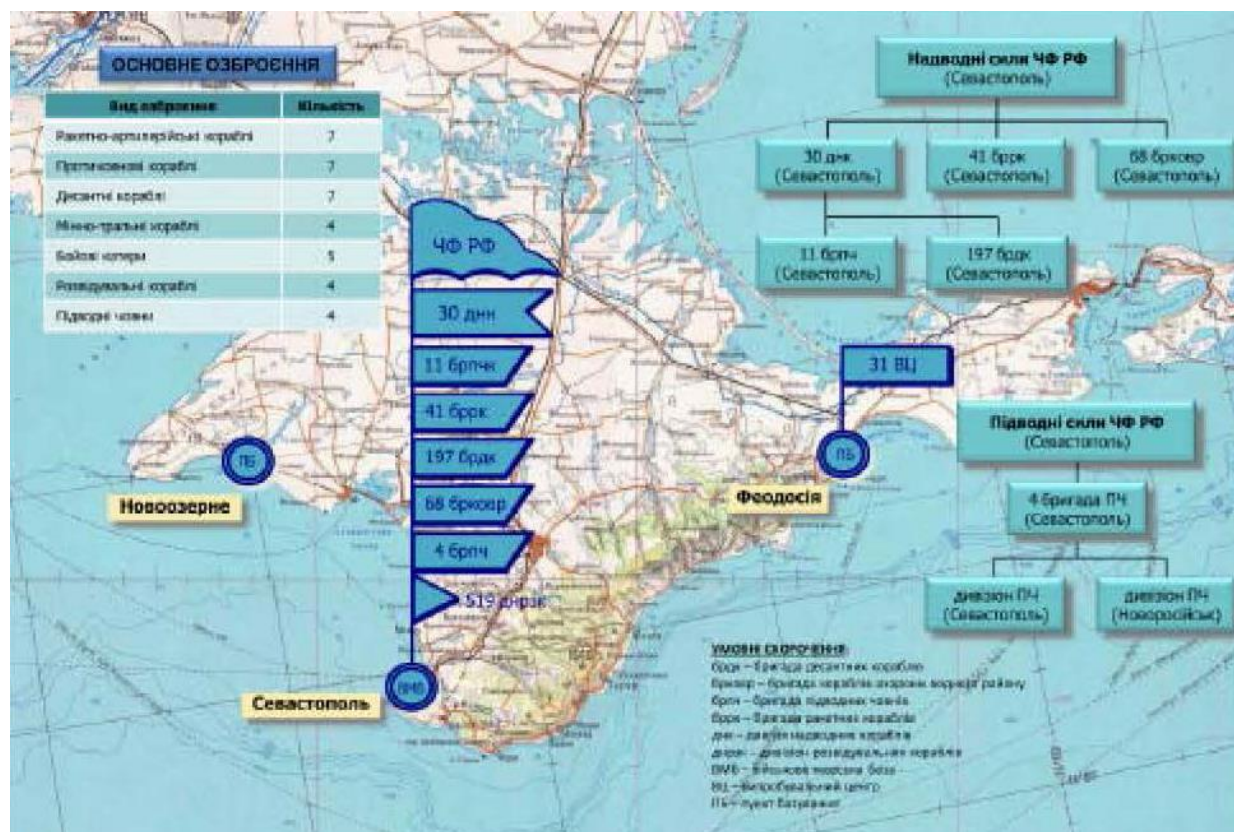
**Десантники спецназу ГРУ РФ під будівлею Верховної Ради АРК
27 лютого 2014 року**

Кількість російських військ в окупованому Криму (за даними на 2017 р.)

Джерело: здійснено за даними: [101; 272].

Продовження додатка Н

Джерело: здійснено за даними: [101; 272].